

مىرسۇلتان ئوسمانوۋ

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى

تەھرىرى: ئەنسەردىن مۇسا
مەسئۇل تەھرىرى: ئوسمان نادىر

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

1990 - يىلى، ئۈرۈمچى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى

*

شىنجاڭ ياشلار - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى قۇرۇلۇش يولى 9 - قورۇ)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۆلچىمى: 1168×850 مم، 32 كەسەم، باسما تاۋىقى: 8.875
1989 - يىلى 6 - ئاي 1 - نەشرى
1990 - يىلى 7 - ئاي 1 - بېسىلمىشى

ISBN 7-5371-0423-9/H·4

سانى: 1.700 — 1

پاھاسى: 2.00 يۈەن

ئەشرىياتتىن

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» ناملىق بۇ ئەسەرنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ تەتقىقاتچىسى مىرسۇلتان ئوسمانوۋ يازغان. بۇ ئەسەر مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى مەسىلىلىرى سىستېمىلىق، ئەتراپلىق بايان قىلىنغان تۇنجى ئىلمىي ئەسەر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەر ئاپتونىڭ نەچچە ئون يىللار داۋامىدا شەخسەن ئۆزىمۇ قاتناشقان كۆپ قېتىملىق تىل تەكشۈرۈش، دىئالېكت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېزىشكەن بىرىنچى قول مول ماتېرىياللار ئاساسىدا ھەمدە مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەسىپداشلارنىڭ ئالاقىدار ماتېرىياللىرىنى توپلاش، رەتلەش، تەھلىل قىلىش ئاساسىدا يېزىلغان. بۇ ئەسەر ئاپتونىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان نەچچە ئون يىللىق ئىلمىي تەكشۈرۈش، ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ بىر زور نەتىجىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئەسەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈشنىڭ توغرا ئۆلچىمى، شۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى (جەھەتتىن ئاساسىي جۇغراپىيىلىك چەك - چېگرىسى)، ھەر بىر دىئالېكتنىڭ، خۇسۇسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى

بولغان مەزگىلى دىئالېكتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى،
ئۇلارنىڭ ئەدەبىي ئىسلى بىلەن بولغان ئىچكى باغلىنىشى،
ھەربىر دىئالېكتقا تەۋە شىپۇنلەر ۋە باشقا ئالاقىدار
مەسىلىلەر جانلىق، تىپىك ماتېرىياللار بىلەن بىرقەدەر
تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى
ۋە ئوقۇتۇشى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن، ھازىرقى
زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى تەتقىقاتى بىلەن
شۇغۇللانغۇچىلار ئۈچۈن مۇھىم پايدىلىنىش ماتېرىيالى
ھېسابلىنىدۇ.

بىز بۇ ئەسەرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي
تىلىنى پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتى دائىرىسىدە يەنىمۇ ئومۇم
لاشتۇرۇش، قېلىپلاشتۇرۇش جەھەتتە، ئۇيغۇر تىلى دىئال-
لېكتلىرى مەسىلىلىرىنى توغرا تەتقىق قىلىش ۋە توغرا
ھەل قىلىش جەھەتتە بەلگىلىك نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي
ئەھمىيەتكە ئىگە دەپ ھېسابلايمىز.

ھۆلدىر سېز

- گىرىش سۆز 1
1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ تەتقىق قىلىنىشى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدىكى قاراشلار 8
2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىش ئۆلچىمى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى 25
3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى 56
1. مەركىزىي دىئالېكت 56
- (1) ئۈرۈمچى شېۋىسى 58
- (2) ئىلى شېۋىسى 60
- (3) تۇرپان شېۋىسى 61
- (4) قەشقەر شېۋىسى 76
- (5) ئاتۇش شېۋىسى 81
- (6) قۇمۇل شېۋىسى 85
- (7) دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىم شېۋىسى 98
- A. دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا 98
- B. تارىم شېۋىسى 115
- (8) مۇغال شېۋىسى 132

- 147 (9) گۇچا شېۋىسى
- 157 2. خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى
- 174 3. لوپنۇر دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى
- 190 4. كەلپىن شېۋىسى
- 5. ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا ئائىت تېكىستلار
- 217 توغرىسىدا
- 231 لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار
- 249 خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار
- 274 پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر

كىرىش سۆز

مەملىكىتىمىزدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى تەتقىقات نىسبەتەن كېيىنرەك قولغا ئېلىندى. 1955 - يىلى ۋە 1956 - 1957 - يىللىرى ئاپتونوم رايونىمىزدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك تىل تەكشۈرۈش ئارقىلىق بىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكتنى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۆلچەملىك تەلەپپۇزى - ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋالدىق.

شۇندىن بۇيان، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە بولغان تەتقىقاتىمىزنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى يېزىق شەكلى ۋە جانلىق تىل شەكلى بويىچە قېلىپلاشتۇرۇپ، مۇقىملىققا ئىگە قىلىش يۈزىسىدىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا قائىدىسى، ئىملا لۇغىتى، تەلەپپۇز قائىدىسى ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى قاتارلىق تەتقىقات نەتىجىلىرى مەيدانغا چىقتى. بۇنىڭ بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىستېمالىدىكى بىر قىسىم مۇھىم نەزەرىيىۋى ھەم ئەمەلىي مەسىلىلەر ھەل قىلىندى.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاپتونوم رايونىمىز-
دىكى ھەرقايسى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا نىسبەتەن، جۈملىدە
دىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە
مۇھىم ئاساس بولغان مەركىزىي دىئالېكتقا نىسبەتەن يۈكسەك
ئابرويغا ئىگە بولۇپ تۇرماقتا ۋە ئۇلارغا ئىجابىي تەسىر
كۆرسەتمەكتە.

لېكىن، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر خەلقى
ياشاپ كەلگەن جۇغراپىيىۋى مۇھىتتا، ئۇزاق دەۋرلەرنىڭ مەھسۇلى
بولۇپ شەكىللەنگەن دىئالېكتلىق پەرقلەر (گەرچە بەزى تىل
لارنىڭ دىئالېكتلىق پەرقلىرىدەك ئۆزئارا ئۇقۇشۇشقا توسالغۇ بو-
لارلىق دەرىجىدە چوڭ بولمىسىمۇ) تا ھازىرغىچە مەلۇم دەرىجىدە
ساقلىنىپ كەلمەكتە.

تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، بىرىنچىدىن، بۇ
دىئالېكتلىق پەرقلەرنىڭ تۈگەپ كېتىشى ئۈچۈن مەلۇم جەريان
كېرەك بولىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئەڭ مۇھىمى، دىئالېكتلار مەيلى لېكسىك-
لىق جەھەتتە، مەيلى گرامماتىكىلىق جەھەتتە مىللىي ئەدەبىي تىل-
مىزنى بېيىتىدىغان مۇھىم مەنبەلەرنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا ئەدە-
بىي تىلىمىزنى بېيىتىش ۋە ئۇنى تېخىمۇ قېلىپلاشتۇرۇش خىزمىتىنى
ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتىدىن ئايرىپ قاراشقا بولمايدۇ.
مەسىلەن: لېكسىكىلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئەدەبىي تىلىمىزدا
قوللىنىلىۋاتقان «p'ort'ut'k'a» — رۇس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان
«سۆز»، «p'oza» — خەنزۇ تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان «سۆز»،
«q'aq syji»، «seriq' et jeriq'i» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ
ئورنىغا دىئالېكتلاردا «hawadan» > «hawa + dan» > «jazju»
> «jaz + bu»، «t'iq'uq'»، «t'yllə»، «t'iq'uq'» سۆزلىرى ئىشلىتىلىدۇ. بۇ

گېيىنىكى سۆزلەر ئەدەبىي تىلىمىزغا يات تۇيۇلمايلا قالماستىن، بەلكى ئالدىنقىلىرىغا نىسبەتەن ئىخچام، چۈشىنىشلىك ۋە قوللىنىشقا ئەپلىك. دىئالېكتلاردىكى مۇشۇنداق خاراكتېردىكى سۆزلەر-دىن ئەدەبىي تىلىمىزغا قوبۇل قىلىنىپ ئومۇملىشىپ كەتكەنلىرى ئاز ئەمەس. گرامماتىكىلىق نۇقتىدىن ئالغاندا، يېقىنقى يىللار-دىن بۇيان خوتەن دىئالېكتىغا خاس بولغان پېئىللارنىڭ زۆرۈرىيەت رايى فورمىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا خېلى كەڭ قوللىنىلىشى بىلەن ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ پېئىللار سىستېمىسىدا بىر يېڭى گرامماتىكىلىق مەنە ۋە گرامماتىكىلىق فورما ھاسىل قىلىنغان بولدى.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتولوگىيىسى ساھەسىدە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى لۇغىتىنى، خەرىتىسىنى ئىشلەش نۆۋەتتىكى مۇھىم خىزمەتلىرىمىزنىڭ بىرى دەپ قارالماقتا. بۇ خىزمەتتە بىزنىڭ دىئالېكتلار تەتقىقاتى بىلەن داۋاملىق شۇ-غۇللىنىشىمىزغا موھتاج.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتى يالغۇز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىستېمالىدىكى مەسىلىلەر ئۈچۈن ئەھمىيەتلىك بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخى، جۈملىدىن تۈركىي تىللار تەتقىقاتىمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ تۇرماقتا.

مەن ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى مەسىلىلىرى بويىچە 1955 - يىلى قەشقەر شەھەر ئىچىدە، ئوپال رايونىدا، پەيزىۋات ناھىيىسىدە، 1956 - 1957 - يىللىرى خوتەن ۋىلايىتى (گۇما، قارىقاش، ئېلچى، لوپ، چىرا، نىيە، كېرىيە ناھىيىلىرى) دە، 1961 - يىلى لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ مىرسالى، كۆز-

لەك، تىكەنلىك، يېڭىسۇ يېزىلىرىدا، چاقىلىق ناھىيىسىنىڭ مەرەن يېزىسىدا، 1959 — 1960 - يىللىرى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەلەپپۇزى مەسىلىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا تۇرپان ئاستانىدا، ئۈرۈمچى شەھىرىدە، ئۈرۈمچى دىئوپو رايونىدا، 1965 - يىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا لۇغىتىنى تۈزۈشكە ئىتتىپاق بەزى مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن قەشقەر شەھەر ئىچىدە ۋە خوتەن ئېلچىدا تىل تەكشۈرۈشكە قاتناشتىم. 1980 - يىلى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بەزى لېكسىكىلىق مەسىلىلەرنى ئېنىقلاش يۈزىسىدىن قەشقەر ئاتۇشتا، يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ سۆگەت يېزىسىدا، 1986 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل - يېزىق خىزمىتى كومىتېتى، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئىنىستىتۇتى، شىنجاڭ داشۆ ۋە مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسىدىن ئىبارەت تۆت ئورۇننىڭ ھەمكارلىقى بىلەن تەشكىللەنگەن «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەسۋىرىي گرامماتىكىسىنى تۈزۈش گۇرۇپپىسى» نىڭ ھاۋالە قىلىشى بىلەن ئايرىم شېۋىلەر ① نى ۋە دىئالېكتلار چېگرىسىنى نۇقتا قىلغان ھالدا ئاتۇش، يەكەن، قاغىلىق، مەكىت، يوپۇرغا، مارالبېشى، كەلپىن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ناھىيىلەردە ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈشلەرگە ئۈستازىمىز ئىبراھىم مۇتتى بىلەن بىللە قاتناشتىم.

مەن كىتابخانلار ئالدىغا قويۇلۇۋاتقان بۇ ئەمگىكىمدە ئالدى بىلەن ئۆزۈم ئىشتىراك قىلغان ئەمەلىي تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئىگىلىگەن ماتېرىياللار ۋە ئۇنىدىن قالسا، دۆلەت

① مەن «شېۋە» سۆزىنى «گوۋور» ئورنىدا ئىشلەتتىم.

ئىچى ۋە سىرتىدىكى كەسىپداشلارنىڭ ئەھەلىسى تەكشۈرۈشلەر ئارقىلىق ئېلان قىلغان ماتېرىياللىرى ئاساسىدا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە تەھلىل يۈرگۈزمەكچى، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش ئۆلچىمى ۋە ئۇلارنىڭ چېگرىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچى.

يېڭىدىن يېڭى پىكىرلەرنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ تۇرۇشى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتنى چوڭقۇرلاشتۇرىدۇ، بۇ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ھازىرقى ۋە تارىخىي ئەھۋالىنى يورۇتۇشقا، تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا پايدىلىق.

ئاخىردا بۇ ئەمگىكىمىدە ماڭا ئۆزلىرىنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرى بىلەن ياردەمدە بولغان ئۇستازلىرىمىز تەتقىقاتچى ئىبراھىم مۇتمى، كەسىپداشلىرىمىز پروفېسسور خەمىت تۆمۈر ۋە مۇئاۋىن تەتقىقاتچى ئامىنە غاپپار خانىم قاتارلىق يولداشلارغا ئۇلارنىڭ قىممەتلىك پىكىرلىرى ئۈچۈن ئالاھىدە مىننەتدارلىق بىلدۈرىمەن، شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇ ئەمگەمنى كەڭ كىتابخانلارنىڭ تۈزىتىپ، تولۇقلىشىغا ۋە ھەتتا نەقەد قىلىشىلىرىغا موھتاج دەپ تونۇيمەن.

دىئالېكتولوگىيە تەتقىقاتىدا دىئالېكت ماتېرىياللىرىنى توغرا خاتىرىلەش ۋە توغرا تەلەپپۇز قىلىش ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ ئېھتىياج تۈپەيلىدىن كىتابىمىزدا خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى قوللىنىلدى. قوللىنىلغان خەلقئارا ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىنىڭ ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى ھەرپ بەلگىلىرى بىلەن سېلىشتۇرمىسى تۆۋەندىكىدەك:

خەلقئارا ترانسكرىپت سىمىيە بەلگىلىرى	ھازىرقى يېزىقىمىزدىكى ھەرپ بەلگىلىرى	چۈشەندۈرۈلۈشى
a	ئا	
ε	ئە	
o	ئو	
φ	ئو	
u	ئو	
y	ئو	
e	ئې	
i	ئى	تىل ئوتتۇرا، ئېگىز سوزۇق. تاۋۇش
I	ئى	
E		[i]دىن پەسرەك، [e]دىن ئېگىزىرەك، تىل ئالدى، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش
		[e]دىن پەسرەك، [ε]دىن ئېگىزىرەك، تىل ئالدى، لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇش.
b	ب	
p'	پ	
t'	ت	
dz	ج	
tʃ'	چ	
x	خ	
d	د	
r	ر	
z	ز	
s	س	
ʃ	ش	

داۋامى

ʋ	غ	
f	ف	
q'	ق	
k'	ك	
g	گ	
l	ل	
m	م	
n	ن	
ŋ	ه	
w	ۋ	
j	ي	
ŋ	ك	
-h	—	جەددىي سوزۇق تاۋۇش بەلگىسى (سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۈست تەرىپىگە قويۇلىدۇ) بوغۇز تاۋۇشى
ʔ	—	
ɕ	—	
ɹ	—	تىل قايرىلىپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇش.

بۇلاردىن باشقا، سوزۇلما سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە سىزىقچە «-» قويۇلدى، جاراڭ سىزلاشقان سوزۇق تاۋۇش ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە «°» ئالامىتى قويۇلدى. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ دىئاغلى شىشىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇش بەلگىسىنىڭ ئۈستىگە «~» ئالامىتى قويۇلدى. پارتلىغۇچى تاۋۇش «k'» نىڭ سىيرىد لايىھىلەشقا نىسبەتەن ئىپادىلەش ئۈچۈن ئۈستىگە «e» بەلگىسى قويۇلدى.

1. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى
نىڭ تەتقىق قىلىنىشى ۋە ئۇيغۇر تىلى
دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش توغرىسىدىكى
قاراشلار

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن تەكشۈرۈلۈشكە ۋە تەتقىق قىلىنىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇ خىزمەتنىڭ پېشقاسى رۇس ئالىمى ن. ئى. ئىلمېنسىكىدۇر. ن. ئى. ئىلمېنسىكى تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان دەۋر ئومۇمەن ئالغاندا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە شېۋەلىرى ئالدىنقى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئۆزئارا بىرقەدەر يېقىنلىشىۋاتقان دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋرنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىش ھارپىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن. ن. ئى. ئىلمېنسىكىدىن كېيىن، يەنى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىشكە باشلىغان دەۋرلەردىن تا ھازىرغىچە رۇس ۋە باشقا ياۋروپا ئالىملىرىدىن ن. فى. كاتانوۋ، ن. پانتوسوۋ، ئا. لېكوك، س. يې. مالوۋ، گ. راكۋېتتى، گ. ياررىسكى، ئە. ر. تېنىشېۋ، غ. سەدۋاققاسوۋ قاتارلىقلار ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بىۋاسىتە تەكشۈرگەن، تەتقىق قىلغان ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت

لىرىغا، ئۇيغۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىياللارنى
يىغىش، رەتلەش، نەشر قىلىش خىزمەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.
بۇ ساھەدە ئېلان قىلىنغان ئەسەرلەردىن غ. سەدۋاقتا -
سوۋېت ئىتتىپاقى «فەرغانە ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلى» (1976 -
يىلى، ئالمۇتا) دېگەن ئەسىرى - سوۋېت ئۆزبېكىستانى فەرغانە
ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلارنىڭ شېۋە ئالاھىدىلىك-
لىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ، قالغان كۆپلىگەن ئەسەرلەر شىنجاڭ
ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا تەئەللۇق. بۇلارنىڭ بۇھىملىرى
تۆۋەندىكىلەر:

س. يې. مالوۋ - «قۇمۇل شېۋىسى» (1954 - يىلى،
موسكۋا - لېنىنگراد)، «لوپنۇر دىئالېكتى» (1956 - يىلى،
فرونزى)، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» (1961 -
يىلى، موسكۋا).

گ. يارىڭ - «ئۇيغۇرچە - ئىنگىلىزچە لۇغەت» (1964 -
يىلى، لوند) (بۇ لۇغەت گ. يارىڭنىڭ قەشقەر، تاشمىلىق،
يەكەن، گۇما، كۇچا، خوتەن قاتارلىق جايلاردا بىۋاسىتە ئېلىپ
بارغان ياكى شۇ يەرلىك كىشىلەر بىلەن ئۇچرىشىشى ئارقىلىق
ئېلىپ بارغان تەكشۈرۈشلىرى ئاساسىدا تۈزۈلگەن).

ئە. ر. تېنىشېۋ - «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»
(«سوۋېت تۈركولوگىيە تەتقىقاتى»، 1963 - يىلى)
«ئۇيغۇرچە تېكىستلار» (1984 - يىلى، موسكۋا).
«دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» (1965 - يىلى، «ئۇيغۇر
تىلى تەتقىقاتى»).

بۇلاردىن ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئا-
لېكتلىرى» دېگەن ماقالىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى
دىئالېكتلىرى ھەققىدە ئۆزىگە قەدەر بولغان تەتقىقات ۋە كۆز
قاراشلارنى يىغىنچاقلاش، ئۇلار ئۈستىدە ئومۇمىي تەھلىل يۈر-

گۈزۈش ۋە ئۆزىنىڭ 1956 - 1957 - يىللىرى شىنجاڭدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك تىل تەكشۈرۈشكە قاتنىشىشى ئارقىسىدا ئىگىلىگەن ماتېرىياللىرى ئاساسىدا ئوتتۇرىغا قويغان كۆز قاراشلىرى (بۇ كۆز قاراشلار بىزنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى كۆز قاراشلىرىمىز بىلەن ئاساسەن ئوخشاش) بىلەن ئالاھىدە ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەملىكىتىمىز دائىرىسىدىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى 1955 - يىلىدىن باشلاپ دەسلەپكى قەدەمدە، 1956 - 1957 - يىللىرى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈلگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن ئايرىم تېمىلار بويىچە بەزى شېۋىلەر نۇقتىلىق ھالدا تەكشۈرۈلۈپ تۇرغان. مەملىكىتىمىز دائىرىسىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ماقالىلەرنىڭ مۇھىملىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە بولىدۇ:

ئىمىن تۇرسۇن ئەپەندى — «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش» (1956 - يىلى 10 - ئاۋغۇست، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى مىللەتلەرنىڭ تىلى - يېزىقى ئىلمىي يىغىنىغا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تىلى - يېزىقى كومىتېتىنىڭ تاپشۇرۇشى بويىچە بېرىلگەن دوكلات).

ئامىنە غاپپار خانىم — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە مىللىي ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھەم نورمال تەلەپپۇزى» («民族语文» ژۇرنىلى، 1980 - يىلى 2 - سان).

لى سېڭ ئەپەندى — «ئۇيغۇر تىلىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇمچە: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى»، («中国民族语言论文集» 1986 - يىلى، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى).

چېن زۇڭجېن ئەپەندى — «ئۇيغۇر تىلى چەرچەن شېۋىسىدىكى شېۋىگە خاس سۆزلەر» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 - يىل 1 - سان)

چىن شاڭيى خانىم — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا» («شىنجاڭ سانائەت شۆيۈەنى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1984 - يىل).

ئارسلان ئابدۇللا — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا دەسلەپكى ئىزدىنىش» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).

گاۋ شىجىي ئەپەندى — «لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).

«ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش مەسىلىسى توغرىسىدا» (تۈركىي تىللار ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 1985 - يىلى ئېچىلغان 4 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا سۈنۈلگەن ماقالە).

مەمەت تىرىپبەم ساپىت ئەپەندى — «خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈرىيەت رايى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1986 - يىل 6 - سان).

ئابدلھەت مامۇت ئەپەندى — «كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا» («تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىل 1 - سان).

لى جىڭۋېي ئەپەندى — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت سۆزلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى» (شىنجاڭ سانائەت شۆيۈەنى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتىغا دائىر ماقالىلەردىن تەرجىمە» 1985 - يىل).

مۇھەببەت قاسىم — «مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» (تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، 1985 - يىللىق مەخسۇس سان).
رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا ئەپەندى — «تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا»، («شىنجاڭ داشۆ ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل 2 - سان).

مىرسۇلتان ئوسمانوۋ — «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتى (قىستىچە تونۇشتۇرۇش)» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى تەتقىقاتى»، 1982 - يىل 2 - سان).
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ئۈستىدە ئومۇمىي زۇلۇك توختالغانلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، يۇقىرىقى ئەگەكلەردىن ئامنە غاپپار خانىم، لى سېڭ ئەپەندى ۋە گاۋ شى جېي ئەپەندىلەرنىڭ ماقالىلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.
ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئايرىش ئۆلچەملىرى توغرىسىدا كەسىپداشلىرىمىزنىڭ كۆز قاراشلىرى بىر خىل ئەمەس. شۇڭا بۇ توغرىدا چىقىرىلغان ئىلمىي خۇلاسەلەردىمۇ بەزى ئوخشاشماسلىقلار مەۋجۇت. تۆۋەندە بۇ ھەقتىكى قاراشلارنىڭ مۇھىملىرىدىن بىرقانچىسىنى كۆرسىتىپ ئۆتەيلى:

ن. ئى. ئىلمېنىسكىي «پۈتۈن شىنجاڭدا (ئۇيغۇر تىلى بويىچە ئالغاندا — ئاپتور) پەقەت بىرلا تىل بار، ئۇنىڭ پەرقلىرى ئانچە چوڭ بولماسلىقى مۇمكىن» ① دەيدۇ.
س. يېي. مالوۋ ئىلمېنىسكىينىڭ بۇ قاراشلىرىنى قۇۋۋەتلەيدۇ، لېكىن لوپنۇر دىئالېكتىنى ئايرىم كۆرسىتىدۇ.

① ئى. ر. تېنىشېۋ، «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، خەنزۇچە تەرجىمىسى، «قەشقەر سەنئەت شۆبەسى ژۇرنىلى»، 1983 - يىل 1 - سان، 17 - بەت.

گ. ياررىڭ ئېنىقسىزلىقىنى بىلدۈرگۈچى mi| فورمىسىنى ئۆلچەم قىلىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى مۇنداق ئىككىگە بۆلىدۇ:

a. جەنۇبىي دىئالېكت (ئاقسۇ شۇنىڭ ئىچىدە).

b. شىمالىي دىئالېكت (كۇچا شۇنىڭ ئىچىدە).

ن. ئا. باسكاكوۋ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت

لىرىنى ئومۇمىي ئۆلچەم بىلەن ئەمەس، بەلكى ھەرقايسىنىڭ

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ئاساسىدا (پەقەت بىرىنچى گۇرۇپپا

بىلەن ئىككىنچى گۇرۇپپىنىڭ ئوتتۇرىسىدا [i] بىلەن [i̯] نىڭ

ئايرىم فونېما ئىكەنلىكى ياكى ئەمەسلىكى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش

ئوتتۇرىسىدا [q']، [k'] تاۋۇشلىرىنىڭ مۇقىملىقى ياكى مۇقىم

ئەمەسلىكىنى يەنى جاراڭلىقلىشىشىنى ئورتاق ئۆلچەم قىلغان

ھالدا) تۆۋەندىكىدەك تۆت گۇرۇپپىغا بۆلىدۇ:

بىرىنچى گۇرۇپپا — جەنۇبىي دىئالېكتلار:

a. قەشقەر — يەكەن دىئالېكتى بىلەن يېڭىسار شېۋىسى.

b. خوتەن — كېرىيە دىئالېكتى بىلەن چەرچەن شېۋىسى.

c. ئاقسۇ دىئالېكتى.

ئىككىنچى گۇرۇپپا — شىمالىي دىئالېكتلار:

a. كۇچا — تۇرپان دىئالېكتى (قاراشەھەر، كۇچا، تۇرپان،

قۇمۇل ۋە باشقا شېۋىلەر).

b. ئىلى (خۇلجا) دىئالېكتى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۇيپ

غۇرلارمۇ مۇشۇ دىئالېكتتا).

ئۈچىنچى گۇرۇپپا — لوپنۇر دىئالېكتى.

تۆتىنچى گۇرۇپپا — گەنسۇ دىئالېكتلىرى؛ سالار ۋە

سېرىق ئۇيغۇر دىئالېكتلىرى①.

① ن. ئا. باسكاكوۋ: «تۈركىي تىللار»، ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى، 332 — 333 - بەتلەر. 1986 - يىل، بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى.

ئە. ر. تېنىشېۋ شىمالىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلىدا ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا *miŋ* — فورمىسى قوللىنىلىدىغانلىقى ئۈچۈن گ. يارىڭنىڭ بۇ فورمىنى ئۆلچەم قىلىشقا قوشۇلمايدۇ ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى ئوخشاشمىغان كۆز قاراشلارنى بىر قۇر يەكۈنلەپ:

- a. [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىئانتى [i:] نىڭ قوللىنىلىشى.
- b. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆڭ ماسلىشىشى (مەسىلەن، *barip* — بېرىپ، *joldoŋ* — يولداش).
- c. سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ماسلىشىشى (مەسىلەن، *t'omur* — تومۇر، *berip* — بېرىپ)*.
- d. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلاشمىسى (مەسىلەن، *q'izzar* — قىزلار، *t'ɔzɔz* — تۆت ياش).
- e. ھازىرقى — كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس فورمىسى (مەسىلەن، *barit'men* ~ *baridimen* — بارىمەن).

f. ھازىرقى — كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس فورمىسى (مەسىلەن، *k'elidu* ~ *k'elit'u* — كېلىدۇ، *baridu* ~ *barit'u* — بارىدۇ) دىن ئىبارەت ئالتە خىل ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ قىسىمغا بۆلىدۇ:

بىرىنچى: غەربىي — شىمالىي دىئالېكت (ياكى مەركىزىي دىئالېكت) — تۇرپان شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى، ئاقسۇ شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، يەكەن شېۋىسى ۋە بۇلاردىن باشقا ئىلى،

* بىزچە ئىككىنچى ماددىدىكى «*barip*» سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى پەس سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجزلاشماستىقىغا، ئۈچىنچى ماددىدىكى «*berip*، *t'omur*» لار سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجزلىشىشىغا مىسال بولىدۇ.

قۇمۇل، قاراشەھەر، كورلا شېۋىلىرى مۇشۇنىڭ ئىچىدە بولۇپ، چېگرىسى: چوڭكۆل (لوپنۇر رايونىدا) دىن گۇمىنچە. ئىككىنچى: جەنۇبىي دىئالېكت يەنى خوتەن دىئالېكتى، چېگرىسى گۇمىددىن تارتىپ چاقىلىقچە.

ئۈچىنچى: شەرقىي دىئالېكت يەنى، لوپنۇر دىئالېكتى، چېگرىسى: جەنۇبتا چاقىلىقتىن شمالدا چوڭكۆلگىچە. ①

ئىككىنچى تۈرسۇن ئەپەندى شۇ دوكلاتتا ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنى ئايرىش ھەققىدىكى ئۆلچەملەر توغرىسىدا سۆزلىمەيدۇ، بەلكى دوكلاتنىڭ تېمىدا چەكلىمىسىدىن بولسا كېرەك، پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىلى، تۇرپان، قەشقەر — ئۈچ شېۋىنى ئاساس قىلىنغانلىقىغا دائىر بىر قىسىم فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ئاساسلارنى دەلىل قىلىپ كەلتۈردى.

ئاممەنە غاپپار خانىم ئۆز ماقالىسىدە mil - فورمىسىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنى ئايرىش ئۆلچىمى بولۇشىغا قوشۇلمايدۇ ۋە ماقالىسىدە دىئالېكتلارنى ئايرىش ھەققىدىكى ئورتاق ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىسىمۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئە. ر. تېنىشېۋقا ئوخشاش ئۈچكە بۆلۈندۈ ۋە يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنى قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەركىبىگە كىرگۈزدى.

لى سېڭ ئەپەندىنىڭ ئۆز ماقالىسىدە دىئالېكتلارنى بۆلۈش ھەققىدىكى ئۆلچەملەرنى ئوتتۇرىغا قويىمىغانلىقى ماقالە تېمىسىنىڭ چەكلىمىسىدىن بولسا كېرەك. ئامما، لى سېڭ ئەپەندىنىڭ ماقالىسىدە يەكەن شېۋىسى ن. ئا. باسكاكوۋ، ئە. ر. تېنىشېۋ ۋە ئاممەنە غاپپارلارنىڭ ئەكسىچە خوتەن دىئالېكتىغا قوشۇۋېتىلگەن. ئامېرىكىلىق كەسىپداشلاردىن فى. خەن (Reinhard f. Hahn)

① ئە. ر. تېنىشېۋ، يۇقىرىقى ماقالە.

ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقاتقا باھا» دېگەن ماقالىسىدە ئامىنە غاپپارنىڭ يۇقىرىقى ماقالىسى ئۈستىدە توختىلىپ، ئامىنە غاپپارنىڭ ئو. پىرىتساكنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت لېكتلىرىنى ئۈچ جەنۇبىي دىئالېكت، ئىككى شىمالىي دىئالېكت ۋە بۇلاردىن باشقا بىرقانچە نىسپىي مۇستەقىل دىئالېكت — سالار دىئالېكتى، يۇغۇر (سېرىق ئۇيغۇر) دىئالېكتى، لىپىنۇر دىئالېكتى ۋە خوتەن دىئالېكتى دېيىلگەن دىئالېكتلارغا بۆلگەنلىكىنى تىلغا ئالغانلىقىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ جەنۇبىي دىئالېكتلارنى ئاساس قىلغانلىقىنى رەت قىلغانلىقىنى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ رولىنى تەكىتلىمىگەنلىكىنى ۋە باشقا ئالىملار تەرىپىدىن ھېس قىلىنغان، بەزى مۇستەقىل دىئالېكتلاردا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئۆزئارا ئوخشاش فورمىلارنى (بۇ فورمىلارنى ق. خەن ئۆز ماقالىسىدە كۆرسەتمىگەن) كۆرسىتىپ ئۆتمىگەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتدۇ. ① سۆزنىڭ ئۇراندىن قارىغاندا، ق. خەن ۋە ئو. پىرىتساكنىڭ بۇ ھەقتىكى كۆز قاراشلىرىنى ن. ئا. باسكاكوۋ بىلەن ئوخشاش دېگىلى بولىدۇ.

گاۋ شىجىي ئەپەندىنىڭ دىئالېكت ھەققىدىكى چۈشەنچىسى مەملىكىتىمىزنىڭ مەشھۇر تىلشۇناسلىرىدىن گاۋ مىڭكەي ۋە شى ئەنشى ئەپەندىلەرگە تامامەن ئوخشاش. گاۋ شىجىي ئەپەندىمۇ ماقالىسىدە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا سىستېمىلىق تىل ھادىسىلىرى ئاساسىدىكى، ھەممە دىئالېكتلارغا سالغىلى بولىدىغان ئۆلچەمنى ئوتتۇرىغا قويمايدۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىكى پەرقلەرنى كۆپىنچە فونېتىكا ۋە لېكسىكىدا ئىپادىلىنىدۇ،

① ق. خەن، «تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقاتقا باھا» نىڭ «دىئالېكت شۇناسلىق قىسمى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ژۇرنىلى central Asiatic journal».

گرامماتىكىدىمۇ پەرق بار، دېگەن تونۇشتا بولىدۇ. گاۋ شىجىي ئەپەندى ئۆز ماقالىسىدە 1959 - يىلى جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى مىللەتلەر تەتقىقات ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدىرلىرى ۋاڭ لىيىڭ ۋە فۇ ماۋجى ئەپەندىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، كېيىن ئە. ر. تېنىشېۋ ۋە ئامىنە غاپپار خانىم قاتارلىق كەسىپ داشلرىمىز تەرىپىدىن كەڭ ئىزاھلىنىپ كەلگەن «ئۈچ دىئالېكت» قارىشىغا قوشۇلىدۇ ھەم بۇ ئۈچ دىئالېكتنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى شەرھىلەيدۇ.

بۇلاردىن باشقا مېنىڭدە 60 - يىللاردا «غەربىي - جەنۇبىي دىئالېكت» دەپ ئايرىش ئۇرۇنۇشىمۇ بولغان. مۇنداق ئۇرۇنۇشقا قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتى ئوتتۇرىسىدىكى بەزى ئوخشاشلىقلار (مەسىلەن، فونېتىكىلىق جەھەتتە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقىنىڭ ئاجىزلىقى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى [q']، [k']، [p'] تاۋۇشلىرىنىڭ مۇقىملىقى) نىلا كۆرۈش، قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ تارىخىي جەھەتتىكى مۇناسىۋىتىگە ئارتۇقچە ئەھمىيەت بېرىپ، قەشقەر شېۋىسىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى شەكىللەندۈرۈشتە ئوينىغان رولىغا سەل قارالغانلىق سەۋەب بولغان، دېيىشكە بولىدۇ.

يۇقىرىقىلارنى خۇلاسەلىگەندە، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدە ئاساسەن ئىككى خىل كۆزقاراش مەۋجۇت. بىرى «ئۈچ دىئالېكت» قارىشى، يەنە بىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىغان ھالدا سېرىق ئۇيغۇر ۋە سالار تىللىرىنى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى قاتارىدا ھېسابلايدىغان قاراش.

ئومۇمەن ئالغاندا، «ئۈچ دىئالېكت» قارىشىدىكىلەرنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى ئانچە چوڭ ئەمەس. بۇلارنىڭ ئۆزئارا ئىختىلاپلىرى ياكى يېتىشىشلىكلىرى كۆپىنچە كونكرېت ئۆلچەم

لەر، دىئالېكتلار چېگرىسى، بەزى شېۋىلەرنىڭ تەۋەلىكى قاتارلىق مەسىلىلەردە بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئومۇمەن ئۇيغۇن. كۆنكىرتلاش تۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ مەسىلىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ جەنۇبىي شېۋىلىرىدىن ئاقسۇ شېۋىسى (بىزچە تارىم شېۋىسى)، يەكەن (جۈملىدىن پوسكام) ۋە قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ تەۋەلىكى ھەققىدە دىكى ئىختىلاپلار، يەكەن دەرياسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ماڭغان ئېقىنى بويىدىكى مەكىت ناھىيىسى (ئاساسەن غازكۆل يېزىسى، يانتاق يېزىسى قاتارلىق جايلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ)، يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى دەريا بۆيىلاپ جايلاشقان بىر قىسىم يېزىلار (مەسىلەن، موغال تېرىم، سېرىقئۆي، چۇقۇرچاق، ئاۋات، يېڭىمۆستەڭ يېزىلىرى)، مارالبېشى ناھىيىسى (ئاساسەن ئەتراپ يېزىلىرىدىن ئاقساقمارال، چارباغ، تۇمشۇق) قاتارلىق جايلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ شېۋىسى، ئاتۇش شېۋىسى، كەلپىن شېۋىسى قاتارلىق شېۋىلەر ھەققىدە مەلۇماتنىڭ يوقلۇقى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

ئۈچ دىئالېكتتىن سىرت، ئومۇمەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىغان كۆز قاراشلار بىزدە مەيلى مىللەت نۇقتىسىدىن، مەيلى تىلدىكى پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر نۇقتىسىدىن بولسۇن كەسىپداشلىرىمىز قوبۇل قىلالماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە بولۇپ قالماقتا.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى مۇنداق ئوخشاشمىغان قاراشلار بىزنىڭ ئورتاق مىللىي تىل ۋە دىئالېكت ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرىمىزنىڭ بىرخىل بولماسلىقى ۋە مۇشۇنداق ھەر خىل تونۇش ئاساسىدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا قوللانغان ئۇسۇل ۋە ئۆلچەمنىڭ ھەر خىل بولۇشىدىن كېلىپ چىققان دېمىشكە بولىدۇ.

گاۋ مڭكەي ۋە شى ئەنشى ئەپەندىلەر دىئالېكت ۋە دىئالېكت بىلەن ئورتاق تىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى مۇنداق دەپ كۆرسىتىدۇ: «دىئالېكت ئورتاق تىلنىڭ تارىمىقى، يەنى ئورتاق تىلنىڭ يەرلىك ۋارىيانتى»^①

بۇ يەردە ئېيتىلغان «ئورتاق» تىل مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپقا، يەنى مەلۇم بىر خەلق ياكى مىللەتكە ئومۇمىي ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىدىغان تىلغا قارىتىلغان. مۇنداق ئورتاق تىل مەيلى تارىختا، مەيلى دەۋرىمىزدە شۇ خەلق ياكى شۇ مىللەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ تۇرغان رايوندىكى دىئالېكتنى ئاساس قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن بولىدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئالسىق، ئۇ مەركىزىي دىئالېكت ئاساسىدا ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ تۇرغان ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئۆلچەم قىلغان ھالدا يېزىق شەكلى ۋە جانلىق تىل شەكلى جەھەتتىن خېلى دەرىجىدە قېلىپلاشتۇرۇلغان ئەدەبىي تىلدۇر، دەۋرىمىزدىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئورتاق ئالاقە قورالى بولۇپ خىزمەت قىلىۋاتقانلىقى نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئورتاق مىللىي تىلدۇر.

ما شۇلياڭ ئەپەندى دىئالېكت ئۈستىدە توختالغاندا «بىر تىلنىڭ تۈرلۈك رايونلاردا قوللىنىلىدىغان، ئۆزئارا مەلۇم پەرقلەرگە ئىگە بولغان <يەرلىك شېۋىسى>، <دىئالېكت> دېيىلىدۇ»^② دەيدۇ.

① گاۋ مڭكەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1979 - يىل بېيجىڭ. 4 - نەشرى، خەنزۇچە، 221 - بەت.

② ما شۇلياڭ: «تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى» 189 - بەت، 1981 - يىل.

بۇ تەبىرلەردىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ئورتاق تىل (مىللىي تىللار نۇقتىسىدىن ئالغاندا ئورتاق مىللىي تىل) بىلەن دىئالېكتلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئومۇملۇق بىلەن ئايرىملىقنىڭ، ئاساسىي ئېقىم بىلەن تارماق ئېقىمىنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئىبارەت. ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، دىئالېكت چۈشەنچىسى بىر تىلنىڭ تىل ھادىسىلىرىدە ئۇنى باشقا تىللاردىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان سۈپەت پەرقلىرى ئاساسىدىكى چۈشەنچە بولماي، بىر تىلنىڭ ئىچىدىكى يەرلىك تارماقلىرىنى ئۆزئارا پەرقلەندۈرىدىغان سان پەرقى ئاساسىدىكى چۈشەنچىدۇر.

۱. د. سوششور «پەقەت يېنىڭ دەرىجىدىكى پەرقلىرى بولغان تىللا» دىئالېكت» دېيىلىدۇ»^① دېگىنىدە بۇ چۈشەنچىنىڭ تىلدىكى سان پەرقلىرى ئاساسىغا قويۇلغانلىقىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ.

بىر ئورتاق مىللىي تىل بىلەن ئىككىنچى بىر ئورتاق مىللىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر بولسا تۈپكى پەرقلەر بولۇپ، سۈپەت پەرقىگە ياتىدۇ.

بۇ پەرقلەر ھەرقايسى كىرىت تىللارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا قاراپ ھەر خىل دەرىجىدە بولۇشى مۇمكىن. لېكىن شۇنداق ئېنىقكى، دىئالېكت ياكى شېۋە چۈشەنچىسى ئورتاق مىللىي تىل دائىرىسىدىكى چۈشەنچىدۇر. ئورتاق مىللىي تىلدىن ھالقىغان دىئالېكت ياكى شېۋە كاتېگورىيىسى مەۋجۇت ئەمەس.

تىل ھادىسىلىرىدىكى سان پەرقى بىلەن سۈپەت پەرقىنى يالغۇز ئۆزئارا چۈشىنىش دەرىجىسى دەپلا قارىماسلىق كېرەك. ئەمەلىيەتتە، ھەرقايسى ئورتاق مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرى

① ۱. د. سوششور: «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل،

بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 269 - بەت.

ئارا ئۇقۇشۇش دەرىجىسى ئوخشاش بولماسلىقى تامامەن مۇمكىن، ھەسەلەن؛ ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ جەنسۇبىي دىئالېكتلىرى بىلەن شىمالىي دىئالېكتلىرى ئارىسىدىكى ئۇقۇشۇش دەرىجىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكتلىرى ئارا بولغان ئۇقۇشۇش دەرىجىسىدىن كۆپ تۆۋەن. ھەتتا بەزى دىئالېكتلىرى ئارا جانلىق تىلدا تەرجىمان ئىشلىتىلمىسە، ئۆزئارا ئۇقۇشۇش مۇمكىن ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ئۇلار ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ بىر دىئالېكتى ھېسابلىنىدۇ ۋە ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىنىڭ باشقۇرۇشى، تەسىرى ئاستىدا تۇرىدۇ. ئەكسىچە، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرى ئارا ئۇقۇشۇش دەرىجىسى، ھەتتا تۇغقان تىللاردىن ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۈرك تىللىرى قاتارلىق تىللارنىڭ ئۆزئارا ئۇقۇشۇش دەرىجىسى خەنزۇ تىلى دىئالېكتلىرىغا نىسبەتەن كۆپ يۇقىرى، لېكىن بۇ تىللارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا دۇشۇملىق تىللەرنىڭ ئالاقە قورالى بولۇپ، بىرى يەنە بىرىنىڭ باشقۇرۇشى، تەسىرى ئاستىدا تۇرمايدۇ، بەلكى ھەرقايسىسى ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۈزلىشى بويىچە تەرەققىي قىلىپ كېتىۋاتقان مىللىي تىللار ھېسابلىنىدۇ.

بۇ تىللاردىن ئۆزئارا نىسبەتەن يېقىن بولغان ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنى ئالاق، فونېتىكىلىق جەھەتتىن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالتە ياكى سەككىز بولۇشى، سوزۇق تاۋۇشلاردىن [a]، [ε] لەرنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىشنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىزلىكى، سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۈچلۈك ياكى كۈچسىزلىكى، لېكسىكىلىق جەھەتتە ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ، سوۋېت - ئىنتېرناتسىئونال سۆزلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، ئەرەب - پارس تىلى

ھوشۇمچىلىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى، پارسىي سىستېمىسىدىكى جۈملە شەكىللىرىنىڭ ئاز - كۆپلۈكى... قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەر بۇ ئىككى تىلنىڭ سۈپەت پەرقلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. لېكىن ھەممىدىن مۇھىمى بۇ ئىككى مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا بىر ئىجتىمائىي كولىكتىپقا ئالاقە قورالى بولۇپ، ئۆز ئالدىغا، ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشىگە ئىگە بولۇپ تۇرغانلىقىم دۇر، يەنى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىچكى ۋە تاشقى تەرەققىيات ئامىللىرى بولغانلىقىدۇر. مانا بۇ پەرق ئۇلارنىڭ سۈپەت پەرقلىرىنىڭ ئاساسىي تەركىبىي قىسمى دەپ قارىلىدۇ.

ئەكسىچە، دەۋرىسىزدىكى مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرى ئارا، دىئالېكت بىلەن ئورتاق مىللىي تىل ئارا بولغان پەرقلەر قانچىلىك چوڭ بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت سان پەرقلا ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى بىر ئورتاق مىللىي تىلنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىنىڭ ئۆز ئالدىغا (يەنى ئورتاق مىللىي تىلدىن ئايرىلغان ھالدا) تەرەققىيات يۆنىلىشى بولمايدۇ، بەلكى شۇ ئورتاق مىللىي تىلنىڭ تەرەققىياتىنى دەۋر قىلغان ھالدا تەرەققىي قىلىدۇ، ئاخىر بېرىپ ئورتاق مىللىي تىل ئىچىدە سىڭىپ كېتىدۇ. مەسىلەن: ھازىرقى زامان خەنزۇ تىلىغا نىسبەتەن گۇاڭدۇڭ شېۋىسى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا نىسبەتەن لوپنۇر دىئالېكتى مانا مۇشۇنداق شارائىتتا تۇرىدۇ. شۇڭا دىئالېكت ۋە ئورتاق تىلنى پەرقلىندۈرۈشتە يالغۇز ئۇقۇم شۇ دەرىجىسىنى ئۆلچەم قىلىشقا بولمايدۇ، شۇنىڭدەك ھەمىلا مىللىي تىللارنىڭ دىئالېكتلىرىغا ئوخشاش ئۆلچەم قويۇشقا بولمايدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، بىزنىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچىمىز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتسەلىكى كېرەك.

ھازىرقى زاماندا تەرەققىي قىلىپ ئۆز ئالدىغا بىردىن
مىللىي تىل بولۇپ شەكىللەنگەن، ئۆز ئالدىغا بىردىن
ئىجتىمائىي گەۋدە ھېسابلىنىدىغان خەلققە ياكى مىللەتكە ئالاقە
قورالى بولۇۋاتقان تىللارنى بىر - بىرىنىڭ دىئالېكتى دەپ
قارايدىغان ئەھۋال دىئالېكتلار تەتقىقاتىدا مانا شۇنداق سان
ۋە سۈپەت پەرقىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتكەنلىك ياكى تىللارنىڭ
تارىخىي تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەتلىرىگە قاراپ ھۆكۈم قىلغانلىقتىن
يۈز بەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ھازىرقى مىللىي تىللارغا
ئۇلارنىڭ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋىتى نۇقتىسىدىنلا قارالسا، تىلدىكى
سۈپەت پەرقى نۇقتىسىدىن قارالمىسا، يەنى ئۇلارنىڭ ھەرقايسى
سىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەققىيات يۆنىلىشى ھېسابقا ئېلىنمىسا،
ئۇ چاغدا مەلۇم بىر تىل گۇرۇپپىسىغا، مەلۇم بىر تىل تارمىقىغا
مەنسۇپ تىللارلا ئەمەس، ھەتتا مەلۇم بىر تىل سىستېمىسىغا
تەئەللۇق تىللارمۇ بىر تىل ھېسابلىنىپ قالىدۇ. بۇ تىللارنى
قوللىنىۋاتقان ھازىرقى مىللەتلەرنىمۇ تۇغقانچىلىق مۇناسىۋەت
لىرىگە قاراپ، بىزنىڭ تارىختىن بىلىملىگەن نۇقتىمىزغىچە
يىغىپ - يۆگەپ بىرلا ئىسىم بىلەن ئاتاش لازىم بولىدۇ.
ھالبۇكى، مۇنداق خۇلاسىنى شۇ مىللىي تىللارنىڭ ھەقدارلىرى
قوبۇل قىلالمايدۇ.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ئۈستىدىكى ئىختىلاپلار ئىچىدە
يەنە ئايرىم بىر شېۋە رايونى قىلىپ ئايرىشقا بولىدىغان بەزى
رايونلارنى شېۋە رايونى قىلىپ ئايرىپ كۆرسىتىش ئەھۋاللىرىمۇ
بار. مەسىلەن: كورلا شېۋىسى، قاراشەھەر شېۋىسى، يېڭىسار
شېۋىسى... دېگەندەك. ئەگەر مۇشۇنداق ئايرىش توغرا كېلىدۇ
غان بولسا، ئۇ چاغدا بۇلاردىن باشقا يەنە پوسكام شېۋىسى،
مەكىت شېۋىسى، توقسۇن شېۋىسى... قاتارلىق خېلى جىق
شېۋىلەرنى بەرپا قىلىش مۇمكىن، لېكىن مۇنداق قىلىش ئۇيغۇر

ئىلى شېۋىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. توغرا، كۆپ ھاللاردا دىئالېكتلار ۋە شېۋىلىرىنىڭ ئاساسى جۇغراپىيىۋى نام بىلەن زىچ باغلانغان، ئەمما بۇنى مۇتلەق قەستتۈر-مەسلىك كېرەك. جۇغراپىيىۋى مۇھىت گەرچە دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئامىل بولسىمۇ، لېكىن دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدىكى ئورۇن - جاي ئامىلىدىنلا ئىبارەت. دىئالېكتلارنىڭ شەكىللىنىشىدە ئاساسلىق ئامىل يەنىلا زامان ئامىلىدۇر. دىئالېكت مەلۇم بىر ئورتاق تىل (ياكى بىر خىل ئورتاق مىللىي تىل) نىڭ زامان ئامىلى سەۋەبىدىن مەلۇم بىر رايوندا نىسپىي ھۆكۈم قىلىشقا ئىگە بولغان تارمىقىدۇر. بىزنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ نامىنى ئومۇمەن جۇغراپىيىۋى نام بىلەن ئاتىشىمىز چوقۇم قانچە رايون بولسا، شۇنچە دىئالېكت ياكى شۇنچە شېۋە بولۇشى لازىملىقىدىن ئەمەس. ن. د. سوششورنىڭ تىللارنىڭ بۆلۈنۈشى توغرىسىدا توختالغىنىدا «زامان ئامىلىنى كىشىلەر ئاسان ئۇنتۇپ قالىدۇ ... جۇغراپىيىۋى پەرقنى زامان پەرقى دەپ چۈشىنىش كېرەك»^① دېگىنىنى دىئالېكتلار ئەھۋالىغىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ.

① ن. د. سوششور: «ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل، بېيجىڭ، خەنزۇچە نەشرى، 277 - بەت.

2. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشى ئۆلچىمى ۋە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرى بىلەن ئەدەبىي تىل ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئۆزئارا ئوقۇشالمىغۇدەك دەرىجىدە ئەمەس. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، يەرلىك شېۋىلەردە سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار بىر ناھىيە بىلەن بىر ناھىيىنىڭلا ئەمەس، ھەتتا بىر يېزا بىلەن بىر يېزىنىڭ تىل جەھەتتىكى نازۇك پەرقلەرگىمۇ سەزگۈرلۈك بىلەن مۇئامىلە قىلىدۇ. شۇڭا ئۇلار ئۆزىنىڭ ۋە ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ تىلىنى تونۇشتۇرىدىغان بولسا، «پالانچى مەھەللە (ياكى پالانچىلار) مۇنداق دەيدۇ، بىز مۇنداق دەيمىز» دەپ، تىلدىكى بەزى ئىنچىكە پەرقلەرنى، ھەتتا ئىنتوناتسىيە جەھەتتىكى پەرقلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ. لېكىن، دىئالېكت بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار بۇ پەرقلەرنىڭ ھەممىسىنى نەزەردە تۇتۇپ كېتەلمەيدۇ، ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ مۇھىمى شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىنى باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىدىن پەرقلەندۈرۈپ تۇرىدىغان ئەڭ گەۋدىلىك سىستېمىلىق ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى كېرەك.

ئە. ر. تېنشىپۇ بۇ ھەقتە توختالغىنىدا مۇنداق دەيدۇ: «پەقەت سىستېمىلىق بەلگىلەرلا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئاساسى بولالايدۇ.»^①

گاۋشىجىي ئەپەندىمۇ دىئالېكتلارنى ئايرىغاندا ھەرقايسى يەرلىك شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇشنىڭ ئىنتايىن مۇھىم ئىكەنلىكىنى، ئومۇمىي ئەھۋالدىن ئايرىلغان ھالدا ھەلۇم بىر تىل ھادىسىسىنى دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلماسلىقىنى تەكىتلەيدۇ ۋە ھەرقانداق تىلدا كىشىنىڭ دىققىتىنى جەلپ قىلىدىغان ئايرىم تىل ھادىسىلىرىنىڭ بولۇپ تۇرىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

بىز دىئالېكتلارنى بۆلۈش ئۆلچەملىرى توغرىسىدىكى مۇنداق قاراشقا قوشۇلىمىز. بۇ قاراشنى بىرەر دىئالېكت ياكى شېۋە نۇقتىسىدىن ئالغاندا، تاسادىپىي ھالدا ياكى ئايرىم شەخسلەردىلا، ئايرىم قالدۇق ھالىتىدىلا (مەسىلەن، كۇچا شېۋىسىدە «-kiz — كىرگىن» دىن باشقا $z \sim s/r$ نۆۋەتلىشىشى بولمىغىنىدەك، «ak'itf'a — ئاكا» دىن باشقا ئورۇندا $tf'a$ — فورمىسى قوللىنىلمىغىنىدەك) كۆرۈلىدىغان تىل ھادىسىلىرى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بولالمايدۇ، بەلكى، بۇنىڭ ئەكسىچە، شۇ دىئالېكت ياكى شېۋە رايونىدا نەچچە ئەۋلادتىن بۇيان ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن، شۇ رايوننىڭ تىل ۋەكىلى ھېسابلىنالايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تىل ھادىسىلىرى، يەنى ئايرىم كىشىگىلا ئەمەس، شۇ رايوندىكى مۇتلەق كۆپچىلىك ئۇيغۇرلارغا ئومۇمىي بولغان، ئايرىم قالدۇق ھالىتىدە ئەمەس، بەلكى سىستېمىلىق رەۋىشتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان تىل ھادىسىلىرىدىن ئەڭ گەۋدىلىكلىرى ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى بولالايدۇ، دەپ ئىزاھلاشقا

① ئە. ر. تېنشىپۇ، يۇقىرىقى ماقالە.

بولدۇ. ئاۋۋال دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ دائىرىسىنى بەلگىلەپ، ئاندىن ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكىنى تەسۋىرلەپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرى — فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكا جەھەتتىكى پەرقلەردىن پايدىلىنىشتىمۇ بەزى ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت.

تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلنىڭ ماددىي پوستى ئىكەنلىكىدىن ئېيتقاندا، تىلدىكى ھەممە لېكسىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق ھادىسىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى، ئۆزگىرىشى تىل تاۋۇشلىرى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ، شۇڭا دىئالېكتلىق پەرقلەر دائىم ئالدى بىلەن فونېتىكىدا ئىپادىلىنىدۇ. ① لېكىن بۇنىڭدىن دىئالېكتتىكى ھەممىلا پەرقلەرنى فونېتىكىغا ھاۋالە قىلىپ قويۇش لازىم، دېگەن مەنە چىقىماسلىقى كېرەك، چۈنكى، تىل تاۋۇشلىرى تىلنى ئىپادە قىلغۇچى بىر ۋاسىتە، ئۇنىڭ تىلنىڭ باشقا تەركىبىي قىسىملىرى — لېكسىكا ۋە گرامماتىكا بىلەن ئەسلىدە ئىچكى باغلىنىشى يوق. شۇڭا ھەرقانداق تىلدا سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق جەھەتتىكى ۋە مەنە جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرى ھەرقاچان بىر - بىرىگە ئۇيغۇن كېلىپ بەرمەيدۇ. مەسىلەن: ئۇيغۇر تىلىنىڭ سۆزلىرىدىكى تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر — «t'iz» نىڭ «t'li» قا ئۆزگىرىشى، ھازىرقى فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر — «bar-» نىڭ «berip» بولۇشى، «t'agq'a» نىڭ تەلەپ - پۇزدا «t'aqq'a» بولۇشى بۇ سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىلەردە ئۆزگىرىش ھاسىل قىلغان ئەمەس.

يەنە مىسال ئالساق، خوتەن دىئالېكتىدىكى «seg»

① گاۋمىنگەي، شى ئەنشى: «تىلشۇناسلىق نۇسخە دىئىسى»، 1979 - يىل، بېيجىڭ، 1 - نەشرى، خەنزۇچە 223 - بەت.

«zē(r)dək'» سۆزلىرىنىڭ ئورنىغا باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەردە «iŋt'~it'» «sɛwzɛ» سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىشىنى، خوتەن دىئالېكتىدىكى «q'uluq'//buluq'» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان زۆرۈرىيەت رايونىنىڭ باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە «f» لىق ئىسىمداشتىن كېيىن «k'erək',lazim» سۆزلىرىنى قوشۇش ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىنى، خوتەن دىئالېكتىدا «iglig'//iβliβ» فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان سۈپەتداشنىڭ باشقا دىئالېكتلاردا يوقلۇقىنى بۇ دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ.

دىئالېكتلار سېلىشتۇرۇلغاندا، «sɛg» نىڭ ئورنىغا «iŋt'~it'» نى قوللىنىش، «sɛlɣɛst'» نىڭ ئورنىغا «zil at'lap'» نى قوللىنىش، «k'irp'ɛ» نىڭ ئورنىغا «dzara» نى قوللىنىش، «jagatst'i» نىڭ ئورنىغا «mudzarŋ» نى قوللىنىش پەقەت مۇشۇ دىئالېكتلارنىڭ چەت تىل سۆزلىرىنى قوبۇل قىلىپ ئېلىشى جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بولىدۇ. يەنى مۇنداق سۆزلەر شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىدە شۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىغا ئۇيغۇن ھالدا ئۆزلەشكەن بولسا، بۇ فونېتىكىلىق مەسىلە ھېسابلانمايدۇ. ئەكسىچە، مەسىلەن، پارس تىلىدىكى «gul»، «gol»، «gor» قاتارلىق سۆزلەر بىر دىئالېكتتا «gyl»، «gɔl»، «gɔr» تەرىپىدە، يەنە بىر دىئالېكتتا پارس تىلىدىكى تەلەپپۇزى بويىچە ئۆزلەشكەن بولسا، بۇ چەت تىل سۆزلىرىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلاردا شۇ تىلنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ئۇيغۇنلىشىشى بىلەن ئۇيغۇنلاشماسلىقى بولۇپ، فونېتىكا دائىرىسىگە كىرىدۇ. لېكىن، دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە كونكرېت ۋە ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى ئىپادە قىلىدىغان ئالاھىدە سۆز ۋە ئالاھىدە گرامماتىكىلىق فورمىلارنىڭ بار ياكى يوقلۇقى فونېتىكا دائىرىسىگە كىرمەيدۇ. شۇڭا دىئالېكتلار-

دىكى پەرقلەرنى ئالدى بىلەن فونېتىكىدا ئىپادىلەندۈرۈپ، دەپ قاراش پەقەت ھەسىلنىڭ بىر تەرىپى، يەنى تىل تاۋۇشلىرىنىڭ تىلىنىڭ ماددىي پوستى ئىكەنلىكىنى تەكىتلىگەنلىك. تىل تاۋۇشلىرىنىڭ بۇ رولىنى تەكىتلىگەندە، ئىپادە قىلغۇچىنى ئىپادە قىلغۇچى ئورنىغا قويۇپ قويۇشقا ياكى ئىككىسىنى ئارىلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ.

تەپسىلىيەرەك ئېيتقاندا، مەلۇم تىل تاۋۇشلىرىنىڭ مەلۇم تىل ياكى دىئالېكتنى ئىپادىلەشتىكى سىستېمىچانلىقىدا ئىپادە لەنگەن ئالاھىدىلىكلەر، ياكى باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئىپادىلەش ئىقتىدارىدا باشقا تىل ياكى دىئالېكتلارغا نىسبەتەن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ بىر ئۆلچىمى سۈپىتىدە تونۇلغىنى مۇۋاپىق. بىز دەۋاتقان بۇ ئالاھىدىلىكلەر سۆزلەرنى، گرامماتىكىلىق فورمىلارنى تەشكىل قىلىشتا تىل تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىشى، ماسلىشىشى، تەسىر قىلىشى، ئۆزگىرىشى ... قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلەندۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا تىلنىڭ تەركىبىي قىسىملىرىدىن قايسىدا بولسۇن، ئومۇمىي بولغان، سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەر ئۆلچەم قىلىنسا بولىدۇ. ئەگەر مۇنداق ئالاھىدىلىكلەر فونېتىكا، لېكسىكا، گرامماتىكىدىن ئىبارەت ھەر ئۈچىلا تەركىبىي قىسىمىدىن تېپىلسا تېخى ياخشى، ئەڭ بولىمىغاندىمۇ بۇلارنىڭ بىرىدە مەۋجۇت بولسا، شۇنى ئاساس قىلىپ، قىلغانلىرى (يەنى ئومۇمىي بولىمىغان، سىستېمىلىق بولىمىغانلىرى) نى قوشۇمچە ئۆلچەم قاتارىدا قوللىنىش مۇۋاپىق. چوقۇم تىلنىڭ ھەر ئۈچىلا تەركىبىي قىسىمىدىن سىستېمىلىق بولغان پەرقلەندۈرگۈچ ئالاھىدىلىكلەرنى تېپىپ شۇ بويىچە ئايرىمەن، دېيىش ھاجەتسىز.

دىئالېكتلارنى ئايرىش ئۆلچىمىنىڭ ئۈستۈنسى ۋە مەنئىيەتلىق مەنئىيەتلىك ئالاھىدىلىكلەر بولۇشى لازىملىقى نۇقتىسىدىن، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتشۇناسلىرى بۇ كەڭلىكچە ئوتتۇرىغا قويۇپ كېلىۋاتقان ئۆلچەملەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ كۆرەيلى.

1. فونېتىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

(1) [i]، [ɨ] فونېمىسى توغرىسىدا
 ① [i]، [ɨ] تاۋۇشلىرىنىڭ بىر ياكى ئىككى فونېمىلىقى مەنئىلىسى.

بۇ ئىككى سوزۇق تاۋۇش گەرچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرسىمۇ، مەيلى شىمالىي شېۋىلەردە بولسۇن، مەيلى جەنۇبىي شېۋىلەردە بولسۇن، ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ئىككى فونېمىغا بولۇپ شەكىللەنگەن ئەمەس، ئۇلار ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتلىرىدا پەقەت بىر فونېمىنىڭ ئۆزئارا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ كېلىدىغان شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئىككى فونېمىغا بولغانلىقى توغرىسىدا ئورخۇن يادىكارلىقلىرىدىنمۇ ئاساس يوق. ئورخۇن ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ ئىككى تاۋۇش بىرلا «ا» ھەرپى بىلەن ئىپادىلەنگەن بولۇپ، بۇ ھەربى ھەتتا سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن قوشۇلۇش ئالاھىدىلىكىگە قاراپ ئىككى خىل شەكىلدە كېلىدىغان ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپلىرىگىمۇ قوشۇلمۇۋەرگەن. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىمۇ بۇ ئىككى تاۋۇشنىڭ شۇ دەۋر تىلىدا ئىككى فونېمىغا بولغانلىقى توغرىسىدا يېتىۋەرسىلىك پاكىتلار يوق. پەقەت «-i- -ɨ-» ۋە «-i- -ɨ-» - تەۋەن چۈشۈش، ئېگىز ئورۇندىن پەسكە چۈشۈش» دېگەن ئىككىلا سۆز [i] ۋە

[ɨ] تاۋۇشلىرى ئىسپەنچىدىن ئېگىمىكىلىق ھەندە پەرقلىنىدۇرۇپ كۆرسىتىلگەن. ①

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا [i] (ياكى [ɨ]) بىلەن قۇرۇلغان مەيلى بىر بوغۇملۇق سۆزلەر بولسۇن، مەيلى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەر بولسۇن، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق ھەم تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋارىيانتلىرى بار ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىشى جەھەتتىن ھېچ قايسى دىئالېكتتا بىستېمىلىق پەرقىنى شەكىللەندۈرمەيدۇ. يەنى ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسىنىڭ [ɨ] ۋارىيانتى ھەممىلا شېۋىلەردە بار.

مەسىلەن: «is»، «it'»، «k'im»، «bil-»، «p'il-»، «siz-»، «q'il-» قاتارلىق سۆزلەرنى ئالماشتۇرۇپ، بۇلاردىن تۇرغۇن سۆز بولغانلىرى ھەممىلا دىئالېكتتا يۆنىلىش كېلىشتە «isq'a»، «itq'a»، «k'imge» شەكىلىدە تۈرلىنىدۇ؛ پېئىل تۈركۈمىگە تەۋەلىرى ھەممىلا دىئالېكتتا سۈپەتداش فورمىسىدا «bilgen»، «p'ilq'an»، «q'ilgan»، «sizgan» شەكىلىدە تۈرلىنىدۇ. بۇ مىساللاردىكى سۆزلەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم ھالىدا ياكى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلارنى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق قوشۇمچىلارنىلا قوبۇل قىلىشىنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلاردا بىر خىل بولغانلىقىنى زورغا ئۇلارنىڭ فونېمىلىقنى گرامماتىكىلىق نۇقتىدىن ئىسپاتلاشنىڭ ئاساسى قىلىپ كۆرسەتكەندىمۇ، «iz»، «il'iz»، «iz»، «il-» قاتارلىق سۆزلەرنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلار (جۈملىدىن ئەدەبىي تىلىمىز) دا جۈپلۈك ۋارىيانتلىرى بولغان قوشۇمچىلار ئارقىلىق بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق تۈرلىنىش ياكى ياسىلىشىرىنى فونېما

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» I توم، ئۇيغۇرچە نەشرى، 228 - بەت.

نۇقتىسىدىن چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ سۆزلەرنىڭ تۈرلىگۈچى ۋە ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوبۇل قىلىشى مۇنداق بولىدۇ:

سۆزلەر	سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلاردا	سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلاردا
if	ifq'a, ift'a, iflar	ifliq' iflɛ-
tʃif	tʃifq'a, tʃift'a, tʃiflar	tʃifliq' tʃiflɛ-
iz	izɣa, izda, izlar	izliq' izlɛ-
il-	ilɣan, ilsa, ildur-	ilɣur ilgɛk' ilmɔk'

شۇڭا ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېما رولىدىكى سوزۇق تاۋۇش لىرىنى مەيلى ئەدەبىي تىل نۇقتىسىدىن بولسۇن، مەيلى مەلۇم دىئالېكتلار نۇقتىسىدىن بولسۇن توققۇز دېيىشكە بولمايدۇ ۋە بۇنى دىئالېكتلارنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى قىلىپ ئۇيغۇرتىلى دىئالېكتلىرىنى [i] لىق دىئالېكتلار ۋە [ɨ] لىق دىئالېكتلار دەپ، ياكى [ɨ] ۋارىيانتى بار دىئالېكتلار ۋە [ɨ] ۋارىيانتى يوق دىئالېكتلار دەپ سىستېمىلىق ھالدا ئىككىگە ئايرىشقا بولمايدۇ. [i] تاۋۇشى ئۆزىنىڭ شارائىتىغا قاراپ بەزىدە [i]، بەزىدە [ɨ] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەدەبىي تىلدا، شۇنىڭدەك ھەممىلا دىئالېكتلاردا بۇ ئىككى تاۋۇش بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى

ئەسەس.

ئۇيغۇر تىلىدىكى [i] فونېمىسى ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا جاڭ خۇگىيى ۋە مېن داگېڭ ئەپەندىلەرنىڭ ماقالىسى ① ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بەزى ئىنكاسلار قوزغالدى. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ ماقالە [i] فونېمىسىنى، ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرىنى تەتقىق قىلىشتا بىر تۈرتكىلىك رولغا ئىگە. بىزدە ئۇيغۇر تىلىدىكى فونېمىلار ۋە ئۇلارنىڭ ۋارىيانتلىرىنىڭ ھەقىقىي فونېتىكىلىق مىقدارى توغرىسىدا ئاكۇستىكىلىق تەتقىقات ئەمدى باشلىنىۋاتىدۇ. بۇنداق تەتقىقاتنىڭ نەتىجىسى ئاڭلاش ئەزالىرىمىزغا تايىنىپ سېزىپ بىلىش ئارقىلىق چىقىرىلغان يەكۈنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ ئىشەنچلىك بولىدۇ.

(2) [i] فونېمىسىنىڭ جاراڭسىزلاشقان ۋارىيانتى [i°]

مەسىلىسى.

بۇمۇ نورمال تەلەپپۇز شارائىتىدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ھەممىسىدە ئۇچرايدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا يالغۇز بۇ تاۋۇشلا ئەمەس، بەلكى [u]، [y] لەرھۇ [ɯ] دىن باشقا پارتلىغۇچى ۋە پارتلىغۇچى - سىپىرلاڭغۇ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا ۋە ئوتتۇرىسىدا تامامەن جاراڭسىزلىشىدۇ. ئايرىم شېۋىلەردە بۇ تاۋۇشلارنىڭ بەزى سۆزلەردىلا (سىستېمىلىق تۈردە ئەمەس) جاراڭسىزلاشقاندىن كېيىنكى سىپىرلاڭغۇلۇقى كۈچلۈكرەك بولۇپ، بىر ئۆتكۈنچى [l] تاۋۇشى كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

① جاڭ خۇگىيى، مېن داگېڭ: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تىلداۋۇش فونېمىسى [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا» «民族语文» ژۇرنىلى، 1982 - يىلى 5 - سان.

ئەدەبىي تىلدا يېزىلىشى	ئەدەبىي جانلىق تىل ۋە دىئالېكتلاردىكى تەلەپپۇزى
it'	i°f't' (بەزى دىئالېكتلاردا i°f'it')
itter-	i°f't'ɛr-
ikk'i	ʃ kk'i
uk'a	u°ka
yt'lɛ-	y°t'lɛ-
syt'lɛ-	sy°t'lɛ-
ytʃ'	y°tʃ'
utʃ'-	u°tʃ'-
p'it'	p'i°f't'

شۇنچا بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىمۇ دىئالېكتلارنى بۆلۈشنىڭ ئۆلچىسى قىلغىلى بولمايدۇ.

(2) بوغۇم ئاخىرىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] دىن كېيىن كەلگەن [r] تاۋۇشىنىڭ [z]، [j] ياكى [r] بىلەن نۆۋەتلىشىشى. بۇ مەسىلىگە كۆپىنچە مىسال ئېلىنىۋاتقان سۆزلەر «k'ir — كىر، كىر نەرسە»، «bir — بىر»، «q'ir — قىر، قىرغاق» «q'ir- قىرىش، قىرماق»، «girde»، «k'irp'ɛ» قاتارلىق سۆزلەر بولۇپ، بىرىنچىدىن، مۇشۇ ئالتە سۆزدىكى [r] تاۋۇش نىڭ مەلۇم بىر دىئالېكتتا (شېۋىدە ئەمەس) [z]، [j] ياكى [r] بىلەن نۆۋەتلىشىشى سىستېمىلىق ئەمەس. مەسىلەن: مەركىزىي دىئالېكتنى ئالساق، قەشقەر شېۋىسىدە [z] بىلەن، تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىدە [r] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. ئىلى شېۋىسىدە، تارىم شېۋىسىدە، كسۇچا شېۋىسىدە ئەينەن يەنى [r] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئىككىنچىدىن، [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان قەشقەر شېۋىسىنىڭ ئۆزىدىمۇ مۇشۇنداق قۇرۇلمىسى

دىكى «sir»، «sirk'ε»، «jir- — يىرىش، يىرماق»، «jir- —
 ھايۋان»، «k'ir — كىرەك، كىرىش»، «jirgen — يىرگىنىش،
 يىرگەنمەك» سۆزلىرىدىكى [r] تاۋۇشى [z] غا نۆۋەتلەشتۈرۈلمەيدۇ.
 شۇڭا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا بۇ ئۆلچەمنى
 قوللىنىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت-
 لىرىنى (ھازىرقى ھالىتىدىمۇ، تارىخىي جەھەتتىنمۇ بىر -
 بىرىگە يېقىن كەلمىگىنىگە قارىماي، زورلاپ) تۆۋەندىكى
 تۆت قىسىمغا بۆلۈش مۇمكىن.

a. ئېنىق [r] تەلەپپۇزىدىكىلەر:

تارىم، موغال، كۇچا، ئىلى، كەلپىن شېۋىلىرى ۋە لوپنۇر
 دىئالېكتى.

b. بەزىدە [z] لىشىدىغان، بەزىدە [r] چۈشۈپ قالدىغان
 تەلەپپۇزىدىكىلەر:

قەشقەر، ئاتۇش شېۋىلىرى (يېڭىسار، يوپۇرغا، پەيزىۋات
 ناھىيىلىرىمۇ مۇشۇ قاتارغا كىرىدۇ).

c. كۆپىنچە [j] ياكى [r] بىلەن، بەزىدە [ε] بىلەن
 نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەلەپپۇز قىلىدىغانلار:

ئېلىچى، قارىقاش، لوپ، گۇما، قاغىلىق، يەكەن شېۋىلىرى
 (ئەسكەرتىش: چىرىيىدىن شەرقتىكى ناھىيىلەردە يا [j]
 بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ ياكى [r] ئەينەن تەلەپپۇز
 قىلىنىدۇ).

d. ئىزچىل [r] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرىدىغانلار: قۇمۇل،
 تۇرپان شېۋىلىرى.

(3) t' // t' نۆۋەتلىشىشى.

بۇ بىر تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، ئېگىز
 سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن، [l] بىلەن ئاياغلاشقان

بىر بوغۇملۇق «t'li»، «-t'yj- — چۈشۈش، چۈشەك»، «-t'yj- —

چۈش ۋاقتى»، «[tʰʊ] — تۇش، ئۇدۇل»، «[tʰy] — چۈش»
 قاتارلىق سۆزلەردىكى [tʰ] نىڭ ھازىر [tʰʰ] غا نۆۋەتلىشىش -
 نۆۋەتلىشىشىگە قارىتىلغان.

مۇنداق نۆۋەتلىشىش يالغۇز جەنۇبىي شېۋىلەرنىڭلا خۇسۇ-
 سىيىتى ئەمەس، شىمالىي شېۋىلەردىن ئىلى، تۇرپان قاتارلىق
 شېۋىلەردىمۇ [tʰʰ] لىشىش ھادىسىسى بار. بەزى جايلاردا
 مەسىلەن، مەكىتتە (تارىم شېۋىسى دائىرىسى) كۆپىنچە [tʰʰ]
 بىلەن نۆۋەتلىشتۈرۈلسىمۇ، بەزىدە [tʰ] تەلەپپۇز قىلىش ئەھ-
 ۋالىمۇ ئۇچرايدۇ، يەنى مەكىتتە [tʰʰ] لىشىش جەريانى تېخى
 ئاياغلاشمىغان.

بۇ ئۆلچەم بويىچە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئىككىگە
 ئايرىش مۇمكىن:

- a. [tʰ] تەلەپپۇز قىلىدىغان دىئالېكتلار — لوپنۇر
 دىئالېكتى، قۇمۇل، كۇچا شېۋىلىرى.
 b. [tʰʰ] تەلەپپۇز قىلىدىغان دىئالېكتلار — قالغان
 دىئالېكت ۋە شېۋىلەر.

(4) //s tʰ نۆۋەتلىشىشى.

بۇمۇ بىر تارىخىي فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش بولۇپ، بىرىن-
 چى بوغۇمى [tʰʰ] بىلەن ئاخىرلاشقان بەزى سۆزلەرنىڭ
 بېشىدىكى [s] تاۋۇشنىڭ ھازىر [tʰʰ] بىلەن نۆۋەتلىشىشىگە
 قارىتىلغان. مەسىلەن:

«satʰʰ» — چاچ، «-satʰʰ-» — چاچ -

«satʰʰqʰan» — «-satʰʰqʰan-»

«sytʰʰykʰ» — چۈچۈك، «-sitʰʰ-» — چىچ -

مۇنداق نۆۋەتلىشىش جەريانى دىئالېكتلاردا بىر خىلدا
 ئەمەس. مەسىلەن: ئىلى، قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدە [tʰʰ]
 نۆۋەتلىشىش جەريانى ئاياغلاشقان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر،

كەلپىن شېۋىلىرىدە، خوتەن دىئالېكتىدا «چاشقان» سۆزى تېخى satʃq'an دېيىلىدۇ، يەنى مۇنداق نۆۋەتلىشىش كۆرۈلىدۇ. لوپنۇر دىئالېكتىدا «چاچرا -» سۆزى «satʃra~tʃatʃira -» شەكلىدە ئىككى خىل، «چاشقان» سۆزى «satʃq'an~tʃilʃq'an» شەكلىدە ئىككى خىل قوللىنىلىدۇ. پۈتۈن تارىم شېۋىسىدە (جۈملىدىن كۇچا شېۋىسىدىمۇ) «چاشقان» سۆزى «ʃaʃq'an» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

بۇ ئۆلچەم بويىچە تېخى [tʃ] غا نۆۋەتلىشىش جەريانى ئۇزۇل - كېسىل ئاياغلىشىپ كەتمىگەن قەشقەر، كەلپىن، تارىم (جۈملىدىن كۇچا) شېۋىلىرىنى، خوتەن دىئالېكتىنى، لوپنۇر دىئالېكتىنى يىغىشتۇرۇپ بىر دىئالېكت ھېسابلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇنداق قىلىش ئەلۋەتتە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ.

(5) g//w نۆۋەتلىشىشى.

بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ شەرتى ۋە سەۋەبلىرى بىزگە تېخى مەلۇم ئەمەس. شۇنىڭدەك [w] لاشتۇرىدىغان بەزى شېۋىلەردە بىرەر - بىرەر [g] لاشتۇرۇش، [g] لاشتۇرىدىغان بەزى شېۋىلەردە ئاندا - ساندا [w] لاشتۇرۇش ھادىسىسى ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا بۇ فونېتىكىلىك ئۆلچەمنى «ئومۇمەن» بىلەن «قىسمەنلىك» نۇقتىسىدىن ئىشلىتىش مۇۋاپىق.

بۇ ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئىككىلا تۈرگە بۆلۈش مۇمكىن.

a. ئومۇمەن [g] لىشىدىغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر: لوپنۇر دىئالېكتى، قۇمۇل، تۇرپان، ئىلى، تارىم (جۈملىدىن كۇچا)، كەلپىن شېۋىلىرى.

b. ئومۇمەن [w] لىشىدىغان دىئالېكت ۋە شېۋىلەر: قەشقەر، ئاتۇش شېۋىلىرى، يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى، گۈمىدىن چارقىلىقچە بولغان پۈتۈن خوتەن دىئالېكتى. مۇنداق بۆلگەندە، ئاساسىي پەرقلىرىگە ئېتىبار قىلىنىپ خان ھالدا خوتەن دىئالېكتى قەشقەر شېۋىسىگە، لوپنۇر دىئالېكتى شىمالىي شېۋىلەرگە قوشۇۋېتىلگەن بولىدۇ.

6) سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى [z] نىڭ بىلەن نۆۋەتلىشىشى ياكى چۈشۈپ قېلىشى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» دا سۆز بېشىدا [z] تاۋۇشىنىڭ بولۇشى - بولماسلىقى خاقانىيە تىلى بىلەن ئوغۇز

تىللىرىنى ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە كۆرسىتىلگەن. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا بۇ فونېتىكىلىق ھادىسە «دىۋان» دەۋرىدىكىدەك ئېنىق ئىككى قۇتۇپ ھالىتىدە كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن: ئۆز دەۋرىدە خاقانىيە تىلى ئۈچۈن ۋەكىل قىلىپ ئېلىنغان، [z] لىشىدىغان قەشقەر تىلىدا ھازىر سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [z] تامامەن [z] بىلەن نۆۋەت

لىشىدىغان بولدى، خوتەن دىئالېكتى (گۇما شېۋىسىنى مۇستەسنا قىلغاندا) ۋە قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرىدە بولسا، ئومۇمەن [z] ئەينەن ساقلىنىپ قالغان، پەقەت بەزى سۆزلەردىلا

[j] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ياكى چۈشۈپ قالىدىغان (ئوغۇزچىغا ئوخشاش) بولغان. لوپنۇر دىئالېكتىدا بولسا بۇ [z] نىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىشىنى زادى كۆرگىلى بولمايدۇ، بەزىدە [z] چۈشۈپ قالىدۇ. ئىلى شېۋىسىدە [z] لىشىشى كۆپ، ئايرىم سۆز-لەردىلا [z] ئەينەن ساقلىنىدۇ ياكى چۈشۈپ قالىدۇ.

بۇ ئۆلچەم بويىچە بۆلگەندە، تۆۋەندىكى ئۈچ دىئالېكت نى شەكىللەندۈرۈش مۇمكىن:

a. [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان ياكى ئومۇمەن نۆۋەتلىشىدىغان دىئالېكت — ئىلى، قەشقەر، ئاتۇش، تارىم (ئال-ساسەن)، كۇچا، موغال، يەكەن، قاغىلىق، گۇما شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

b. [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان دىئالېكت — خوتەن دىئالېكتى (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا)، قۇمۇل، تۇرپان، كەلپىن شېۋىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

c. [z] بىلەن نۆۋەتلىشىدىغان، بەزىدە [z] چۈشۈپ قالىدىغان دىئالېكت — لوپنۇر دىئالېكتى.

[z] نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدىغان سۆزلەر ئايرىم جەدۋەلدە كۆرسىتىلدى).

سۆز بېشىدا ئىككىز سوزلۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا z//z تۇتۇشماش قەۋۋالى

	تارىم شېۋىسى						قەشقەر			خوتەن			بەكەن*	قاغىلىق	لوپنۇر	كەلپىن	ئىسكىز تېشى	
	تۈرپان	قۇمۇل	مەكت	ئاقساقمارال	ئاقسۇ قارىتال	ئاقسۇ قۇمباش	موغال	كۆچا*	قەشقەر*	ئاتوش	خوتەن*	كېرىيە*						گۇما
1	jiglime	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	كۆچا*—كۆچا، باي، شايار، توقسۇ قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
2	jigit	z	z	z	z/z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭى-سار، پەيزىۋات، ئويۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
3	jilk	z	z	z	i	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭى-سار، پەيزىۋات، ئويۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
4	jilik	i	i	i	i	i	i	i	i	z	z	z	z	z	z	z	z	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭى-سار، پەيزىۋات، ئويۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
5	jil	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z	z/z	z	z	z	z	z	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭى-سار، پەيزىۋات، ئويۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.
6	jilan	i	i	i	i	i	i	i	i	z	z	z	z	z	z	z	z	قەشقەر* — قەشقەر، يېڭى-سار، پەيزىۋات، ئويۇرغا قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايىم رىشتا ئۆلچەم سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان فونېتىكىلىق ھا- دىسىلەردىن لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقىنىڭ كۈچ- لۈك - كۈچسىزلىكى (مەسىلەن، بەزى تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [ϕ] سوزۇق تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى — «mozaɣ ~ mozoɣ»، «oŋaj ~ oŋoj» «k'ϕsɛz ~ k'ϕsϕz»، «bϕdzɛn ~ bϕdzϕn» «osaɣ ~ osola» قاتارلىقلار؛ لەۋلەشكەن سوزۇق تا- ۋۇش [o]، [ϕ] لەر بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەردە مەزكۇر سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ كېيىنكى بوغۇمدا كېلىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۆزىگە ماسلىشىشىنى تەلەپ قىلىشى — «ormo ~ orma»، «q'oɣma ~ q'oɣmo»، «k'ϕrsɛ ~ k'ϕrsϕ»، «q'ollar ~ q'ollor» «k'ϕrgɛn ~ k'ϕrgϕn» «t'urdi ~ t'urdu»، «q'oɣt'i ~ q'oɣt'u» «syzdi» قاتارلىقلار؛ y — o، ϕ — u قۇرۇلمىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ o — a، ϕ — ε قۇرۇلمىسىدا قوللىنىلىشى — «bojun ~ bojan» «ϕt'yk' ~ ϕt'ɛk'» ۋە بۇ ھادىسى- نىڭ سۆز تۈرلىنىشى، سۆز ياسىلىشىدىمۇ ئىزچىللىقى — «bolap' ~ bolup'» «q'olum ~ q'olam»، «k'ϕryp' ~ k'ϕrɛp'» «k'ϕzym ~ k'ϕzem» «t'olusq' ~ t'olasq'»، «ϕlyk' ~ ϕlɛk'»، «k'ϕzɛn ~ k'ϕzem» سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرىنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىش - ئاجىزلاشماسلىقى (مەسىلەن، «berip' ~ barip'»، «at'isi ~ at'asi»، «k'ɛlip' ~ k'ɛlip'» كۆپىنچە چەت تىللاردىن قوبۇل قىلىن- غان سۆزلەردىكى [k']، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشىدە ئۇيغۇر تىلى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇي- غۇنلىشىش - ئۇيغۇنلاشماسلىق مەسىلىسى (مەسىلەن، «gyl ~ gul».

؛ «gφr ~ gor»، «gφl ~ gol»، «tʃ'φk'ɛn ~ tʃ'ok'an»؛
 ئىككى بوغۇملۇق سۆزلەر ئاخىرىدا قەدىمكى تۈركىي تىللارنىڭ
 خۇسۇسىيىتى بويىچە [ɣ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ ساقلىنىپ قېلىشى
 ياكى يېڭى تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە بۇ تاۋۇش
 لارنىڭ [q']، [k'] گە ئايلانغان بولۇشى (مەسىلەن، «ajaq' ~
 ajaq'»، «ulaq' ~ ulaq'»، «φlyk' ~ φlyg»؛ ئالاھىدە
 تاۋۇشلار مەسىلىسى (مەسىلەن، كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي
 سوزۇق تاۋۇشلار؛ خوتەن دىئالېكتىدا [t'] تاۋۇشىنىڭ شەرتلىك
 ۋارىيانتى بولغان بوغۇز تاۋۇشى [ɣ] قاتارلىقلار)؛ تاۋۇشلارنىڭ
 ئورۇن ئالماشتۇرۇشى (مەسىلەن، «olkoq' — ئوغلاق»،
 «t'alt'ib — تاتلىق»، «alt'ap' — ئاتلاپ»، «irwajim —
 ئىبراھىم»، «q'ilwe — قىبلە»، «arβij — ئايغىر» قاتارلىق
 لار)؛ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىسى (مەسىلەن،
 «q'izzar — قىزلار»، «jollu — يولنىڭ، يولنى»، «t'ossu —
 توستى») قاتارلىق مەسىلىلەر بار.

بۇ ئۆلچەملەر بىلەن ئايرىغاندىمۇ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت
 لىرى ئىككىگىلا ئايرىلىدۇ. ھۇنداق ئايرىش ئۇيغۇر تىلى دىئال-
 لېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. شۇڭا بۇ
 ئۆلچەملەرنىمۇ ئاساسىي ئۆلچەم قىلىپ قوللىنىشقا بولمايدۇ.

2. گرامماتىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

(1) ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا ni - فورمى-
 مىسى (بۇنىڭ ئۈزۈك ۋە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئوڭ ئاسسىمىلياتسى-
 يىسى سەۋەبىدىن لوپنۇر دىئالېكتىدا 28 ۋارىيانتى بار)نى
 قوللىنىش — بۇ لوپنۇر دىئالېكتى بىلەن قۇمۇل شېۋىسىنىڭ

ئالاھىدىلىكى، شۇڭا بۇ پەقەت لوپنۇر دىئالېكتى ۋە قۇمۇل شې-
ۋىسى بىلەن باشقا دىئالېكتلارنىلا ئايرىش ئۆلچىمى بولالايدۇ.

(2) *mil* - فورمىسى.

بۇ فورما ئارقىلىق گ. ياردىڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى شىمالىي دىئالېكتلار ۋە جەنۇبىي دىئالېكتلار دېگەن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلىدۇ. بىزمۇ بۇ فورمىنىڭ ئۆلچەم قىلىنىشىغا قوشۇلمايمىز. بىزنىڭ قوشۇلمايلىقىمىزنىڭ سەۋەبى، بۇنىڭ يالغۇز ئۆلچەم بولغانلىقىدىن ئەمەس، شۇنىڭدەك ئە. ر. تېنىشېۋ ئېيتقاندا بۇ فورمىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزدا بولغانلىقىدىنمۇ ئەمەس، بەلكى بۇ فورما بويىچە بۆلگەندە، لوپنۇر دىئالېكتىدە ئالاھىدە بىر دىئالېكت شىمالىي شېۋىلەرنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ قالىدۇ، قەشقەر شېۋىسى ھازىرقى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىن چىقىپ جەنۇبىي دىئالېكتلارغا قوشۇلۇپ قالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا بۇ فورمىنىڭ قوللىنىلىشى قەشقەر شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىنى تەشكىل قىلغۇچى بىر شېۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەدەبىي تىلغا تەسىر قىلغانلىقىدىن بولۇپ، كۇچادىن شىمالدا بۇ فورما خەلق جانلىق تىلىدا قوللىنىلمايدۇ.

(3) پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى.

بۇ جەھەتتە دىئالېكتلار ئارا ئىككى خىل ئوخشاشماسلىق بار. بىرى، ئىمكانىيەت تۈسىنى ئىپادىلىگۈچى فورما - *a1* نىڭ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئۇيغۇنلىشىپ - *a1* ۋە - *ε1* شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلىشى. بۇ نۇقتىدا ئومۇمەن قۇمۇل، تۇرپان، تارىم (ئاقسۇ قارىتال)، كۇچا شېۋىلىرى، لوپنۇر دىئالېكتى بىر خىلدا ماڭىدۇ، يەنى بۇلاردا بۇ فورما ئىككىگە ئايرىلمىي ھەرقانداق ئەھۋالدا «*a1*» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

— alalajdimen ~ alalimen ~ alalajmen — ئالالايمەن —
 — k'φralajdimen ~ k'φralimen ~ k'φralajmen — مەن، كۆرەلمەيمەن. قالغان شېۋە ۋە دىئالېكتلاردا سوزۇق تاۋۇشلار-
 نىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ئۇيغۇنلىشىپ «-aɪ, -εɪ» شەكلىدە
 كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن: k'φrelejmen, alalajmen.
 يەنە بىرى، سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار-
 نىڭ ئاخىرىدىكى رەۋىشداش قوشۇمچىسى «-z» نىڭ چۈشۈپ
 قېلىش - قالماسلىقى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا ئىلى، قۇمۇل، تۇر-
 پان شېۋىلىرىدىن باشقا ھەممە شېۋە ۋە دىئالېكتلاردا «-z» نى
 چۈشۈرۈپ قويمايدۇ، مەسىلەن، ئالدىنقىسىلاردا «-jasalajmen» —
 ياسىيالايمەن» بولسا، كېيىنكىلىرىدە «-jasijalajmen» بولىدۇ.
 4) ئالاھىدە گرامماتىكىلىق فورمىلار.

ئالاھىدە گرامماتىكىلىق فورمىلار بولۇپمۇ خوتەن ۋە لوپ-
 نۇر دىئالېكتلىرىدا كۆپ. مەسىلەن: خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈ-
 رىيەت رايى فورمىسى «-ɣuluq' ~ -ɣuluq' ~ -ɣulyk' ~
 -k'ylyk'»، سۈپەتداش فورمىلىرى «-ɣaq' ~ -q'aq' ~
 -gek' ~ -k'ek'»، «-ɣlig ~ -ɣliɣ'»، «-ŋgy ~ -ŋɣu'»، لەر،
 لوپنۇر دىئالېكتىدىكى سۈپەتداش فورمىسى «-etʃ'i, atʃ'i'»،
 «-ɣuluq' ~ -ɣuluq'» فورمىسىدىن كېيىن يەنە «-sɪz, -sɛn»
 قاتارلىق شەخس قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ قوللىنىش، «-q'u, -ɣu»
 ئىسىمداشلىرىدىن كېيىن «-tʃ'ɛ» ۋە ئىگىلىك قوشۇمچىلىرىنى
 قوشۇپ قوللىنىش، «-q'an, -ɣan» سۈپەتداشلىرىدىن كېيىن
 «-dɛk'i, -daq'i» لەرنى قوشۇپ قوللىنىش، تارىم ۋە موغال
 شېۋىلىرىدە «-q'il» ياردەمچى پېئىلى ئورنىغا «-ɛt'» نى قوللىنىش
 قاتارلىقلار مۇشۇ شېۋە ۋە دىئالېكتلارنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى
 ھېسابلىنىشىمۇ، ئۇنى ئومۇمىي ئۇيغۇر شېۋە ۋە دىئالېكتلىرىنى
 ئايرىشنىڭ ئۆلچىمى سۈپىتىدە قوللىنىشقا بولمايدۇ.

3. لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا

ھەرقايسى دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكلەر بار. ئەدەبىي تىلدا ياكى باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە بولمىغان ياكى قوللىنىلمايدىغان شەيئى ۋە ھادىسەلەرنى ئىپادىلەيدىغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، «soq'maq» — خوتەن دىئالېكتىدا كىشىنى، ياڭاق مېغىزى ۋە پۇراقلىق دورا — دەرمانلارنى سوقۇپ، ئارىلاشتۇرۇپ ياسىلىدىغان يېمەكلىك»، «bøgetʃ» — خوتەن دىئالېكتىدا ئېرىق تىكى سۇنى توسۇش ئۈچۈن ئېرىققا تاشلىنىدىغان شاخ — شۇمبا، «bøk'el» — تارىم شېۋىسىدە سورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ گۆش ئۆلەشتۈرۈپ بەرگۈچى ئادەم»، «mandzar» — لوپنۇر دىئالېكتىدا دەريانىڭ كىچىكرەك ئېقىنلىرىدا بېلىق تۇتۇش ئۈچۈن تالدىن توقۇلغان مەخسۇس سېۋەت» قاتارلىقلار؛ قۇرۇلمىسى ئوخشاش بولسىمۇ، باشقا مەنىدە قوللىنىلىدىغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، «tʃ'irax» — تارىم ۋە موغال شېۋىلىرىدە — نەزىر»، «tʃ'iwin» — لوپنۇر دىئالېكتىدا — پىناشا»، «sapt'iq» — لوپنۇر دىئالېكتىدا — قوشۇق» قاتارلىقلار؛ ئوخشاش بىر ئۇقۇم ياكى چۈشەنچىسىنى ئەدەبىي تىلغا ياكى ئۆزىدىن باشقا دىئالېكت ياكى شېۋىلەرگە ئوخشاشمايدىغان سۆزلەر ئارقىلىق ئىپادىلەش، مەسىلەن، «tʃ'irax et'mek» — تارىم ۋە موغال شېۋىلىرىدە — نەزىر قىلماق»، «zarət» — خوتەن دىئالېكتىدا — ياغاچچى»، «ze(r)dək» — خوتەن دىئالېكتىدا — سەۋزە»، «mil» — كېرىيە شېۋىسىدە — مۈشۈك»، «seg» —

خوتەن دىئالېكتىدا — ئىت»، «t'oxlorbut' — لوپنۇر دىئالېكتىدا — كۆسەي»، «usq'ab — لوپنۇر دىئالېكتىدا — ساپلىق»، «t'oroʻen — لوپنۇر دىئالېكتىدا، t'arisan — ئاقسۇ قارىتايدا — چوشقىنىڭ كۈچۈكى»، «tʃyp'ε — مەكىستە، tʃyp'ε — ئاقساقمارالدا — چوشقىنىڭ كۈچۈكى»، «q'ulaj — لوپنۇر دىئالېكتىدا — يىڭناغۇچ»، «selgeʃt' — قاغىلىق شېۋىسىدە — يىل ئاتلاپ» قاتارلىقلار دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

نەزەرىيە جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتا لېكسىكىمۇ ئۆلچەم قىلىنىشى كېرەك. بۇ ھەقتە لى جىڭۋېي ئەپەندىنىڭ «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلىرىنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى» دېگەن ماقالىسىنى مۇشۇ تېمىدا قىلىنغان جاپالىق ئەمگەكلەرنىڭ بىرى دېيىشكە بولىدۇ.

بىراق، يەنە بىر جەھەتتىن ئالغاندا، تىلنىڭ لېكسىكا قىسمىدا كۈچلۈك سىستېمىچانلىق بولمايدۇ. ئۇنىڭدا فونېتىكا ۋە گرامماتىكا قىسمىدا بولغاندەك ئۇنداق بىر يۈرۈش قائىدە - قانۇنلار سىستېمىسى بولمايدۇ. لېكسىكا بىر يىغىندى نەرسە، ئۇنىڭ ئۆزگىرىشىمۇ ئالدىنقى ئىككى تەركىبىگە نىسبەتەن تېزىرەك بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەلۇم بىر سۆزنى قوللىنىدىغانلار بىلەن قوللانمايدىغانلارنىڭ چېگرىسى ئالدىنقى ئىككى تەركىبىگە تەئەللۇق ئالاھىدىلىكلەرنى قوللىنىدىغانلار بىلەن قوللانمايدىغانلارنىڭ چېگرىسىغا قارىغاندا تۇتۇقراق بولىدۇ. مەسىلەن: ئەدەبىي تىل ۋە باشقا دىئالېكتلاردا ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى «-dek'، -t'εk'» پەقەت خوتەن دىئالېكتىدىلا «-deg'، -t'εg'» ياكى «-dej'، -t'εj'» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ، لېكىن باشقا دىئالېكتلاردىكى «-it'، -it'» سۆزىنى خوتەندە

قوللانمىسى ئاتاپ، مەسىلەن: خوتەندە seg (ئىت) سۆزى بىلەن بىللە «ئىت ئوينغۇچى» شەخسىنى بىلدۈرىدىغان «ilt'awaz»، دېگەن سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە «it'» سۆزى ئىشلىتىلىپ كەلگەنلىكىنى كۆرىمىز. شۇنىڭدەك، «-t'yɨyl'» سۆزى لوپنۇردا «ئايرىلىش، ئۈمىد ئۈزۈش» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. ① بۇ سۆز بىزگە گەرچە باشقا دىئالېكت رايونلىرىدا ئۇچرىمىغان بولسىمۇ، لېكىن تارىم شېۋىسىدە (مەسىلەن، ئاقسۇ قارماتلىدا) خېلى ئىشلىتىلىدىكەن (مەسىلەن، 'balini ɛmtl'ɛkt'in t'yɨlydyrdyk' شۇڭا بىز لېكسىكىلىق پەرقلەر دىئالېكتلارنى ئايرىشتا ياردەمچى ۋاسىتە سۈپىتىدە قارالسۇن ۋە شۇنداق قوللىنىلسا بولامدەك، دەپ قارايمىز. ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا يارىشا ئوتتۇرىغا قويۇلىدىغان ئۆلچەم ئۇنى ئاساسىي جەھەتتىن (مەلۇم بىر دىئالېكت رايونى بىلەن يەنە بىر دىئالېكت رايونىنىڭ تۇتاشقان ئورنىنى يەنى بىرەر شېۋە رايونىنى نەزەردىن سارقىت قىلغان ھالدا) ئايرىپ بېرەلەيدىغان بولۇشى شۇنىڭدەك ئۆلچەم قىلىپ ئېلىنغان تىل ئالاھىدىلىكلىرى ھەرقايسى دىئالېكتلارنىڭ ئاساسىي قىسمى (ياكى كۆپچىلىك قىسمى) نىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى بولۇپ قالماسلىقى كېرەك. مانا مۇشۇنداق ئاساسىي ئۆلچەمنى دەۋر قىلغان ھالدا قالغان قوشۇمچە ئۆلچەملەرنى قوللىنىش بۇ مەسىلەنىڭ ئوڭۇشلۇق يېشىلىشىنى ئالغا سۈرىدۇ.

① بۇ سۆزنىڭ مەنىسى توغرىسىدا «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 102 - بەت، III توم 539 - بەتكە قاراڭ. بۇ سۆزنىڭ ترانسكرىپسىيىسى «دىۋان» نىڭ تۈركچە تەرجىمىسىدە «tɕɨyl'» دەپ بېرىلگەن بولسىمۇ، بىز ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىدىكى ئەمەلىي تەلەپپۇزى بويىچە «-t'yɨyl'» دەپ بەرگەن.

1955 - يىلىدىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك دىئالېكت تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېرىشىلگەن ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، بىزچە پەقەت تۆۋەندىكى ئۆلچەملا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئەمەلىي پەرقلەندۈرىدىغان، ئۇلارنىڭ چېگرىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدىغان ئوبيېكتىپ ئۆلچەم ھېسابلىنىدۇ.

(1) پېئىللارنىڭ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان فورمىسى.

(2) پۈتمىگەن سۈپەتداش.

پېئىللارنىڭ ھازىرقى - كەلگۈسى زامانى «دىۋان»دا «-r» فورمىسى بىلەن ئىپادىلەنگەن. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ فورما كەلگۈسى زامانغا ئېنىقسىزلىق مەنىسىنى قوشۇپ ئىپادىلەيدىغان بولۇپ قالدى. مەسلەن:

alsa alar

ئالسا ئالار.

k'elsəm k'elərmen

كەلسەم كېلەرمەن.

ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلى ھازىر «-a, -ε» لىك ۋەۋىشداشتىن كېيىن «t'urur» ياردەمچى پېئىلى ۋە ئۇنىڭ قىسقارغان شەكلى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان بولدى.

«t'urur» پېئىلى «دىۋان»دا ئۆتكەن زامان شەكلى ۋە مەستىرى بولمىغان كەلگۈسى زامان پېئىلى، دەپ ئىزاھلانغان. بىز «دىۋان»دا بۇ پېئىلنىڭ ياردەمچى پېئىللىق رولىدا «-a, -ε» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلاردىن كېيىن كېلىپ بۇ دەۋرلەردە قۇبۇلۇك مەنە بەرگەنلىكىمۇ كۆرىمىز. مەسلەن:

et'il sawi aq'a t'urur

q'aja t'ybi q'aq'a t'urur

ئېدىل سۈيى ئېقىۋاتىدۇ،

قىيالارنىڭ تۈۋىگە ئۇرۇۋاتىدۇ. ①

دېگەن مىساللاردا «t'urur» ياردەمچى پېئىلى ھەرىكەتنىڭ داۋام قىلىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن.

كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوشاقلىرىدا بۇ فورما سەل قىسقىراپ، مەنە جەھەتتىن تۈسلۈك مەنىسىنى يوقىتىپ، زامان مەنىسىنى ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

baradurmiz, janadurmiz

jaxli q'elinla(r)

egiz dawan afadurmiz

lot'a selinla(r).

دېگەن خەلق قوشقىدا «baradurmiz»، «janadurmiz»، «afadurmiz» سۆزلىرىدە كۆرۈلگەن «-dur < t'urur» فورمىسى تۈسلۈك مەنە ئەمەس، زامان مەنىسىنى ئىپادىلىمەكتە. ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان بىرىنچى ئۆلچەم، يەنى ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا تۈسلۈك مەنىدىن پېئىللارنىڭ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان مەنىسىنى بىلدۈرۈشكە ئۆتكەن «dur < t'urur» فورمىسى بىرىنچى شەخس (بىرلىك، كۆپلۈك) تە دىئالېكتلاردا ئۈچ تۈرلۈك ئەھۋالدا ئۇچرايدۇ:

(1) بۇ فورما «t'urur > dur > di» شەكلىدە قىسقىراغان.

مەسىلەن:

① «تۈركىي تىللار دىۋانى»، ئۇيغۇرچە نەشرى، I توم، 100 - بەت.

k'elədimen	كېلىمەن
baradimen	بارىمەن
t'osadimen	توسىمەن
bilməjdimen	بىلمەيمەن

(2) بۇ فورما «t'urur>dur>t(ʔ)» شەكلىدە قىسقارغان.

k'e(li)tme(n) مەسىلەن: كېلىمەن

baritme(n)~bajitme(n) بارىمەن

t'osutme(n) توسىمەن

bilməjtme(n)~bilməjʔme(n)~ بىلمەيمەن

bilmijtme(n)

(3) بۇ فورما نۆل فورمىغا ئايلانغان، يەنى «t'urur>dur>o»

شەكلىدە پۈتۈنلەي يوقالغان بولۇپ، ھازىرقى - كەلگۈسى

زامان يېقىلى «-a, -ε» بىلەن ياسالغان رەۋىشداشلار ئاخىرىغا

شەخس قوشۇمچىلىرى بىۋاسىتە ئۆلىنىش بىلەن ئىپادە قىلىنغان.

مەسىلەن:

k'elimən كېلىمەن

barimən بارىمەن

t'osimən توسىمەن

bilməjmen بىلمەيمەن

ئوتتۇرىغا قويۇلۇۋاتقان ئىككىنچى ئۆلچەم — پۈتمىگەن

سۈپەتداش فورمىسىدىمۇ مۇشۇنداق ئۈچ خىل ئەھۋال بار:

1) «t'urur>dur>du(r) + Ban» شەكلىدە. مەسىلەن:

baradugan. بارىدىغان

k'elɛdugan. كېلىدىغان

2) «t'urur>dur>t' + Ban» شەكلىدە:

مەسىلەن:

baɾitq'an ~ bajitq'an بارىدىغان

k'ē(li) tq'an كېلىدىغان

3) «t'urur>dur>di + Ban» شەكلىدە.

مەسىلەن:

baridigan بارىدىغان

k'elidigan كېلىدىغان

مۇشۇ ئۆلچەم بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى پېشقەدەم كەسىپداشلىرىمىز بۆلگەندەك تۆۋەندىكى ئۈچ دىئالېكتقا بۆلۈش مۇمكىن:

بىرىنچى خىل ئەھۋالغا ياتىدىغىنى — لوپنۇر دىئالېكتى.

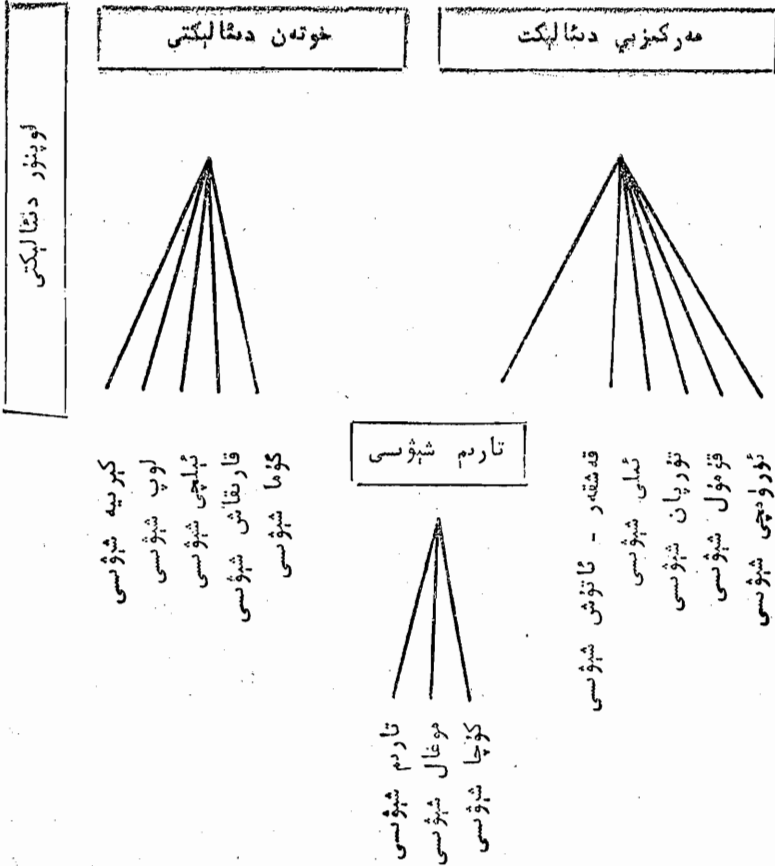
ئىككىنچى " " " — خوتەن دىئالېكتى.

ئۈچىنچى " " " — مەركىزىي دىئالېكت.

ھەرقايسى دىئالېكتلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەر (قۇمۇل شېۋىسى، تارىم شېۋىسى، خوتەن دىئالېكتىنىڭ گۇما شېۋىسى قىسمىمەن مۇستەسنا) مۇشۇ ئاساسىي ئۆلچەملەردە شۇ دىئالېكت دائىرىسىدە ئۆزئارا پەرقلەنمەيدۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارغا تەۋە بولۇپ تۇرغان شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي سىخېمىسى مۇنداق بولىدۇ:

غازىرىلى زاتان ئۆپسۇر ئىسلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە بولغان شېۋىلەر:

ئەسكەرتىش: ① خوتەن دىئالېكتىنىڭ شېۋە پەرقلىرى تېخى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقىلمىدى، بۇ يەردە تەخىنەن ئېلىپ تۇردۇق. بەلكىم خوتەن دىئالېكتى گۇما شېۋىسى، ئېلچى - قارىقاش - لوپ شېۋىسى، چىرىيە - كېرىيە - نىيە - چەرچەن شېۋىسى قاتارلىق ئۈچ چوڭ شېۋىدىن تەركىب تېپىپ قېلىشى مۇمكىن.

② كۇچا شېۋىسى ۋە موغال شېۋىسى تارىم شېۋىسى بىلەن بىرلىكتە تارىم شېۋىسىنى تەشكىل قىلىدىغان تەرزىدە كۆرسىتىلدى.

3. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

1. مەركىزىي دىئالېكت

مەركىزىي دىئالېكت — شەرقتە قۇمۇلدىن تارتىپ، غەربىي جەنۇبتا يەكەنگىچە بولغان كەڭ رايوندا قوللىنىلىدىغان، ھازىر-قى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولغان دىئالېكتتۇر.

مەركىزىي دىئالېكت شەرقتە لوپنۇر دىئالېكتى بىلەن، غەرب-بىي جەنۇبتا خوتەن دىئالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت ئېلىمىزنىڭ تىل خادىملىرى تەرىپىدىن 1955 - يىلى ھەم 1956 — 1957 - يىللىرى بولۇپ، ئىككى قېتىم تەپسىلىي تەكشۈرۈلگەن ۋە تۆۋەندىكى نۇقتىلارغا ئاساسەن ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ئىكەنلىكى مۇقىملاشتۇرۇلغان.

بىرىنچى، ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتتىن ئىبارەت ئىككى مەدەنىيەت بويىچە، مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا، شۇنىڭدەك كېيىنكى دەۋرلەردە مەركەز بولۇپ كەلگەن قەشقەر، تۇرپان، ئىلى، ئۈرۈمچى قاتار-

لدى مەدەنىيەت مەركەزلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان رايون؛ ئۇنىڭ تەرەققىيات سەۋىيىسى باشقا دىئالېكت رايونلىرىغا نىسبەتەن كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە يۇقىرى.

ئىككىنچى، بۇ دىئالېكت رايونى كەڭ، بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغانلارنىڭ نوپۇسى مۇتلەق كۆپ ساننى تەشكىل قىلىدۇ. ئوچۇقراق ئېيتقاندا، بۇ دىئالېكت رايونى ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە ئۇيغۇرلار ياشايدىغان رايونلارنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ئىگىلەيدۇ؛ بۇ دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى باشقا ئىككى دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئومۇمىي نوپۇسىدىنمۇ تەخمىنەن بەش ھەسسە ئارتۇق.

ئۈچىنچى، مەركىزىي دىئالېكتنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا يېقىنلىق دەرىجىسى باشقا دىئالېكتلارغا نىسبەتەن ئۈستۈن، يەنى بۇ دىئالېكت (جۈملىدىن ئۇنىڭ ھەرقايسى شېۋىلىرى) يالغۇز بىز كۆرسەتكەن دىئالېكتلارنى پەرقلىنىدۇرۇش ئۆلچىمى نۇقتىسىدىلا ئەمەس، بەلكى تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى، لۇغەت بايلىقى سىستېمىسى ۋە گرامماتىكىلىق قۇرۇلما سىستېمىسىنىڭ ھەممە مۇھىم نۇقتىلىرى بويىچىمۇ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئىنتايىن يېقىن تۇرىدۇ.

ئە. ر. تېنىشېۋ بۇ مەركىزىي دىئالېكتنىڭ تەركىبىگە تۇرپان شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى، ئاقسۇ شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى، يەكەن شېۋىسى قاتارلىق بەش شېۋىنى كىرگۈزىدۇ.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە ئۈرۈمچى شېۋىسى، ئىلى شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، قەشقەر شېۋىسى (جۈملىدىن ئاتۇش شېۋىسى)، قۇمۇل شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (جۈملىدىن ھوغال شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى) قاتارلىق ئالتە شېۋە كىرىدۇ. بۇ ئالتە شېۋىنىڭ يۇقىرىدىكى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم

بويىچە ئورتاقلىق نۇقتىسى بولغاندىن تاشقىرى ھەرقايسىنىڭ يەنە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى بار.

(1) ئۈرۈمچى شېۋىسى

ئۈرۈمچى شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ نورمال تەلەپپۇزغا ئاساس بولۇپ تۇرغان شېۋىدۇر. بۇ شېۋىنىڭ شەكىللىنىشى نىسبەتەن كېيىنرەك، ئومۇمەن، ئۈرۈمچى شەھىرىنىڭ ئالدى بىلەن سىياسىي مەركەز بولۇشقا باشلىغىنىدىن بۇيانقى دەۋرگە توغرا كېلىدۇ.

كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۈرۈمچىگە ھەرقايسى دىئالېكت رايونلىرىدىن ئۇيغۇر ئاھالىلىرىنىڭ، جۈملىدىن ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنىڭ تەدرىجىي كۆچۈپ كېلىپ ئولتۇراقلىشىشى بىلەن ئۈرۈمچى شەھىرى يالغۇز سىياسىي مەركەزلا ئەمەس، بەلكى بارغانسېرى مەدەنىيەت مەركىزىمۇ بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئەسىرىمىزنىڭ باشلىرىدا ھەرقايسى ئۇيغۇر رايونلىرىدىن كەلگەن زىيالىيلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئۈرۈمچى شەھىرىدە زامانىۋى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنىڭ ياردىمىدە گېزىت - ژۇرناللارنىڭ نەشىر قىلىنىشى ئۇنىڭ مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىش سۈرئىتىنى تېخىمۇ تېزلەتتى ۋە قۇەۋلدىن قەشقەرگىچە بولغان مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ھەرقايسى شېۋىلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزئارا بىرىكتۈرگەن ھالدا ئۈرۈمچى شېۋىسىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئاساس سالدى. شۇ ئارقىلىق ئۈرۈمچى شېۋىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەركىزى بولۇپ تۇرغان رايوندا قوللىنىلىدىغان شېۋە بولۇش سۈپىتى بىلەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ئىنتايىن گەۋدىلىك رول ئوينىدى. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي يېزىق

تىلى بىرمۇنچە جەھەتلەردە چاغساتاي تىلى ئەنئەنىسىدىن باشقا ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىنى ئاساس قىلغان ھالدا قېلىپلىشىپ كەلدى. بۈگۈنكى كۈندە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق شەكلى بىلەن جانلىق تىل شەكلى مانا شۇ ئۈرۈمچى شېۋىسىنى ئاساس قىلغان ھالدا بىر - بىرىنى تولۇقلاپ ۋە بارغانسېرى تاكامۇللىشىپ بارماقتا.

ھازىر ئۈرۈمچى شېۋىسى ھەر دەرىجىلىك كادىر، زىيالىي، ئوقۇغۇچى، ئىشچى ۋە ئولتۇراق ئاھالە بولۇپ 140 مىڭدىن ئوشۇق ئۇيغۇر نوپۇسىغا ئىگە شېۋە بولۇپ قالدى. ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ نورمال تەلەپپۇزى. بىر نورمال تەلەپپۇزدا سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلارنى ھېسابقا ئالساق، مىليونلىغان نوپۇس سانىنى ھاسىل قىلىدۇ. دېمەك، ئۈرۈمچى شېۋىسى، جۈملىدىن ئۈرۈمچى تەلەپپۇزى نوپۇس سانى جەھەتتىن ناھايىتى كەڭ ئومۇمىيلىققا ئىگە.

مەدەنىيەت ۋە مائارىپنىڭ كۈنساين يۈكسىلىشىگە ئەگىشىپ، مىللىي ئورتاق تىلنى يەنىمۇ قېلىپلاشتۇرۇش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ ھازىر ئۈرۈمچى رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك كادىرلار، زىيالىيلار ۋە ھەر دەرىجىلىك مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ئەمەس، بەلكى ئولتۇراق ئاھالىمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۈندىلىك ئالاقىسىدە ئەسلى شېۋىلىرىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۇنتۇپ، كۆپىنچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ يېزىق نورمىلىرىنى ئۆلچەم قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك، بۈگۈن يالغۇز ئۈرۈمچى ئاھالىسىلا ئەمەس، باشقا دىئالېكت رايونلىرىدىكى ئاھالىسىمۇ ئومۇمەن رەسمىي سورۇنلاردا ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ نورمال تەلەپپۇزى بولغان ئۈرۈمچى تەلەپپۇزىدا سۆزلەشكە ئادەتلىنىدىغان، ئۆز دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى تاسادىپىي چىقىرىپ قويۇشتىن ساقلىنىدىغان بولدى. مەسىلەن: تۇرپان

شېۋىسىدىكىلەرنىڭ [I] نى، خوتەن دىئالېكتىدىكىلەرنىڭ [z] نى، قەشقەر شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلارنىڭ بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى «z» نى «I» بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈشى مۇشۇ جۈملىدىن. ئۈرۈمچى شېۋىسىنىڭ ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا يېقىنلىقى سەۋەبىدىن ئۇنى يەنە ئەدەبىي تىل بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. چۈنكى ئۆزىنىڭ ئالاقە قوراللىق رولىنى بۈگۈن زامانىۋى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىگە ئىگە گېزىت - ژۇرناللار ئارقىلىق، كىنو - تىياتىرلار ۋە رادىئو - تېلېۋىزور قاتارلىق ۋاسىتىلەر ئارقىلىق تېخىمۇ كەڭ مەقسەتتە ئۆتەۋاتقان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرى ئالدى بىلەن ئۈرۈمچى شېۋىسىدە ئەكس ئەتسەكتە ۋە شۇ ئارقىلىق باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە تەسىر كۆرسەتمەكتە.

(2) ئىلى شېۋىسى

بۇ شېۋىنىڭ شەكىللىنىشىمۇ ئومۇمەن كېيىنكى ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدۇ. ئىلى شېۋىسى باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىسىنىڭ تارىختا ئىلىغا كۆچۈرۈلۈشى ئارقىسىدا شەكىللەنگەن. شۇڭا بۇ شېۋە ئۆزىدە قەشقەر شېۋىسى، تۇرپان شېۋىسى، تارىم شېۋىسى (غۇلجىدا تارىم شېۋىسىنى قوللىنىدىغان دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ دولانىيۈزى مەھەللىسىنى بەرپا قىلغانلىقى ئاساسىدا) قاتارلىق شېۋىلەرنىڭ، ھەتتا خوتەن دىئالېكتىنىڭ (غۇلجا ناھىيىسىدە خوتەندىن چىقىپ ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ خوتەن مەھەللىسىنى بەرپا قىلغانلىقى ئاساسىدا) تىل ئالاھىدىلىكلىرىنى يىغىچا قىلغان بولۇپ، ئۈرۈمچى شېۋىسىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. كېيىنكى دەۋرلەردە، بولۇپمۇ XX ئەسىرنىڭ

باشلىرىدىن ئېتىبارەن ئىلىدا زامانىۋى مەتبەئەچىلىك جەھەتتىكى تەرەققىيات بارلىققا كېلىش بىلەن ئىلى شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇنىڭ نورمال تەلەپپۇزىنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان شېۋىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. 1955 - يىلى ۋە 1956 - 1957 - يىللىرى ئېلىپ بېرىلغان ئومۇميۈزلۈك دىئا- لېكت تەكشۈرۈشتە ئىلى شېۋىسىنىڭ ئەدەبىي تىلىمىزغا ئەڭ يېقىنلىقى، شېۋىلەر ئارا مۇناسىۋىتىدىن ئالغاندا ئۇنىڭ ھەم جەنۇبىي شېۋىلەر (مەسىلەن، قەشقەر، ئاتۇش، كۇچا شېۋىلىرى) گە، ھەم شىمالىي شېۋىلەردىن تۇرپان، قۇمۇل شېۋىلىرىگە ئۇ- لارنىڭ ئۆزئارا يېقىنلىق دەرىجىسىگە قارىغاندا يەنىمۇ يېقىن تۇرىدىغانلىقى ئىسپاتلانغان. شۇڭا ئېيتىش كېرەككى، ئىلى شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ئالاھىدە مۇھىم بىر شېۋە. سوۋېت ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەدەبىي تىلى ئىلى شېۋىسىنى ئاساس قىلىدۇ، بولۇپمۇ فونېتىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتە شۇنداق.

(3) تۇرپان شېۋىسى

تۇرپان شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان شېۋىلەرنىڭ بىرى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە XX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن بۇيان تۇرپان دا زامانىۋى مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىي قىلىشى بىر جەھەتتىن ئۇنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىل- لىنىشىدە مۇھىم ئاساس بولۇشىغا ئىمكانىيەت ياراتقان بولسا، ئىككىنچى جەھەتتىن تۇرپان شېۋىسىنىڭمۇ ئەسلى خۇسۇسىيەت- لىرىنى مەلۇم دەرىجىدە ئۆزگەرتىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇڭا،

ھازىر تۇرپان شېۋىسى دېيىلگەندە، گەرچە تۇرپان، توقسۇن، پىچان ناھىيىلىرى ۋە ئۇلارغا قاراشلىق رايونلاردا قوللىنىلىدىغان شېۋە كۆزدە تۇتۇلسىمۇ، لېكىن كېيىنكى بىرقانچە ئەسىر مابەينىدە يۈز بەرگەن ئېتنىك ئارىلىشىشلارنىڭ كۆپ ۋە مۇرەككەپلىكىنى، شۇنىڭدەك XX ئەسىرنىڭ بېشىدىن ئېتىبارەن بۇ رايونلاردا زامانىۋى مائارىپ ۋە مەدەنىيەتنىڭ يۈكسىلىشىنىڭ نىسبەتەن تېز بولغانلىقىنى نەزەرگە ئالغىنىمىزدا، بۇ رايوننىڭ ھەرقايسى جايلىرىنىڭ تىلىدا ئۆز ئارا مۇقەررەر ھالدا بەزى ئۇششاق پەرقلەرنىڭ بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمىز كېرەك.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا شېۋىلىرىگە ئوخشاشلا تۇرپان شېۋىسىمۇ XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ياۋروپا ئالىملىرى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈشكە باشلىغان بولسىمۇ، خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىغا ئائىت ماتېرىياللىرى ئېلان قىلىنغاندىن باشقا، فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتە سىستېمىلىق بولغان بىر يەكۈن چىقىرىلغان ئەمەس.

بىز بۇ يەردە تۇرپان شېۋىسى توغرىلىق سۆزلىگىنىمىزدە 1955 - يىلىدىن بۇيان تۇرپان شېۋىسىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئېلان قىلىنغان ماتېرىياللارنى، بولۇپمۇ 1988 - يىلى 4 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل ئىنىستىتۇتى تەرىپىدىن تۇرپان ئاستانە (ئاستىن؟) دە، پىچاننىڭ دىغار (دىغاي) يېزىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تىل تەكشۈرۈش ئاساسىدا ئىگىلەنگەن ماتېرىياللارنى كۆزدە تۇتىمىز. تۇرپان، توقسۇن ناھىيىلىرىدە t'ōbaŋlā (r) (تاۋغاچلار؟)، q'aŋq'i (قاڭقىلى؟) قاتارلىق مەھەللە ناملىرىنىڭ بولۇشى، تۇرپان تەرەپتىكىلەرنىڭ پىچان تەۋەسىدىكى لۈكچۈن، لەمچىن، تۇيۇق، دىغار (دىغاي) قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنى «t'ɛjlō(r)lā(r)» (تېلېلار؟) دەپ ئاتىشى بۇ رايوننىڭ قەدىمكى ئېتنىك تەركىبىنىڭ ئىپادىلىرى بولسا كېرەك. لېكىن

بۇ رايوندا ياشىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ كېيىنكى ئەھۋاللىرى توغرىسىدا قوللىرىمىزدا يېتەرلىك ماتېرىيال يوق. شۇڭا بىز پىچان بىلەن تۇرپانغا ۋە كالىتەن تىل تەكشۈرۈش نۇقتىسى قىلىپ ئېلىنغان دىغار (دىخاي) يېزىسى بىلەن ئاستانە يېزىسىنىڭ تىل ماتېرىياللىرىنى پەقەت لازىم تېپىلغان ئورۇنلاردىلا ئۆزئارا سېلىشتۇرۇپ كۆرسەتكەندىن تاشقىرى تۇرپاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا شېۋە جەھەتتە كۆرۈلىدىغان بەزى ئىنچىكە پەرقلەرنى نەزەردىن سارقىت قىلىمىز.

تۇرپان شېۋىسى يۇقىرىقى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە:

① z/j نۆۋەتلىشىش يوق. مەسىلەن:

jigirme	يىگىرە	ji	يىل
jigit'	يىگىت	jiηne	يىگنە
jyk'	يۈك	jult'uz	يۇلتۇز

بەزى سۆزلەردە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى «j» مۇ كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

ilan	يىلان	ilik'	يىلىك
in	يىن (قوينىڭ يىنى)	ilp'iz	يىلپىز

يىت - ، يىتمەك - 'yt

يىتىپ كەتكەن. Δyt'y (p) k'etk'en

② g/w نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

nalga	ھالۋا	t'ugap'	تاۋاپ
nağa	ھاۋا	t'uga	تاۋار

mɔɬe	مېۋە	k'argan	كارۋان
gax	ۋاخ، ۋاقت	agal	تاۋۋال
galaxla -	ۋالاقلا -	gysij	ۋەسىيەت

③ tʃ'/t' نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

چۈش ۋاقتى tʃ'y' gaxt'i

چۈش - - tʃ'y'

④ tʃ'/s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

چىچىڭ tʃ'etʃ'in چاچ tʃ'af

چىچىپ tʃ'etʃ'ip' چاچ - - tʃ'af -

چۈچۈك tʃ'ytʃ'yk' چاشقان tʃ'asq'an

⑤ سۆز ئاخىرىدا [g]، [ɣ]، [g] تاۋۇشلىرى كەلمەيدۇ. مەسىلەن:

ئات - ئۇلاغ at' - ulaq'

ئاياق ajaq'

⑥ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q']، [k']، [p']

تاۋۇشلىرى [ɣ]، [g]، [w] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

قۇلىقىم q'ulugum قۇلاق q'ulaq'

پىلىكى p'iligi پىلىك p'ilik'

كىتابىم k'it'awim كىتاب k'it'ap'

تايىقىنى يەپ ta'jizini jɛp' يوق ئىكەن joɣik'en

⑦ z/r نۆۋەتلىشىش يوق. بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «r»

تاۋۇشى چۈشۈپ قالمىسلا «r» بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

كىر - k'ir - بىر bir

گىردە girde ~ tʃ'ɔtʃ'ɛk' nan

تۇر - t'ur - ئۇر - ur -

syɹ	- سۇر	syɹyp'	سۇرۇپ
jamgur	يامغۇر	t'ɸmyɹ	تۆمۈر
t'ar	تار	q'ar	قار
ara	ئارا	ar(i)liq'	ئارىلىق

⑧ سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [h] كۆپىيىش ھادىسىسى جەنۇبىي شېۋىلەرگە نىسبەتەن ئاز. مەسىلەن:

ofuq'	ئوشۇق	yz	يۈز (ئىسىم)
yz	k'ɛ(1)gɛk' ɛdɛm		يۈزسىز ئادەم
jyz	(سان) يۈز	jup'urmaq'	يوپۇرماق
ā(b) liz			ئابلىز (كىشى ئىسمى)

hɛdziz (كىشى ئىسمى) ئېزىز hɛq'i(1) siz ئەقىلسىز

hɸl	ھۆل	hosma	ئوسما
huwla	- ھۇۋلا	hɛt'axun (ئىسىم)	ھېيتاخۇن
hadzizlit'iwet'ip'		ئاجىزلىتىۋېتىپ	
hɛjdiha(r)		ئەجدىھا	

⑨ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] ، [ɛ] تاۋۇشلىرى [e] گە ئۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

at'	ئات	et'i	ئېتى
at' -	- ئات	et'ipt'u ~ et(ip)t'u	ئېتىپتۇ.
mɛn	مەن	meniki	مېنىڭكى
k'ɛt' -	- كەت	k'et (ip) t'u	كېتىپتۇ.

بۇ نۇقتىدا يەنە شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، [a] نىڭ [e] غا ئاجىزلاشماسلىق ئەھۋالى لۈكچۈن دېغاردا سارقىندى ھالەت سۈپىتىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

al-	ئال	aliŋle(r)	ئېلىڭلار
jan-	يان	janiŋle(r)	
dzan	جان	dzanim	

[e] نىڭ [e] غا ئاجىزلىشىشىدىمۇ بەزى سۆزلەردە بىر خىللىق يوق، يەنى بەزى سۆزلەردە [i] غا ياكى [ɪ] غا ئاجىزلىشىشىمۇ ئۇچرايدۇ. لېكىن بۇ ئوھۇمىيۈزلۈك ھادىسە بولمىغىنى ئۈچۈن تۇرپان شېۋىسىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى سۈپىتىدە كۆرسىتىلمىگىنى مۇۋاپىق.

jit(ip) k'eldiŋmu? يېتىپ كەلدىڭمۇ؟
tʃ'ilek' چىلەك

لۈكچۈن - دىغاردا پېئىللارنىڭ «e» بىلەن ئاخىرلاشقان بو-
لۇشلۇق ۋە بولۇشىمىز ئۆزەكلىرىگە رەۋىشداش قوشۇمچىسى «z»
قوشۇلغاندا، مەزكۇر [e] تاۋۇشى [i] غا ئاجىزلىشىدۇ.

مەسىلەن:

t'ile - تىلە - t'ilijsy(n)
jɛŋgyʃle- يەڭگۈشلە - jɛŋgyʃliɟdu.
k'ɛt'mɛ- كەتمە - k'ɛt'mij t'ursaŋla(r)

كەتمەي تۇرساڭلار (خالاش رايى)

demɛ- دېمە - biɽmɛ demij بىر نېمە دېمەي
⑩ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى جەنۇبىي
شېۋىلەرگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

bojun بويۇن ojun ئويۇن
φt'yk' ئۆتۈك ogul ئوغۇل

ùjq'um	ئۇيغۇم	k'φzym	گۈزۈم
q'ulugum	قۇلغۇم	yzym	يۈزۈم
bolup'	بولۇپ	k'φryp'	كۆرۈپ

⑩ تەركىبىدە [k']، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئومۇمەن ئەسلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. مەسىلەن:

lyŋε	لۈڭگە	gyl	گۈل
gyrytʃ'	گۈرۈچ	gφɪ	گۈر
gφʃ	گۆش	gyŋgyɪmε	گۈڭۈم
k'et'εk'	كاتەك	k'εlp'yk'	كالپۈك
k'φjne	كونا	tʃ'yk'ε	چوكا
k'φzε	كوزا	p'φʃk'εl	پوشكال
k'εpk'yɪ	كەپكۈر	tʃ'φgyn	چۆگۈن

ئايرىم سۆزلەردىلا بۇ قائىدە بۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

k'am	كەم	k'alt'a	كالتە
guna	گۇنا	gumbaza	گۈمبەز

⑪ تۇرپان شېۋىسىدە سۆز ئوتتۇرىسىدا بوغۇم بېشى ۋە بوغۇم ئاخىرىدىكى [ʃ]، [g] تاۋۇشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياكى بەزەن [j] بىلەن نۆۋەتلىشىش ھادىسىسى بار. بۇ ھادىسىنىڭ ئومۇميۈزلۈك بولىشىغا قارىغاندا، بەلكىم سارقىندى ھادىسى بولسا كېرەك. مەسىلەن:

baʃ	باش	ئاغرىقى
q'ō(ʃ)la'	قوغلا-	~ q'ojla-

ó(ʙ)laq'	~ oʙlaq'	ئوغلاق
jā(ʙ)liq'		ياغلىق
	q'erin jā(ʙ)liq'	بۇدۇر لۆڭگە
bā(ʙ)lap'		باغلاپ
saʁra ~ sφdze		ساغرا
t'oʁra		توغرا
saʁliq'		ساغلىق (قوي)
naʁra		ناغرا
daʁla-		داغلا-
baʁriʁa basip'		باغرىغا بېسىپ
sā(ʙ)ro ~ saʁro		پاڭ، گاس، ساغرىغۇ
q'ar(ʙ)o		قارىغۇ
k'yk'ȳ(gy)n		كۆكىيۈن
muŋ(g)uz ~ moŋ(g)uz		مۇڭگۈز
t'oŋ(ʙ)uz		توڭگۈز
q'oŋ(ʙ)uz		قوڭغۇز

⑬ مەيلى لۈكچۈن - دىغاردا بولسۇن، مەيلى تۇرپان - ئاستانە يېزىسىدا بولسۇن، ئەدەبىي تىلىدىكى -santʃ'i-، jantʃ'i- يېنىللىرى شۇ يېنىلدىكى سوزۇق تاۋۇشنىڭ دىماغلىشىشى ۋە [tʃ'] نىڭ [ʃ] غا نۆۋەتلىشىشى بىلەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، مەزكۇر يېنىلار تۈرلەن-كەندە [ʃ] تاۋۇشى [tʃ'] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

sāʃ-	سانچى	sātʃ'ip'	سانچىپ
jāʃ-	يانچى	jātʃ'ip'	يانچىپ

⑭ ئوخشىتىش ۋە سوراق ئالماشلىرىدىكى [d] تاۋۇشى چۈشۈپ

قالدۇ.

مەسلەن:

anaq'	ئانداق
munaq'	مۇنداق
maɫnaq' ~ majnaq'	مۇشۇنداق
q'anaq'	قانداق

⑮ كۆپىنچە پەس سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن تۈزۈلگەن سۆز-
لەردە بوغۇم ئاخىرىدىكى [l]، [r]، [b] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالدى.
مەسلەن:

ā(b)lit'ep'	ئابلېتىپ (كشى ئىسمى)
ā(b)diweli	ئابدۇۋېلى (")
ā(b)diraxman	ئابدۇراخمان (")
jā(l)ɣan	يالغان
jā(l)ɣuz	يالغۇز
jaz wó(l)ɣitf'ε	ياز بولغۇچە
bā(r)dim	باردىم
k'φ(r)dym	كۆردۈم

لۈكچۈن - دىغار يېزىسىدا پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - خالاش
رايىدىن باشقا [a]، [ε]، [o]، [φ] سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن
قۇرۇلغان بوغۇملار ئاخىرىدىكى [j] تاۋۇشى ئومۇمەن چۈشۈپ
قالدى، تۇرپان - ئاستانىدا مۇنداق ھادىسە ئاز كۆرۈلدى. مەسلەن:

saq'al q'ó(j)ɣili	ساقال قويغىلى... (تۇرپان)
bugdā(j)	بۇغداي (دىغار)
ñā(j)dā(j)du.	ھايدايدۇ (")

tf'ā(j)nap'	jeduq'	(دېغار)	چايناپ يېدۇق
oŋā(j)		(")	ئوڭاي
saq'ā(j)di		(")	ساقايدى
dē(j)miz		(")	دەيەمىز
jē(j)mε(n) ~ jē(j)mε(n)		(")	يەيمەن
dzē(j)nεk'		(")	جەينەك
dzysē(j)		(")	جۈسەي
t'ó(j)		(")	توي
q'ó(j)		(")	قوي
ó(j)nap'la		(")	ئوپناپلا...
qó(j)ni só(j)di		(")	قوينى سويدى
ḡ(j)gε bā(r)mā(j)la		(")	ئۆيگە بارمايلا...
ot'un k'ḡ(j)di		(")	ئوتۇن كۆيدى

ئەدەبىي تىلىنىڭ تەسىرى بىلەن خۇددى مۇشۇنداق شار-
ئىتتىكى [j] نى چۈشۈرمەسلىكىگە ئادەتلىنىشىمۇ شەكىللىنىشكە
باشلىغان. مەسىلەن:

k'ɸjnεk'	(دېغار)	ئاپاللار كۆڭلىكى
ajlandi	(")	ئايلاندى
bεtf'εj k'ɸk'i	(")	بەسەي
tf'ajdan	(دېغار)	چايدان
oɟlap'	(")	ئويلاپ (رەۋىشداش)

⑥ كۆپىنچە «p-» لىق رەۋىشداشلاردىن كېيىن [q']، [k']،
[b] [tʃ'] قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلار بىلەن باشلانغان ياردەمچى يېنىلار
كەلگەندە رەۋىشداشنىڭ [p'] تاۋۇشى ياكى شۇ بوغۇم چۈشۈپ

قالدۇ. مەسلەن:

εp'ir(ip) q'oj(i)du. ئايرىپ قويدۇ.

q'oj(up) q'oj(i)du. قويۇپ قويدۇ.

tʃ'yʃyr(y) q'ojup'. چۈشۈرۈپ قويۇپ

uxla(p) q'ε(li)pt'u. ئۇخلاپ قاپتۇ.

jasə(p) k'εtk'endi(n) k'ejin ياساپ كەتكەندىن كېيىن

t'ut'uw ek'e(li)p k'e(li)p' تۇتۇپ ئەكىلىپ

ħεεp' q'i(li)p p'eq'ip' ھېساب قىلىپ بېتەپ

jen(ip) tʃ'yʃ. يېنىپ چۈش.

ئەگەر بۇرەۋىشداشلاردىن كېيىن [a] بىلەن باشلانغان يېنىلار كەلسە، رەۋىشداشنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش چۈ- شۈپ قېلىپ، [p'] تاۋۇشى كېيىنكى بوغۇمنىڭ باش تاۋۇشى بولۇپ قالىدۇ. مەسلەن:

ħāmam t'ep(i)p'at'saq' خامان تېپىۋاتساق

jum(u)balisən يۈمۈپ ئالسىن

B. گرامماتىكىلىق جەھەتتە

① «men»، «sən» ئالمىشلىرى يۆنىلىش كېلىش بىلەن

تۈزلەنگەندە «manğa»، «saŋğa» شەكلىدە بولىدۇ.

② ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا «-ni»

فورمىسىنى قوللىنىش ياشانغانلاردا ئومۇمەن بۇرۇنقى ھالىتىنى ساقلاپ قالغان، ياشلاردا بولسا، ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرى بىلەن «-niŋ». «-ni» شەكلىدە ئىككىگە ئايرىلغان. مەسلەن:

ياشانغانلاردا:

bizni at'a - animiz بىزنىڭ ئاتا - ئانىمىز

asmandik'i jult'uzni sani ئاسماندىكى يۇلتۇزنىڭ سانى
 daraxni jilt'izik'ε(n) دەرەخنىڭ يىلتىزى ئىكەن.
 seni bajnaŋda سېنىڭ باھانەڭدە
 dejjani t'εkt'igε tʃ'yʃyp'... دەريانىڭ تېگىگە چۈشۈپ

③ پېئىلنىڭ ئىمكانىيەت تۈسىنى ئىپادىلىگۈچى «a|» پېئىلى
 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇنمايدۇ. مەسىلەن:

baralime(n) بارالايىمەن

k'φralime(n) كۆرەلەيمەن

iflalime(n) ئىشلىيەلەيمەن

dalalime(n) دېيەلەيمەن

jalalime(n) يېيەلەيمەن

jujalime(n) يۇيالايمەن

④ «ur» فورمىسى كەلگۈسى زامان پېئىلىنى ياسايدۇ. مەسىلەن:

k'φtʃ'ur كۆچۈپ كېتەر.

εdem didariŋa εk'εp' q'ojuŋ.

ئادەم سىياقىغا ئەكىلىپ قويار.

beralurmu? بېرەلەرمۇ؟

q'ilurdum قىلار ئىدىم ~ قىلاتتىم

alurdi ئالار ئىدى، ئالاتتى.

⑤ «P' - » رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» «ik'εn» پېئىللىرى

قوشۇلغاندا مەزكۇر پېئىللارنىڭ باش تەرىپىدىكى [i] تاۋۇشى
 قىسقارمايدۇ. مەسىلەن:

ieziwidi يېزىۋىدى.

boluwidi → bo(lu)widi بولۇۋىدى.

jeziwik'enduč' يېزىپتىكەن.

⑥ پېئىللارنىڭ ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك قوشۇمچىسىنىڭ سىپايە شەكلى ئۈچۈن « $\eta izl\bar{E}(r)$ - » قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

nədin k'eldirizl\bar{E}(r) نەدىن كەلدىڭلار.

⑦ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - خالاش رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن « ini - », « jni - » قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

dzaj salini. ئورۇن سالايسى.

ifl\ejni ئىشلەيسى

فۆلتۈرمەي (كۆرۈپ) باقايسى. $\bar{\phi}(l)t'\varepsilon(r)m\bar{e}j p'aq'ini$

C. لېكىسكىلىق ئالاھىدىلىكى جەھەتتە

تۇرپان شېۋىسىنى باشقا شېۋىلەردىن كەسكىن پەرقلىنىدۇ. رۇپ تۇرىدىغان لېكسىكىلىق ئامىللارنى ئوتتۇرىغا قويۇش تەسىرەك. تۇرپان شېۋىسىدە قوللىنىلىدىغان شېۋىگە خاس سۆزلەر ياكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىن قېلىپ قالغان سۆزلەر، شۇنىڭدەك خەنزۇ ۋە باشقا تىللاردىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەر كۆپ جەھەتلەردە قۇمۇل شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. تۆۋەندە تۇرپان شېۋىسىدە بىرقەدەر ئومۇمىي بولغان شېۋىگە خاس سۆزلەرنى كۆرسىتىمىز.

sugur't'ma ئۈستەلنىڭ تارتىمىسى

muzlaŋ مۇزدا ئوينىلىدىغان پىرقىرىغۇچ

q'erin jā(β)liq' بۇدۇر لۆڭگە

jup'ulaq' لەڭلەك

t'ejnε - ئالدىرا -

aŋwala~aŋala	شۇنىڭ ئۈچۈن
jē(r)ni φŋi	يەرنىڭ ئۈست قەۋىتى، يۈزى
daŋlatq'a	داغمال
q'et'iraxtʃ'i	سوكسوك، ~ ئات
saŋq'aru	سار
bɛʃwalt'aq'	بۆدۈنە
suq'un -	مۆك - ، مۆكمەك
dyŋŋɛj	مۈرە
t'φwɛ	ئۆگزە
ɛjle	ھەدە
k'ant'u	ئوغرى
k'aut'ula -	ئوغرىلا -
majdaŋtʃ'i	چاقچاقچى
jamdaq'	سۈپۈرگە
mani -	چىلا -
jajaq'	پىيادە
ijik' -	ئەي بول -
yɾɛn	ئۇرۇق
eriq'	پۈتۈنلەي
dφʃ' ~ maŋnaj	دۆڭ، دۆڭ پېشانە
dɛŋgim	رەگەتكە
tʃ'amtʃ'a	ئەرلەر كۆڭلىمكى
t'ijza	پۇل، ئاقچا

dzoxu	ئېشەك كارۋىنى
mudzaŋ	ياغاچچى
da	ئاۋۇ
daʃu ~ deʃu	ئاشۇ
t'aʃu ~ t'ɛʃu	ئاشۇ
deʃe	ئاشۇ يەر
bezinde	بۆشۈكنىڭ قول تارتقۇسى
p'algan	مەڭگەن، ئوۋچى
dene	ئەنە
dabaja	ئابايا
dzydzem	ئۆجىمە
t'φryk'	يۇمۇلاق
t'ilma	كاردىزنىڭ تىلىمىسى
χaraz	جۇۋاز
suxt'anmq'	مۇزلىماق، توخماق
sewit'	خۇش خەۋەر
manda	تۆرنىڭ ئەكسى، بەگاھ
muza	مانچا، ئىش ھەققى
majbaq' ~ mā(j)baq'	مايماق
k'φ(j)ge	كۆيە، قۇرۇم
jep'ɛŋ	گېپى تولا، ئۇششاق سۆز
φzlyŋle	ئۆزلىرى (يېشى چوڭلارغا نىسبەتەن)
saxuj	كوشما، دۆت، ساراڭ

(4) قەشقەر شېۋىسى

قەشقەر شېۋىسىمۇ مەركىزىي دىئالېكت رايونىدىكى مۇھىم شېۋىلەرنىڭ بىرى. مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى شېۋىلەر ئىچىدە قەشقەر شېۋىسى قوللىنىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ، تارقالغان رايونى ئەڭ كەڭ بىر شېۋىدۇر. قەشقەر شېۋىسى قەشقەر شەھەر ئىچى، قەشقەر كۈنئەھەر ناھىيىسى (توققۇزاق)، پەيزىۋات، يېڭىسار، يوپۇرغا قاتارلىق ناھىيىلەردە قوللىنىلىدۇ. بۇ شېۋە جەنۇبتا يەكەن، قاغىلىقلارغىچە، شەرقتە مەكىت، مارالبېشى، شەرقىي شىمالدا تارىم شېۋىسى قوللىنىلىدۇ. مان رايونلارغىچە ئازدۇر - كۆپتۇر ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. قەشقەر شېۋىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىدە كۆزگە كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان شېۋىدۇر. قەشقەر شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش. ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

① z//j نۆۋەتلىشىش بار. ھەتتا بەزى سۆزلەردە dz//j نۆۋەتلىشىشىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

يىلان zilan يىراق ziraq'

يۈگۈر dzugu(r) - ~ zugù(r) - يۇرت zut'

② g//w نۆۋەتلىشىش يوق. مەسلەن:

جۇۋاز dzuwaz دۈۋەت dywæt

ھالۋا halwa جۇۋا dzuwa

ئۇۋا uwa سۇۋا - suwa -

③ tʃ//tʃ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

تʃʃʃif چۈش tʃʃʃyʃ چۈش
tʃʃʃyʃ - چۈش - tʃʃʃiʃi چۈشى

④ tʃʃ//s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

tʃʃʃatʃʃ چاچ tʃʃʃatʃʃ - چاچ
tʃʃʃyʃʃʃyk' چۈچۈك

لېكىن satʃq'an «چاشقان» سۆزى مۇستەسنا.

⑤ سۆز ئاخىرىدىكى [ʃ]، [g] مەلۇم دەرىجىدە ساقلانغان.
مەسىلەن:

q'andaʃ قانداق ulaʃ ئۇلاق
uruʃ ئۇرۇق ajaʃ (تەرەپ) ئاياغ

⑥ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [p']، [k']، [q'] تاۋۇشلىرى مۇقىم. مەسىلەن،

t'ajaq' تاياق t'ajiq'i (ئۇچىنچى شەخسنىڭ) تاياق
k'it'ap' كىتابى k'it'ip'i (" ")
t'elek' چېلىكى t'elik'i (" ")

⑦ ئېگىز سوزۇق تاۋۇش [i] بىلەن تۈزۈلگەن تۆۋەندىكى
بىر قىسىم سۆزلەردىلا z//r نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

gizdɛ گىردە biz (سان) بىر
k'iz (سۈپەت) كىر q'iz (ئىسىم) قىر
q'iz - قىر - q'izip' قىرىپ
k'izp'ɛ كىرىپە

⑧ پەقەت تۆۋەندىكى ئىككىملا سۆزدە tʃʃ//k' نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

تف'im كم tf'i(r)- - كىر
 ⑨ سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر
 [h] كۆپىيىش ھادىسىسى ياكى سۆز بېشىدا h//j نۆۋەتلىشىش
 ھادىسىسى بار. مەسلەن:

ئوشۇق hofuq' ئۆكۈز hφk'yz
 يۈسۈپ (كىشى ئىسمى) hysyp' ئابلا (كىشى ئىسمى) habla

يوشۇر - hofū(r)- يوپۇرماق hop'ū(r)maq'
 ⑩ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ε] تاۋۇشى ئوچۇق
 بوغۇم ھالىتىدە [e] غا نۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

مېنىڭ meniŋ مەن mɛn
 يېتىپ jet'ip' يەت- jɛt' -
 بېلىم belim بەل bɛl

⑪ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى
 ئاجىز. مەسلەن:

bojan	بويۇن	ojan	ئويۇن
φt'ɛk'	ئۆتۈك	oɣal	ئوغۇل
bojnam	بوينۇم	oɣlam	ئوغلۇم
q'olam	قولۇم	k'φzɛm	كۆزۈم
jolaŋ	يولۇڭ	sφzɛŋ	سۆزۈڭ
φlɛk'	ئۆلۈك	t'ofaq'	توشۇق
φlɛm	ئۆلۈم	q'ojam	(بىر) قويۇم
bolap'	بولۇپ	k'φrɛp'	كۆرۈپ
q'ojal	قويۇش	bφlɛn -	بۆلۈن

⑫ تەركىمىدە [k']، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن ئەمەس. مەسىلەن:

tf'ok'a	چوكا	tf'ök'an	چوكان
lonğa	لۆڭگە	golla -	گوللا-
danğal	دانڭال	gul	گۈل
k'utf'	كۈچ	gol	گۆش
tf'ogun	چۆگۈن	gor	گۆر
k'alp'uk'	كالپۇك	k'ora	كورا

⑬ ئىسىملارنىڭ كۆپلۈك قوشۇمچىسى تەركىمىدىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار قوشۇلسا، ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

k'adirlā(r)	كادىرلار	k'adirliğa	كادىرلارغا
		k'adirlidin	كادىرلاردىن
bizlē(r)	بىزلەر	bizlige	بىزلەرگە
ϕjilē(r)	ئۆيلەر	ϕjliniŋ	ئۆيلەرنىڭ

⑭ silē(r) سۆزى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكى بىلەن بىللە ئادەتتىكى بىرلىككە ئىشلىتىلىدۇ. مەسىلەن:

△ silē(r)	nege	maŋdiqlār?
	سەن نەگە ماڭدىڭ؟	سەن نەگە ماڭدىڭلار؟
△ silē(r)ge	neme	boldi?
	ساڭا نېمە بولدى؟	سەن نەگە بولدى؟

⑮ ئاددىي ئۆتكەن زاھان ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى ئۈچۈن شىمالىي شېۋىلەردىكىدەك «dila//dilε» ئەمەس،

«la~lɛ» قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

k'ɛl(di)ɛ	كەلدەلە
ba(rdi)la ~ balla	باردىلا
al(di)la	ئالدىلا

⑩ شەرت رايى فورمىسى ئاخىرىغا ھۆرمەت ئۈچۈن «ri» قوشۇلىدۇ. مەسلەن:

k'ɛ̄(1)sile ~ k'ɛ̄(1)siliri	كەلسىلە
bā(r)sila ~ bā(r)siliri	بارسىلا

⑪ «p' + idi + shəxś + ti + p'» شەخس شەكلى + shəxś فورمىسىدا قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

il ɛpt'im	ئىشلىۋىدىم
dɛpt'im	دېۋىدىم
beript'im	بېرىۋىدىم

⑫ «p'» رەۋىشىدىكى + t'i~t'u + شەخس فورمىسىدىكى ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپىيە تۈرىدىمۇ «t'i~t'u» چۈشۈپ قېلىپ، رەۋىشىداشقا شەخس قوشۇمچىسىلا ئۇلىنىدۇ. مەسلەن:

بېرىپتىلا berip'(t'i)la كەپتىلا k'ɛp'(t'i)la

⑬ «ar» سۈپەتداش + idi + شەخس فورمىسىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بولۇشلۇق شەكلىدە سۈپەتداشتىكى [a] ئاۋۋىشى ئاجىزلىشىدۇ. مەسلەن:

baritt'im	باراتتىم	يازاتتىم	jazitt'im
k'elitt'iq	كېلەتتىڭ		

بۇنىڭ سوراق شەكلى:

كېلەمەتنىڭ k'eləmt'iŋ يازامتىم jazamt'im
 ②۰ تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن كەلگەن «idi» يىاردەمچى
 پېئىلى كۆپ ھاللاردا «tt'i» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

شۇ ئىدى. futt'i

كىم ئىدى؟ k'imitt'i ~ k'imt'i

بارمىدى؟ bā(r)mitt'i

سەنمىدىڭ؟ sənmitt'iŋ

ياخشى ئىدى. jazfitt'i

②۱ پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى سوزۇق
 تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «al - ~εl» شەك
 لىمىدە ئىككى خىل قوللىنىلىدۇ، سوزۇق تاۋۇش بىلەن ئاياغلاش
 قان پېئىللاردا بىر [j] كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

بارالايىمەن baralajmən

كۆرەلەيمەن k'φrələjmen

ياسىيالايمەن jasijalajmən

ئىشلىيەلەيمەن iʃlijelejmen

5) ئاتۇش شېۋىسى

ئاتۇش شېۋىسى — ئاستىن ئاتۇش، ئۈستۈن ئاتۇش، ئاغۇ
 (ئارغۇ؟)، كاتتايلاق قاتارلىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىپ تۇر
 رىدىغان تۆت رايوندىكى ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان شېۋە. بۇ
 شېۋىنىڭ ھەتتا يېزىلار بىلەن يېزىلار ئارىسىدا بەزى ئىنچىكە
 پەرقلىرى بولسىمۇ، بىز پەقەت ئومۇمىي ۋە مۇھىم ئالاھىدىلىك

لىرىنىلا كۆزدە تۇتىمىز.

ئاتۇش شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى شېۋىلەر (جۈملىدىن قەش-قەر شېۋىسى)گە، باشقا بىر مۇنچە ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە قەش-قەر شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. لېكىن تۆۋەندىكى ئالاھىدىلىكلەر ئۇنىڭ باشقا شېۋىلەرگە ئوخشاشمايدىغان، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇلار:

① يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى [E] غا مايىل ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن:

	mEn	مەن	sEn	سەن
Δ	En	sE(li)p'	q'ojduq'.	
				ئەن سېلىپ قويدۇق.
Δ	Elge	tʃ'i(r)sEn	elɪntʃ'e,	suga tʃ'i(r)-
		sEn	belɪntʃ'e.	
				ئەلگە كىرسەڭ ئېلىڭچە، سۇغا كىرسەڭ بېلىڭچە.
Δ	t'illap'	tʃ'i(r)me	desEm	ʃu sat'
			tʃ'iridu.	

تىلاپ، كىرمە، دېسەم شۇ ھامان كىرىدۇ.

Enlik' xam ~ mat'a ئەنلىك ماتا

k'oŋnek'niŋ p'esi كۆڭلەكنىڭ پېشى

sEnEjimiz سەنلەيمىز

tʃ'Ek'- چەك-

k'Etʃ'- كەچ-

② يېتىلنىڭ ئىزچىل ھازىرقى زامان فورمىسىدا ئاساسىي

بۇ يەردە ئۇنداق قىلمايمىز.

△ q'iz wilε(n) ik'k'isini uzit'iduq' ~ uzitimiz.

قىز بىلەن ئىككىسىنى ئۆزىتىمىز.

△ t'eriwat'iduq'. تېرىۋاتىمىز.

④ بەزى ياشانغانلاردا ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك فورەسى ئۈچۈن لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن تۈزۈلگەن يىلتىز ياكى تومۇرلارغا «-t'im، -dim» قوشۇمچىلىرى بىلەن بىللە «-dym، -dum» قوشۇمچىلىرىنى قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

b'a(r)dim ~ b'a(r)dum باردىم

k'eldim ~ k'eldym كەلدىم

بۇ فورما بەزىدە «-t'am، -dam» ئارقىلىق ئىپادە قىلىنىشىمۇ مۇمكىن. مەسىلەن:

q'ost'am قوشتۇم

E(li)p boldam. ئېلىپ بولدۇم

⑤ ئاتۇش شېۋىسىدە «mozoz»، «nogoj»، «jogon»، «osol»، «bogoz» (تاغنىڭ بوغۇزى)، «soyoq» قاتارلىق ئىككىنچى بوغۇمدا [o] كېلىدىغان سۆزلەرمۇ ئۇچرايدۇ. مۇنداق ھادىسىنى ھەتتا پەيزىۋات ناھىيىسىدەمۇ ئۇچراتقىلى بولىدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە بۇ ھادىسە بۇ رايونلارنىڭ شەرق تەرىپىدىكى تارىم شېۋىسىنىڭ تەسىرىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن. ئومۇمەن ئېيتقاندا، بۇ ئالاھىدىلىكلەرنىڭ بىرىنچىسى ئاتۇش شېۋىسىدە ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت بولۇپ، قالغانلىرى كۆپىنچە قالدۇق سۈپىتىدە، كۆپىنچە ياشانغانلارنىڭ تىلىدا كۆرۈلىدۇ. شۇڭا قالدۇق سۈپىتىدە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ئالاھى

دىلىكلەرنى نەزەردىن سارقىت قىلىپ، ئاتۇش شېۋىسىنى قەشقەر شېۋىسىگە قوشۇپ قارىسىمۇ بولىدۇ.

(6) قۇمۇل شېۋىسى

قۇمۇل شېۋىسى ئەسىردىمىزنىڭ دەسلەپكى چارىكىدە س.يېي. مالوۋ تەرىپىدىن تەكشۈرۈلگەن ۋە «قۇمۇل شېۋىسى» دېگەن كىتابىدا تەكشۈرۈپ يىغىلغان قۇمۇل تېكىستلىرى ئېلان قىلىنغان. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كەسىپدېشىمىز ئارسلان ئابدۇللا تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈپ، تەتقىق قىلىنغان ۋە فونېتىكا، گرامماتىكا، لېكسىكا ماتېرىياللىرى رەتلىنىپ ئېلان قىلىنغان. بىز بۇ يەردە ئارسلان ئابدۇللا تەرىپىدىن رەتلەنگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ ئاساسىي ۋە قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىمىز.

A. ئاساسىي ئالاھىدىلىكلىرى

قۇمۇل شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە مەركىزىي دىئالېكتىنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. لېكىن بىرىنچى خىل ئۆلچەم بويىچە قارىغاندا ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ <dur><di><t'urur> فورمىسى قۇمۇلدا بەزەن سارقىندى ھالەتتە كۆرۈلىدۇ. بۇ جەھەتتىن قۇمۇل شېۋىسى لوپنۇر دىئالېكتىغا قىسمەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ، پەقەت پەرقى قۇمۇل شېۋىسىدە رە-ۋىشداش قوشۇمچىسى «-a، -e» نىڭ ئاجىزلىشىپ، لوپنۇر دىئالېكتىدا ئاجىزلاشماسلىقىدا. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل لوپنۇر دىئالېكتى قۇمۇل شېۋىسى

barimen~baridimen

baradimen barimen

kit'imen ~ k'it'idimen k'et'edimen k'et'imen
 jat'imiz ~ jat'idimiz jat'adiwiz jat'imiz
 k'ilimiz ~ k'ilidimiz k'elēdiwiz k'elimiz

ئىككىنچى خىل ئۆلچەم بويىچە قۇمۇل شېۋىسى مەركىزىي دىئالېكت تەۋەسىدىكى باشقا شېۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ، يەنى پۈت مىگەن سۇپەتداش فورمىسى «t'urur>dur>di + ʁan» شەكلىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

baridigan بارىدىغان

k'ilidigan كېلىدىغان

Δ u naʁʃa et'ā(l)majdīgā(n) oʁʃajdu as.

ئۇ ئېھتىمال ناخشا ئېيتالمايدىغان ئوخشايدۇ.

Δ bygφ(n) oʁo(n) q'omajdīgā(n) tʃ'egiwā(r)

بۈگۈن بەلكىم ئويۇن قويمايدىغان ئوخشايدۇ.

B. قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

فونېتىكىلىق جەھەتتىن.

① قۇمۇل شېۋىسىدە z//z نوۋە تاشىشى يوق. بۇ نۇقتىدا

ئۇ مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى ئىلى، قەشقەر، كۇچا شېۋىلىرىدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ziraq' ئەمەس jiraq' (يىراق)

zuq'uri " joq'uri (يۇقىرى)

zilan " ilan (يىلان)

zilik' ' ilik' (يىلىك)

jit'- " yt'- (يىتىپ كېتىش)

② قۇمۇل شېۋىسىدە ʁ~g||w نوۋە تاشىشى باشقا شېۋىسى

لەرگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

βερεq'	ۋاراق
gup'a	ۋاپا
gεχ	ۋاقت
gεχpe'	ۋەخپە
digane	دىۋانە
hogantf'a	ھاۋانچا

③ قۇمۇل شېۋىسىدە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا

tʃ||t' نۆۋەتلىشى يوق. مەسىلەن:

tʃi	چىش
tʃi	چىشى
tʃi	چۈش (ئىسىم)
tʃimək'	چۈشمەك
tʃik'ermək'	چۈشكۈرمەك

④ سۆز ئاخىرىدا [g], [β] كەلمەيدۇ. بۇ نۇقتىدا ئۇ

جەنۇبىي دىئالېكت ۋە شېۋىلەردىن پەرقلىنىدۇ. لېكىن سۆزلەر-
نىڭ ئاخىرىدىكى [q'] نىڭ [χ] لىشىش ھادىسى بار.

مەسىلەن:

ó(β)laq' ~ ó(β)laχ.	ئوغلاق
jamaχ	ياماق
jā(β)lix	ياغلىق

⑤ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q'], [k'], [p']

تاۋۇشلىرى [β], [g], [w] غا نۆۋەتلىشىدۇ.

joq'luq'	joq'luβidin	يوقلۇقىدىن
----------	-------------	------------

jop'urmaq'	jop'urmaği	یوپۇرماق
at t 'iq'	at t 'igi	ئاچچىق
k'irp'ik'	kirp'igiñ	كىرىپىكاڭ

⑥ قۇمۇل شېۋىسىدە r//r نۆۋەتلىشىشى ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال.

مەسىلەن:

sir	سىر
bir	بىر
zira	زىرە
aranla	ئارانلا

⑦ قۇمۇل شېۋىسىدە سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [ŋ] كۆپىيىش ھادىسىسى بار. لېكىن بۇ كۆپىنچە ئەرەب - پارس تىلىدىن قوبۇل قىلغان سۆزلەردە. مەسىلەن:

ŋa iq'	ئاشىق
ŋadzajip'	ئاجايىپ
ŋeq'il	ئەقىل
ŋejip'	ئەيىپ

⑧ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [ɪ] غا نۆۋەتلىشىدۇ (ئارىسلان ئابدۇللانىڭ ترانسىكرىپسىيىدە بىردە [i] بىلەن، بىردە [e] بىلەن ئېلىنغان، مەن بۇنى ئىككىلەنگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى دەپ تونۇپ، مۇشۇنداق خۇلاسگە كەلدىم — ئاپتور). مەسىلەن:

mɛn	مەن	mini	مېنى
k'ɛl-	كەل-	k'ɪlip'	كېلىپ
		k'ɪlin	كېلىن

k'et' - كەت k'it'idimiz كېتىمىز

⑨ قۇمۇل شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئا- ھاڭداشلىقى بىرقەدەر كۈچلۈك. شۇڭا بەزى شېۋىلەردىكى a — o ۋە ε — φ قۇرۇلمىسىدىكى بىر قىسىم سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسىدە o — u ۋە y — φ قۇرۇلمىسىدا ئۇچرايدۇ. بۇ ھال تۈپ سۆزلەردىن تارتىپ تاكى سۆزلەرنىڭ ياسىلىشى ۋە سۆز تۈرلەشلىرىگىچە ئوخشاش كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

bojo(n)	بويۇن
φt'yk'	ئۆتۈك
φlym	ئۆلۈم
q'olum	قولۇم
k'φzyŋ	كۆزۈڭ
q'olunuz	قوانىز
k'φzyŋyz	كۆزىڭىز

⑩ تەركىبىدە [k']، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئەسلى ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. مەسىلەن:

قۇمۇل شېۋىسى	ئەدەبىي تىل
dɛŋgɛl	داڭگال
tʃ'ɛŋgɛl	چاڭگال
k'φɛ	كورا
k'ɛlpyk'	كالىپۇك
gφl	گۆش
gyl	گۈل

⑪ قۇمۇل شېۋىسىدە كۆپىنچە سۆز ئوتتۇرىسىدا (بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن) [ʁ]، [g] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ē(g)lɛk'	ئەلگەك
ō(ʁ)laq'	ئوغلاق
jā(ʁ)lix	ياغلىق
bā(ʁ)lam ~ wā(ʁ)lam	باغلام
zā(ʁ)ra	زاغرا
q'ar(ʁ)o	قارىغۇ
ā(ʁ)riq'	ئاغرىق
lē(g)lɛk'	لەگلەك

⑫ كۆپىنچە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن [n] ۋە [j] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قالىدۇ، نەتىجىدە ئالدىنقى سوزۇق تاۋۇش ياكى پەس سوزۇق تاۋۇشقا ئايلىنىدۇ، ياكى سوزۇلما سوزۇق بولىدۇ. مەسىلەن:

ā(j)rilmɑq'	ئايرىلماق
sā(j)rilmɑq'	سايىرماق
χot'o(n)	خوتۇن
mā(n)t'a	مانتا
q'azā(n)	قازان
ot'o(n)	ئوتۇن
k'φsφ(j)	كۆسەي
q'oʁo(n)	قوغۇن

⑬ بىر قىسىم سۆزلەردە يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى

نىڭ [e] ياكى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىش ئەھۋالى بار (بۇ فونېمىنىڭ تىكىلىق ھادىسىنىڭ باشقا شەرتى ھازىرچە بىزگە مەلۇم ئەمەس). مەسىلەن:

jett'e	يەتتە
mejli	مەيلى
sekk'is	سەككىز
dijni ~ dijniŋ	دەيلى
jijni ~ jijniŋ	يەيلى

⑭ سۆز ئوتتۇرىسىدا ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدا w/p نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

q'awartq'u	قاپارتقۇ
k'iwæk'	كېپەك
k'φwyk'	كۆپۈك

⑮ پېئىل ياسىغۇچى «-lɛ, -la» قوشۇمچىلىرى [l] نۆۋەتلىشىشى تۈپەيلى بەزى سۆزلەردە «-li» شەكىلدە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

q'ijmet' + li = q'ijmet'li-	قىممەتلەشمەك
jeq'in + li = jeq'inlimaq'	يېقىنلاشماق
jini'k + li = jini'klimæk'	يېنىكلەشمەك

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا شەرقىي ھون دەۋرىگە ئاتىتى بولغان بۇ [l] نۆۋەتلىشىشىدە «t'oldi ~ t'oldi» قاتارلىق بىرقانچىلا سۆز ئىشلىتىلىۋاتقاندى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەركىزىي دىئالېكت تەۋەسىدىكى [l] لىشىدىغان شېۋىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن مۇنداق سۆزلەر كۆپىيىشكە باشلىدى.

گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتە

① قۇمۇل شېۋىسىدە ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فور-
مىسى «-jat' < -jt'» شەكلىدە قىسقارغان. مەسىلەن:

oq'u-	oq'ujtt'imɛ(n)	ئوقۇۋاتىمەن
	oq'ujtt'isɛ(n)	ئوقۇۋاتىسەن
	oq'ujtt'u	ئوقۇۋاتىدۇ.
k'φr-	k'φrijtt'imɛ(n)	كۆرۈۋاتىمەن
	k'φrijtt'isɛ(n)	كۆرۈۋاتىسەن
	k'φrijtt'u	كۆرۈۋاتىدۇ
bol-	bo(li)jtt'u	بولۇۋاتىدۇ
k'ɛl-	k'ɪ(li)jtt'u	كىلىۋاتىدۇ
je-	jiijtt'u	يېۋاتىدۇ
	jimijtt'u	يېمەيۋاتىدۇ

② قۇمۇل شېۋىسىدە سۈپەتداش فورمىسى «ar, ɛr//r» نىڭ
«yr ~ ur» ۋارىيانتى بار. مەسىلەن:

bolur il بولىدىغان ئىش، بولار ئىش

k'φryr k'φzym كۆرەر كۆزۈم

③ «p» رەۋىشىداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلۇپ كەل-
گەندە [i] تاۋۇشى قىسقارمايدۇ. مەسىلەن:

beriwidim بېرىۋىدىم

④ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلپ رايىنىڭ بىرىنچى شەخس

بىرلىك فورمىسى ئۈچۈن «-ا، -ئا، -ئا» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىغاندىن سىرت مۇشۇ قوشۇمچىلار ئاخىرىغا يەنە «-k'ida، -k'ina» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ.

باراي baraj دەي dij dē-

كېتەي k'it'ijga كۆرەي k'φryjk'ina ياتاي jat'ajk'i

⑤ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-ini، -jini، -ijni، -ajni» ياكى «-jiniq، -ijniq، -ajniq» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغاندىن سىرت، بۇ قوشۇمچىلار ئاخىرىغا بىرلىك فورمىسىدا قوللىنىلغاندەك «-k'ina، -k'ida، -k'ina، -ga» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'et'-	k'it'ini~k'it'iniq	كېتەيلى
je-	jimijni~jimijniq	يېمەيلى
k'φr-	k'φrijniga	كۆرەيلى
sφzle-	sφzlijnik'ina	سۆزلەيلى

⑥ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى ئۈچۈن «-sina»، «-sena-saŋ» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇلاردىن كېيىن «-k'ina، -k'ida، -ga» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) سىپايە تۈرى ئۈچۈن «-siŋiz، -sla، -t'a//sle، -t'ε» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇلاردىن كېيىن «-ga، -k'ida، -k'ina//k'ina، -ga» قوشۇمچىلىرى (يۈكلىمە؟) قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

كەلسىڭىز k'ε(l)siŋiz كەلسەڭ k'ε(l)sēŋ k'el-

بارساڭ bā(r)saŋga بارساڭ bā(r)saŋk'i ba(r)-

bā(r)st'ira (بارسلا)

k'φ(r)st'ε (كۆرسىلە)

k'ε̄(l)slava (كەلسىلە)

«-siŋizlā(r), -seŋlē(r), -sanla(r)» كۆپلۈكى ئۈچۈن

«-siŋizlē(r)» قوشۇمچىلىرى ۋە بۇ قوشۇمچىلاردىن كېيىن
يۇقىرىقى يۈكلىمىلەر قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bē(r)- bē(r)seŋlεva. بەرسەڭلارا

k'φrsiŋizlek'i. كۆرسەڭلارچۇ

⑦ ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش ئۈچۈن بىرلا «-ni»

قوشۇمچىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

mən mīni مېنىڭ sən sīni سېنىڭ

△ debaj mīni q'itl'q'arɣan sɛnmu?

بايا مېنى قىچقارغان سەنمۇ؟

mīni q'olum مېنىڭ قولۇم

dɛɾjani syji دەريانىڭ سۈيى

جۈملىدە ئىگىلىك كېلىشتە كەلگەن سۆز ئىسمىدىن بول

خان خەۋەرنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ قالسا، ئۇ چاغدا ئىگىلىك

كېلىش «-ni» شەكلىدە ئەمەس، «-niŋ» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ.

مەسىلەن:

△ bu q'elɛm mīniŋ (q'elimim)

بۇ قەلەم مېنىڭ (قەلىمىم).

△ diwu k'φr(y)nyp' t'uɾɣan φj bizniŋ

(φjimiz)

ئاۋۇ كۆرۈنۈپ تۇرغان ئۆي بىزنىڭ (ئۆيىمىز).

⑧ ئەدەبىي تىلىدىكى مەجبۇرىي دەرىجە قوشۇمچىسى
 «-q'uz, -gyz, -k'yz» ئورنىغا «-q'ur, -gur, -gyr»
 قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

baq'-	baqq'ur-	باققۇز
k'et'-	k'etk'yr-	كەتكۈز
t'eg-	t'ϕgyr-	تەگكۈز

⑨ «-dε» پېئىلىنىڭ سۈپەتداش شەكلى «idi» پېئىلىنىڭ ئورنىدا قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ mē(n) ytk'ε bā(ɾ)ḅā(n) dīgen(n)
 مەن ئۇ يەرگە بارغانىدىم.

بۇ پېئىلنىڭ ئەسلى مەنىسىنى بېرىدىغان سۈپەتداش شەكلىدىن كېيىنمۇ يەنە «idi» ئورنىدا سۈپەتداش شەكلى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ εjɛm k'ē(1)mijmε(n) dīgε(n) dīgε(n)
 ئايشەم كەلمەيمەن دېگەندى.

⑩ بىرەر ئىش - ھەرىكەتنى قىلىش ئادەتكە ئايلانغانلىقىنى بىلدۈرىدىغان سۈپەتلەرنى ياساش ئۈچۈن قۇمۇل شېۋىسىدە «-ava(n), -ḅa(n)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Δ jamā(n) jat'ava(n) nīmik'ē(n) bu.
 يېتىشقا ئامراق (ياكى دائىم ياتىدىغان) نېمىكەن بۇ.

لېكسىكىلىق جەھەتتىن

قۇمۇل شېۋىسى ئۆزىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى بىلەن مەركىزىي ۋە ئالپەت تەركىبىدىكى باشقا شېۋىلەردىن پەرقلىق

ھىچ تۇرندۇ. شۇڭا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق تەركىبىي ئالاھىدە تەتقىقات تېمىسى بولۇشى كېرەك. بىز بۇ يەردە ئارىلان ئابدۇلانىڭ خۇلاسىلىرىگە قوشۇلغان ھالدا قۇمۇل شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىغا يىغىنچاقلايمىز.

① قۇمۇل شېۋىسىگە خاس بولغان ياكى قۇمۇل شېۋىسىگە خاس سۆز ياساش ئۇسۇلى بىلەن ياسالغان سۆزلەر قۇمۇل شېۋىسى لېكسىكىسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. مۇنداق سۆزلەر:

alt'untʃ'i	زەرگەر
p'yɪgʏtʃ'	ئۈشتەك ~ پۈشتەك
q'alixuluq'	يېقىلغۇ
ʃomtʃ'i;	كۆز - كۆزچى
ʃop'uɪʋa	سۆرەم
q'ijq'u matʃ'u	ئولاش - چولاش
baʃaq' k'ɸk'	پالەك
jadaj- tʃ'udaj	ئارانلا
jetintʃ'an	چېچەن، ھوشيار، كۆڭۈلچەك
as	بەلكىم، ئېھتىمال

② قۇمۇل شېۋىسىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرى نىسبەتەن كۆپرەك ساقلىنىپ قالغان. بۇلاردىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

jamdaq'	سۈپۈرگە
sɪt'iq'	خەۋەر
pā(l)tʃ'iq' < baltʃ'iq'	لاي، پاتقاق

φp'yɪm	يۇتۇم
k'φk'isk'ɛn	كەپتەر
ardimaq'	بۇزۇلماق
asiɣ	پايدا، نەپ
esirk'imɛk'	ئاۋايلاش. ئاسراش
k'φlyɛ	سايە
tʃ'utʃ'almaq'	يېشىنمەك، سالماق
syɪyk'	توپ، مال توپى
uja	ئۇرۇق - توغقان

③ قۇمۇل شېۋىسىدە باشقا تىلدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ سانىمۇ خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ. باشقا تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپىنچە خەنزۇ - مانجۇ ۋە موڭغۇل تىلى سۆزلىرى ياكى مۇشۇ تىللاردىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئاساسىدا يېڭىدىن ياسالغان سۆزلەر بولۇپ، بۇ قۇمۇلنىڭ جۇغراپىيىۋى جايلىشىشى، شۇنىڭدەك XVII ئەسىرنىڭ بېشىدىن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارىكىگىچە بولغان تارىخىي ئورنى قاتارلىق ئويىپىكتىپ سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك. قۇمۇل شېۋىسىدىكى خەنزۇچە - مانجۇچە سۆزلەردىن:

saxu <	傻乎	گومۇش، كالۋا، دۆت
ɣent'ɛj <	干衫	كۆڭلەك
sip'uŋ <	刺蜂	ھەرە
beldɛŋ <	扁担	ئەپكەش
tʃ'ɛŋxu <	车户	ھارۋىكەش
t'ingtʃ'i <	(tiŋ + tʃi) 听	پايلاقچى

موڭغۇلچە سۆزلەردىن «xamaɪ - بۇرۇن دىماق»، «q'atɬ'ar - يۈز، چىراي»، «monoɣɛz - قارانچۇق»، «sonoɪq'a - ئەجەبلەنمەك، تىگىرقىماق» قاتارلىق سۆز-لەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

(7) دولان ئۇيغۇرلىرى ۋە تارىم شېۋىسى

A. دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا

تارىم شېۋىسى يەكەن دەرياسىنى بويلاپ جەنۇبتىن شىمالغا قارىتا مەكىت ناھىيىسى، مارالبېشى ناھىيىسى، ئاندىن غەربتىن شەرقتە قاراپ تارىم دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ قاراتال، شايار، ھەتتا كۇچانىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە ئولتۇراقلاشقان ئۇيغۇرلار، يەنى ئۆزلىرىنى «دولان» دەپ ئاتايدىغان ئۇيغۇرلار قوللىنىدىغان شېۋىدۇر.

بىزدە كېيىنكى ۋاقىتلاردا دولانلار توغرىسىدا گەپ - سۆز جىق بولدى، ھەتتا دولانلار موڭغۇل ئەۋلادى قىلىپ قويۇلدى، دولان مۇزىكىسى، دولان سەنەملىرى، دولان ئۇسۇللىرىمۇ موڭغۇل سەنئىتىنىڭ بىر ئىسمى قىلىپ قويۇلۇشقا تاس قالدى. شۇڭا بىز دولان ئۇيغۇرلىرى قوللىنىۋاتقان تارىم شېۋىسى توغرىلۇق سۆزلەشتىن بۇرۇن دولان ئۇيغۇرلىرىغا ئائىت بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئە. ر. تېنىشېۋ ئۇيغۇر دىئالېكتلىرى ھەققىدىكى يۇقىرىقى ماقالىسىدە تارىم شېۋىسى ۋە ئۇنىڭ قايسى دىئالېكتقا تەۋەلىكى توغرىلۇق مەلۇمات بەرمەيدۇ، مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە قەشقەر، كۇچا، ئاقسۇ، تۇرپان، يەكەن شېۋىلىرىنى

گىرگۈزۈش بىلەن چەكلىنىدۇ، قارىماققا تارىم شېۋىسى ئورنىغا «ئاقسۇ شېۋىسى» نى ئالغان بولسا كېرەك. س. يې. مالوۋ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىدە دولان ئۇيغۇرلىرى توغرىسىدا مۇنداق دەيدۇ:

«... ئاقسۇ ۋادىسىدا دولانلار ياشايدۇ. شىنجاڭدا بولغان بىرمۇنچە ساياھەتچىلەر ئۇلارنى موڭغۇللاردىن كېلىپ چىققان، دەپ يازىدۇ. بەلكىم، تارىخچىلار ۋە تۈركولوگىلار ۋاقتى كەلگەندە مول خەنزۇ مەنبەلىرىدىن دولان ھەققىدىكى مەلۇماتلارنى تېپىشى مۇمكىن. مېنىڭ دولان تىلىنى مۇڭغۇلچە ئەمەس، قىرغىزچە دېگۈم بار، لېكىن بۇ ھەقتە قولۇمدا ھېچ نەرسە يوق. مەن پەقەت ھەممە قىرغىزچە ئېلىپبەلىرىدىن دولان تىلىدا بار ۋە ئۇلارنى مېنىڭدىن كېيىنكى ياش تۈركولوگىلار تېپىپ چىقالايدۇ، دەپ ئۈمىد قىلىمەن.»^①

لېكىن، س. يې. مالوۋ بۇ كىتابتا دولان نامىدا پەقەت تۆت كۆپلەپ خەلق قوشقىنىلا بېرىدۇ. شۇڭا قارىغاندا س. يې. مالوۋ ئۆزى ئېيتقاندىكى، دولان تىلى توغرىلىق يېتەرلىك مەلۇماتقا ئىگە بولمىغان بولسا كېرەك. ئېيتىش مۇمكىنكى س. يې. مالوۋنىڭ «قىرغىزچە» دېيىشى بىرخىل پەرەزدىن ئىبارەت.

ئە. ر. تېنشىېۋ «دولان خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ تىلى»^② دېگەن مەخسۇس ماقالىسىدە بايان قىلىشچە، ئۆزى 1956 - يىلىدىكى تىل تەكشۈرۈشتە ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىنىڭ «تۆۋەن دولان»، مارالبېشى ناھىيىسىنىڭ «شاخقۇر» دېگەن جايلىرىدا

① س. يې. مالوۋ. شۇ كىتاب، 4 - بەت،

② بۇ ماقالە 1965 - يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى» دا بېسىلغان، كېيىن مەزھۇم ئېلچان تەرىپىدىن خەنزۇچىگە تەرجىمە قىلىنغان.

بولغان ۋە دولانلار ھەققىدە بىر قىسىم ماتېرىياللارغا ئىگە بولغان.

ئە. ر. تېنشىپۇ بۇ ماقالىسىدە دولان تىلىنى بىرىنچى بولۇپ تەكشۈرگەنلەر ئا. لېكوك ۋە س. يې. مالوۋلار ئىكەنلىكىنى، بۇلاردىن ئا. لېكوكنىڭ «دولان تىلى لېكسىكىسى» دېگەن ئەسىرى 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنى (بۇ ئەسەر بىزنىڭ قولىمىزدا بولمىدى)، س. يې. مالوۋنىڭ «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» دېگەن ئەسىرىنىڭ 1961 - يىلى نەشر قىلىنغانلىقىنىلا ئېيتىپ ئۆتىدۇ ۋە دولانلارنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا توختالماي، كۆپىنچە دولانلارنىڭ ئېتنىك كېلىپ چىقىشى توغرىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئە. ر. تېنشىپۇ بۇ ماقالىسىدە تۆۋەندىكى ئۈچ نۇقتىدىن دولانلارنى موڭغۇللارنىڭ قالماق - ئويرات قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن بولۇشى مۇمكىن، دەيدۇ.

بىرىنچى: دولانلار ئۆزلىرىنى يەتتە ئۇرۇقتىن كېلىپ چىققان دېيىشىدۇ. موڭغۇل ئەدەبىي تىلىدا «يەتتە» سۆزى «doloḡan» دېيىلىدۇ. بۇ سۆز تورغۇت دىئالېكتىدا «dolān» دېيىلىدۇ. ئىككىنچى بوغۇمدا [a] كېلىدىغان مۇنداق فورما قالماق دىئا- لېكتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى.

ئىككىنچى: قالماق يىلنامىلىرىگە قارىغاندا، تورغۇتلار كېرەيتلەردىن كېلىپ چىققان. بۇ كېرەيتلەر قەدىمكى ئۇيغۇر رايونلىرىدا كۆچمەنچىلىك قىلاتتى. ئۇلار بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتتە بولاتتى. شۇنىڭغا قارىغاندا، دولانلارنىڭ موڭغۇل قەبىلىلىرىدىن قالماق - ئويرات ئىتتىپاقىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى بولۇشى ئېھتىمالغا بەك يېقىن. ئوتتۇرا ئاسىياغا ساياھەت قىلغۇچىلار، مەسىلەن، ن. م. پرىنژۋالىسكىي ۋە ۋ. ئى. زوبوروۋسكىيلار مۇشۇنداق تونۇشتا بولغان.

ئۈچىنچى: دولان مەشرىپىنىڭ ئاخىرىدا «غوجا ئالدىرۇاق» ئويۇنى ئويىلىندۇ، بۇ موڭغۇلچە «goot[- ئۈمىد، ئۈمىد قىلمىش» + «aldax - يوقىلىش، تۈگىشىش» = تۈگىشىپ كەتكەن، دېگەن مەنىدىكى سۆزدىن كەلگەن.

تاۋۇش ئوخشاشلىقى نۇقتىسىدىن «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى مەھسە (𐰽𐰺𐰍) dolog - a - n (بۇ سۆزنىڭ ئاخىرىدىكى [n] تاۋۇشى سۆز يەككە ئېيتىلغاندا پەيدا بولماي، سۆز تۈرلەنگەندە پەيدا بولىدىغان تۇراقسىز تاۋۇش) - «يەتتە» سۆزى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ. لېكىن تارىختىكى نۇرغۇن قەبىلىلەرنىڭ ناملىرى يالغۇز سان بىلەنلا چەكلەنمەي، ساندىن كېيىن يەنە بىر ئىسىم قويۇلۇپ ئاتالغانلىقى مەلۇم. مەسىلەن، ئون ئۇيغۇر، توققۇز ئوغۇز، ئۈچ قارلۇق، ئوتتۇز تاتار... دېگەندەك. شۇڭا گەرچە بىز دولانلارنىڭ «يەتتە ئۇرۇقتىن كەلگەن» دېگەن رىۋايەتلىرىنى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن دېگىنىمىزدىمۇ، ئۇلارنىڭ پەقەت مۇشۇ «يەتتە» بىلەن ناملىنىپ قېلىشىغا ئىشىنىشىمىز تەس. شۇنىڭدەك «دولان» سۆزىنىڭ «يەتتە» بىلەن ئالاقىسى بولغاندىمۇ، نام قويغۇچى بىلەن نام ئالغۇچىنىڭ بىر بولۇشى ناتايىن.

تاۋۇش يېقىنلىقىدىنلا قارالسا، «دولان» سۆزىنى موڭغۇل تىلىدىكى «dulagan - يىللىق، يېقىملىق» ۋە «dologan - كۆپ» سۆزلەرى بىلەن باغلاشقىمۇ بولىدۇ. ① لېكىن مۇنداق يېقىنلاشتۇرۇش پەقەت سۇبېكىتىپ جەھەتتىكى يېقىنلاشتۇرۇشتىنلا ئىبارەت بولۇپ، دولانلار توغرىسىدىكى مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى ئېچىپ بېرەلمەيدۇ.

ئىككىنچى بىر پىكىرگە كەلسەك، قالماق يىلنامىلىرىنىڭ

① «موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت»، 1171 - 1181 بەتلەر. ئىچكى موڭغۇل داشۆسى تۈزگەن. 1976 - يىل، كۆكخوت.

تۈزۈلۈشى ئومۇمەن XIII ئەسىردىن كېيىنكى ئىش. بۇنىڭدىن بۇرۇنقى خاتىرىلەر كۆپىنچە خەنزۇچە مەنبەلەردە ياكى ئەرەب، ئىران مەنبەلىرىدە بولىدۇ. بىز قالماق ۋە ئويراتلارنىڭ ئەھۋالى توغرىسىدا ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتولدىن تۆۋەندىكى مەلۇماتلارنى كۆرۈپ ئۆتەيلى:

— ئويراتلار ھۆكۈمرانلىقى 1399 - يىلى ئويراتلارنىڭ باشلىقى ئۆگەچى خاشاگا موڭغۇل (بۈتپەرەس موڭغۇل) خاقانى ئېلىبەكنى ئۆلتۈرگەندىن تارتىپ باشلىنىدۇ.

— موڭغۇلىستان (تۇغلۇق تۆمۈر بەرپا قىلغان دۆلەت) غا شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان بۈتپەرەس موڭغۇللار ئىچىدە XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا چوروس (چوراس)، خوشۇت، تورغۇت، خونت دېگەن تۆت قەبىلە بولغان.

— تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نەۋرىسى، خىزىر خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەتخان 1408 - يىلى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئويراتلار بىلەن قالماقلارغا قارشى سوقۇش قىلىشقا ھازىرلىق قىلغان. بۇ چاغدا مۇسۇلمانلار ئويراتلارنى «قالماقلار» دەپ ئاتايتتى.

— 1552 - يىلى قالماق خانى ئالتان خان ئويراتلارنى بويسۇندۇرغان.

— XVII ئەسىرنىڭ بېشىدا چوروس (چوراس) قەبىلىسىنىڭ خانى (قالماق خانى — ئاپتور) قاراخولا پۈتۈن ئويرات ئىتتىپاقىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا توپلاشقا تىرىشقان.

— 1653 - يىلى قاراخولانىڭ ئوغلى باتور (ئىسنىۋانى خۇڭتەيجى) ئۆلگەندىن كېيىن، ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ بىرلىكى ئاجىزلاشقان.①

دېمەك، ئويراتلارنىڭ دەسلەپكى باش كۆتۈرۈشى بولسۇن،

① ئاكادېمىك ۋ. ۋ. بارتوڧ: «يەتتەسىۋ تارىخىنىڭ ئۈچۈن كىرىي» ۋ.

«موڭغۇلىستان» ۋە «قالماقلار» قىسمى.

قالماقلارنىڭ ئويراتلارنى بويىسۇندۇرۇشى بولسۇن، ياكى قالماق - ئويرات ئىتتىپاقىدىكى ھاكىمىيەتنىڭ ئاجىزلىشىشى بولسۇن ھەممىسى XV ئەسىردىن XVII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەر بولۇپ، ئىلگىرى - كېيىن 250 يىلنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

بۇ دەۋردىكى قالماق - ئويراتلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا ماكانلىشىپ قالغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ «دولان» ئاتىلىپ قالغانلىقى توغرىسىدا ماتېرىيال يوق. «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمانلىرى تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىدە «تارىخى رەشىدى» گە ئاساسەن، قالماق ياكى ئويراتلارنىڭ XVI ئەسىردە تىيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدە ياشىغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ:

— «تارىخى رەشىدى» دەۋرىدە ئالتە شەھەردە ئۇيغۇرلاردىن باشقا بىردىنبىر ئاڭلانغان مىللەت قالماقلار ئىدى... موڭغۇللار ۋە خەنزۇلار ئۇلارنى «ئويرات» دەيىتىتى. بۇ بەلكىم ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ئىسمى بولۇشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ سانى چوقۇم ناھايىتى ئاز. تۈركىي ئۇرۇقتىن ئەمەس، موڭغۇل ئۇرۇقىدىن. ئۇلارنىڭ يۇرتى تىيانشاننىڭ شەرق تەرىپىدە، ئۇلارنىڭ پەقەت بىر قىسمى ئالتە شەھەر دائىرىسىدە، شۇڭا توغرىسى ئۇلارنى شەرقىي خانلىق ياكى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئاھالىسى دېيىش كېرەك. ئۇلارنىڭ تېرىتورىيىسى ئەمەلىيەتتە ھازىرقى ئولتۇراق رايونغا ئاساسەن ئوخشاش. موڭغۇلىستانغا ئوخشاش بۇ رايوندىمۇ شەھەر يوق ۋە تېرىلغۇ مەيدانى يوق. موڭغۇل خانلىرى ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدە ئۇلار بۇ دۆلەتنىڭ تارىخىدا ئانچە مۇھىم ئەمەس دېگۈدەك ئورۇندا تۇرغان. دۆلەت ئىشلىرىدا ئانچە نەسىر كۆرسەتمىگەن، لېكىن موڭغۇللار زەئىپلەشكەندىن كېيىن، XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇلار يەنە باش كۆتۈرۈپ ناھايىتى زور بىر كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن ۋە

لخاسادىكى زاڭزۇلار بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان كۆتۈرگەن.① نەق مۇشۇ دەۋردە ئاقسۇ تەۋەسىدە دولانلارنىڭ بارلىقى توغرىسىدا ۋە ئۇلارنىڭ خوجا جاھان تەرەپتە تۇرۇپ چىڭ سۇ-لالىسىگە قارشى ھەرىكەتلەرگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلغانلىقى توغرىلىق تۆۋەندىكى خاتىرىلەرنى كەلتۈرۈش مۇمكىن:

«پېقىرلىرى 2 - ئاينىڭ 9 - كۈنى لوپنۇرغا بار-دىم، يېرى كەڭ، زىچ ئورمانلىق جاي ئىكەن. مۇسۇل مانلارنىڭ باشلىقى قاشقا قاتارلىقلار تەسلىم بولۇپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇلار ئەسلىدە 2000 ئۆيلۈك كىشى بولۇپ، بىرقانچە ئون يىلدىن بۇيان ئاقسۇ، دولان قاتارلىق جايلارغا كۆچۈپ كېتىپ، ئالتە يۈزدىن ئوشۇق ئادەم قاپتۇ. ئۇلار بېلىقچىلىق ۋە ئوۋچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىكەن. 40 يىل بۇرۇن قوشۇنىمىز تۇرپاننى تىنچىتقاندا، جياڭجۇن ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلغان ۋە رەخت، دۇردۇن - تاۋار، چاي ئىنئام قىلغان، قوشۇن كەتكەندىن كېيىن جۇنغارلار ئىگىلىۋالغان...»
«پادىشاھنىڭ جۇنغارلارنى تىنچىتىش سىياسىتى، گە تەستىقى» 51 - توپلام، 28 - 29 - بەتلەر.
چيەنلۇڭنىڭ 23 - (1758 -) يىلى، 3 - ئاي.

كۆرۈش مۇمكىنكى، مۇشۇ دەۋردە ئاقسۇدىكى دولانلار يەنىلا «دولان» ئاتىلىپ كەلگەن.

«دولان بېگى ئارىز (阿尔祖) قاتارلىقلار 1000 ئۆيلۈك

① «تارىخى رەشىدى»، خەنزۇچە، 111 - بەت، ئىنگىلىزچە تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ 4 - بابى

مۇسۇلماننى باشلاپ كېلىپ تەسلىم بولدى، ئۇلار بىزنى خوجا جاھان مەجبۇرلىغان، ئەمدى تەسلىم بولۇپ كەلدۇق، دەيدۇ. پېقىرنىڭ تەكشۈرۈشىچە، دولان مۇسۇلمانلىرى ئەزەلدىن بار-چۇقتا ئولتۇرۇپ كەلگەن. بۇلتۇر خوجا جاھان كۇچادا مەغلۇپ بولۇپ قاچقاندىن كېيىن، ئابدۇخالىقتىن ئېيتىپ بەرگەن، ئۇلار دەرھال كۆچۈپ كەتكەن. بۇ ئەمەلىيەتتە مەجبۇرلىغانلىق بولمىسا كېرەك... ئۇلار ناھايىتى ئەنسىرىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى كۈتۈپ تۇرىدۇ، شۇڭا بۇرۇنقى سولا ئامبىال بېگى (散秩大臣) توختىنىڭ ئىنىسى ئابدۇلھەينى ھاكىم قىلىپ، شۇنىڭ ئىدارە قىلىشىغا تاپشۇرساق، ۋاقتىنچە ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ قىشنى ئۆتكۈزۈپ تۇرسا، كېلەر يىلى باھاردا ئۇلارنى بوز يەر ئېچىشقا (غۇلجىغا دېمەكچى - ئاپتور) يۆتكەسەك.

«پادىشاھنىڭ جۇڭغارلارنى تىنچىتىش سىياسىتى» گە تەس-تىقى، 75 - توپلام، 42 - 43 - بەتلەر.

چىمەنلۇڭنىڭ 24 - (1760 -) يىلى 7 - ئاي.

بۇنىڭدىن دولانلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سىياسىي سەھنىدە خېلى رول ئوينىغان بىر تۇرغۇن خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ نوپۇسىنىڭمۇ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

تىل نۇقتىسىدىن ئالغاندا، ئە.ر. تېنىشېۋنىڭ ماقالىسىگە ئاساسەن 32 مىڭ ئۆي-ئۆكچە بولغان (تەخمىنەن يۈز ئەللىك مىڭدىن يۈز يەتمىش مىڭغىچە) ئادەمنىڭ پەقەت 300 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئاھالىسى شالاڭ ئۇيغۇر رايونىدا ئۆز تىلىنى تەلتۈكۈس يوقىتىپ قويۇشى مۇمكىن ئەمەس.

لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلىرى ئارقىسىدا قوللىنىپ قالغان بىر قىسىم موڭغۇل تىلى سۆزلىرىنى (مەن لوپنۇر ئۇيغۇرلىرىنى تارىختا موڭغۇللىار بىلەن ياكى مەلۇم

دەرىجىدە ئارىلاشقان، ياكى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان، دەپ قارايمەن) تا ھازىرغىچە تاشلىماي كېلىشى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي قاتلىمىنى تەشكىل قىلغان ئەينى (ئابدال) تىلى ئېلىپبەلىرىنىڭ (ئاساسەن لىپكىسكا قىسمىدا) خوتەننىڭ لوپ ناھىيىسى تامبېغىل رايونىدا ۋە قەشقەرنىڭ خانئېرىق رايونىدا ھازىرمۇ ئاندا - ساندا قوللىنىلىشى بىر تىلنىڭ يەنە بىر تىلغا سىڭگەندىمۇ ئىز - تىزى قالماسلىقىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ۋەھالەنكى، بىز تارىم شېۋىسىدە مۇنداق قالماق - ئويرات تىلى ئېلىپبەلىرىنى ئۇچراتىمىدۇ. ھەتتا بەزى ئۇيغۇر رايونلىرىدا ئومۇمىيۈزلۈك قوللىنىلىدىغان «maglaj» (موڭغۇلچە «پېشانە») سۆزى دولانلاردا «p'alane» دېيىلىدۇ.

بەلكىم، موغال شېۋىسى توغرىسىدا توختالغىنىمىزدا كۆر- سەتكىنىمىزدەك، «تارىخى رەشىدى» دە قەشقەر ۋە تۇرپاندا ئولتۇ- راقلاشقان دەپ بايان قىلىنغان 30 مىڭ موغال بىلەن دولانلار ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولسا كېرەك.

سايپاھەتچىلەردىن ۋ. ئى. روبروۋسكىدىن دەلىل كەل- تۈرۈپ ئېيتىلغان «بىزنىڭ ئەسلىمىز (ياكى تەكلىمىز) قالسىماق ئىكەن» دېگەن سۆزلەرگە كەلسەك، بۇ سۆزلەرنى ئەسلىدە قۇمۇل لۇقلار دېگەنسىكەن. ① بۇ سۆز باشقا جايلاردىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىمۇ (كۆپىنچە ياشانغانلاردا) بار. لېكىن، بۇ سۆز پەقەت ئۇيغۇرلارنىڭ تارىختىكى بۇددىست ئاتا - بوۋىلىرىغا قارىتىپ ئېيتىلغان. تۇرپان سىڭگىمىدىكى «بېزەكلىك» نى بەزىلەرنىڭ «قالماقلارنىڭ» دېيىشى بۇنىڭ ئەمەلىي مىسالى.

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەن تۈزۈلۈشىنى موڭغۇل تىپىغا

① ۋ. ئى. روبروۋسكى: «شەرقىي تىيانشان بىلەن نەنشىنگە سايپاھەت»، 383 - بەت، 1949 - يىل، موسكۋا.

يانتقۇزۇشقا بولىدۇ. تارىخىي ئارىلىشىشلار ئارقىسىدا ئۇيغۇرلارنىڭمۇ تەن تۈزۈلۈشىدە چىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. ھېلىمۇ قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇرلاردا موڭغۇل تىپىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى بار. لېكىن، بۇنىڭلىق بىلەن بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇرلارنى، جۈملىدىن دولان ئۇيغۇرلىرىنى موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئەۋلادى قىلىپ قويۇشقا بولمايدۇ.

ئۈچىنچى بىر مەسىلە؛ «غوجا ئالدىرۋاق» ئويۇنى. دولان مەشرەپلىرىنىڭ ئاخىرىدا قىزىقچىلىق ئۈچۈن بۇ ئويۇن ئوينىلىدۇ. يالغۇز بۇلا ئەمەس، ھەرقايسى دولان رايونلىرىدا دولان مەشرەپىنىڭ ئومۇمىي ئۇسسۇل پەدىسى ئاخىرلاشقاندا دەررە ئويۇنى، ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش، جۇۋازغا قېتىش، ھەر خىل جانلىقلارنى دوراش، مۇزىكىسىز ئۇسسۇل ئويناش، ساھسا يېقىش، سۈرەتكە تارتىش قاتارلىق قىزىقچىلىق ھېسابلىنىدىغان ئويۇنلارمۇ ئوينىلىدۇ.①

«غوجا ئالدىرۋاق» سۆزى دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەممە ئۇيغۇر رايونلىرىدا بار. بۇ سۆز «جۈل جۈل، رەتسىز كىيىنگەن، كىيىمى ئۆزىگە سىڭىشمىگەن، پارا-كەندە...» قاتارلىق مەنىلەردە ئىشلىتىلىدۇ. دولان مەشرەپىدىكى قىزىقچىلىقنىڭ مەنىسىمۇ بۇنىڭدىن سىرت ئەمەس. بۇ سۆز ئەگەر دولان ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدىلا بولسا ئىدى، ئۇ چاغدا ئۇنى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىلى ۋە سەنئەت جەھەتتىكى بىر ئالاھىدىلىكى دەپ ھېسابلىساق بولاتتى.

بىزنىڭ تەكشۈرۈشمىزچە، دولانلار ئۆزلىرىنى بىر يىاقتىن كەلگەنمۇ دېمەيدۇ، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ قەدىمدىن يەرلىك ئىكەنلىكلىرىنى ئېيتىشىدۇ. مەسىلەن: ئاقسۇ دولانلىرى «دولانلارنىڭ

① ئەختەم ئۆمەر: «دولان مەشرەپىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1998 - يىلى 4 - سان.

ئەسلى ماكانى ئاقسۇ قارىتايدىكى «قەدىم ئايماق» يېزىسى بولغان، ئاقسۇ ئاۋات، ئاقسۇ غوربچول، مارالبېشى ۋە مەكىتلەردىكى دولانلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ جايدىن تارقالغان» دېيىشىدۇ.

مەكىت دولانلىرىنىڭ ئېيتىشىچە، دولانلار بىرقانچىگە بۆلۈنىدۇ، مەكىتلىكلەر ئۆزلىرىنى «قارا دولان» دەيدۇ، مەكىتنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە موغاللار بىلەن ئارىلاشقان دولانلارنى «موغال دولان» ياكى «تاسقىما دولان» دەيدۇ، يەكەن دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىنى بويلاپ مارالبېشىغا قەدەر جايلاشقانلارنى «باچۇغلۇق > بارچۇقلۇق دولان»^① دەيدۇ. ئەمدى، ئاقساقمارالدىكى دولانلار بولسا «قارا دولان»، «ياغاچ ئۆيلىك دولان» دەپ بۆلۈنمىز، دەيدۇ. ھەر ھالدا مۇنداق بۆلۈنۈش ئېتىسنىڭ مەزبۇنىدا ئەمەس، پەقەت ئۇلارنىڭ جايلىشىش ئەھۋالى ۋە تۈر-مۇش كەچۈرۈش فورمىسى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولسا كېرەك.

دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇزاق تارىخى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات يوق. ئورخۇن ئابدىلىرىدىمۇ بۇ قەبىلە تىلغا ئېلىنمىغان. «dolan» دېگەن نامغا تەلەپپۇز جەھەتتىن يېقىن كېلىدىغان خەنزۇچە 多览葛، 多臘葛، 多滥葛 دېيىلىدىغان قەبىلە نامى ئومۇمەن «تاڭنامە» ۋە شۇ ئاساستا يېزىلغان ئەسەرلەردە ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

ماچاڭشو ئەپەندى «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت تارىخى» دېگەن كىتابىدا، «كونا تاڭنامە» دە تاڭ ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (مىلادى 618 - يىللىرى) تېلى قەبىلىلىرىنىڭ ئىچىدە 多览葛 دېگەن قەبىلىنىڭ بارلىقى يېزىلغانلىقىنى، بۇنىڭ 多览 ۋە 葛 دېگەن ئىككى قەبىلىنىڭ بىرلەشمىسى ئىكەنلىكىنى، «يېڭى تاڭنامە» دە بۇ قەبىلىنىڭ قوغۇرسۇ (解薛) ۋە

① بارچۇق — مارالبېشىنىڭ قەدىمكى نامى، مەكىتلىكلەر «مارالبېشىلىق دولان» دېگەن سۆزنىڭ ئورنىغا مۇشۇ سۆزنى قوللانغان.

بولشار (白雪) قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىكتە 10 مىڭ ئەسكىەر چىقىراالايدىغانلىقى يېزىلغانلىقىنى، سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغان چاغدىمۇ تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئۇيغۇر، بايرىقۇ قا- تارلىق 12 قەبىلىنىڭ قاتارىدا 多览葛 نىڭ بارلىقىنى، كېيىن (مىلادى 647 - يىلى) مۇشۇ 多览葛 دا تاڭ سۇلالىسى 燕然 تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى قۇرغانلىقىنى، بۇنىڭ ئورنى ھازىرقى ئۇلانباتورنىڭ يېنىدا ئىكەنلىكىنى بايان قىلىدۇ. ①② سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى «ئومۇمىي تۈركۈت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە، تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە 多览葛 قەبىلىسىنى سا- نايدۇ ۋە بۇنىڭ ئايرىم بىر خەلىق ئىكەنلىكى، tolangit دەپ دېيىلىدىغانلىقى، دوستاننىڭ تارىخىدا tulangkite دەپ ئېلىنغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى شۇنىڭ بىلەن بىللە «موڭغۇل تارىخى» دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، 帖连郭特، 帖良兀، 田列克، 帖良古特 قەبىلىنىڭمۇ بولغانلىقى، بۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن دىڭلىڭلارنىڭ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تېلېلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا، بايقالنىڭ غەربىدە ياشىغانلىقى، دوستاننىڭ تارىخىدا telengkoutes دەپ ئېلىنغانلىقى، بۇلارنىڭ قىرغىزلار بىلەن كەمكەمچۈت (侃侃助特) لار ئارىسىدىكى ئورمانلىقتا ياشايدىغان ئايرىم بىر خەلىق ئىكەنلىكى توغرىسىدىكى مەلۇماتلارنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ. ③

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى مەخسۇس 多览葛 توغرىسىدىكى

① ماچاڭشۈ ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 50، 51، 57 - بەتلەر. شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1957 - يىلى.

② جۇڭگونىڭ تارىخى خەرىتىسى، 5 - توم 42 — 43 خەرىتىگە قارىغاندا بۇ تۇتۇق ھىراۋۇل مەھكىمىسى ئۇلانباتورنىڭ شىمالىدا ئىكەن.

③ سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، شۇ كىتاب، 683 - بەت.

مەلۇماتلارنى بەرگىنىدە بۇ سۆزنىڭ 多滥 مۇ دەپىلىدىغانلىقىنى
نى كۆرسىتىپ ئۆتدۇ. ①

ليۇ يىتاڭ ئەپەندى «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات»
دېگەن كىتابىدا «تېلې» بىلەن «قاڭقىلى» دېگەن نامنىڭ بىر
خەلقنىڭ ئىككى خىل ئاتىلىشى ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ كېلىپ، 葛覽
قەبىلىسىنى تېلې تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ قاتارىدا
كۆرسىتىدۇ ۋە بۇ نامنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى «telangut» دەپ
بېرىدۇ. ②

ئەندۇجىيە نىفۇ ئەپەندى «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى
ئۈستىدە تەتقىقات» دېگەن ئەسىرىدە ئۇيغۇرلار (回纥) ئاسا-
سىي كۈچ ياكى بىردىنبىر يېتەكچى كۈچ بولۇپ شەكىللەن-
گەن دەۋردە تېلې قەبىلىلىرى تەركىبىدىكى 15 قەبىلىنىڭ
ئىچىدە 葛覽 قەبىلىسىنىڭ بولغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇ
نامنى 促隆忽 ts'u' - lun - ur بولسا كېرەك، دەيدۇ. ③
ماچاڭشۇ ئەپەندى 葛 نىڭ قايسى قەبىلە ئىكەنلىكىنى
كۆرسەتمىگەن. خەنزۇچە خەتكە ئاساسەن بۇنى قارلۇق قەبىلىسى
دەپمۇ چۈشىنىش مۇمكىن.

سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى بىلەن ليۇ يىتاڭ ئەپەندىلەرنىڭ
قارىشى بويىچە بىر قەبىلە دەپ ھېسابلىغاندا، ئاخىرقى 葛
(get) ④ نى يىلتىزنىڭ تۈگەنچى تاۋۇشى [ŋ] بىلەن قەدىمكى

① سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، شۇ كىتاب، 750 — 751 بەتلەر.

② ليۇ يىتاڭ ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 79 -، 84 - بەتلەر.

③ ئەندۇجىيە نىفۇ ئەپەندى، مەزكۇر ئەسەر، 8 - بەت، خەنزۇچە تەرجىمە،
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1985 - يىل.

④ كارلگېن: «خەنزۇچە - ياپونچە لۇغەت» 55 - بەت. بۇ يەردە 葛 خېتى
نىڭ قەدىمكى خەنزۇ تىلىدا kat، گۇاڭدۇڭ دىئالېكتىدا kot دەپ
دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدىغانلىقى كۆرسىتىلگەن.

تۈركىي تىللاردا قوللىنىلغان كۆپلۈك قوشۇمچىسى «it» نىڭ بىرىكىمىسى دەپ قاراشقا ۋە قالغان «dolang//tolang» دېگەن يىلتىزلارنى «dolan» دېگەن ئىسىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قاراشقا تامامەن بولىدۇ. شۇنىڭدەك، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندىنىڭ دوتساننىڭ تارىخىدىن كەلتۈرگەن نەقىللىرى ئاساسىدا 葛覽多 بىلەن 特古良帖 لەرنىڭ ئايرىم - ئايرىم خەلق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ياشىغان جايلارنىڭمۇ باشقا - باشقا (ئالدىنقىسىنىڭ بايقالنىڭ جەنۇبى، ئۇلانباتۇرنىڭ شىمالىدا، كېيىنكىسىنىڭ بايقالنىڭ غەربىدە) ئىكەنلىكىنى، بۇگۈنكى تېلې ئۇن، تېلېنىڭىتلەرنىڭ كېيىنكىسىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن.

ھەممىدىن دېھىمى، سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى 册府元龟 دىن كەلتۈرگەن نەقىل بولۇپ، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلگەن: «لوڭشۇ (龙朔) نىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 662 - يىلى) چىن دىنئەي بىلەن شۆرىنگۇي قاتارلىقلار تېلې قەبىلىلىرىنى تىيانشاندا تارمار قىلدى. بۇ چاغدا تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە ئىسكىت (思结) ۋە دولانغىت (葛覽多) قەبىلىلىرى بولۇپ، تىيانشاننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغانىدى»^①

بۇ مەلۇمات بىزنىڭ دولانلار ھەققىدىكى تونۇشىمىزنى يەنە بىر قەدەر ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بۇ ھەقتىكى پەرەزلىرىمىزنى ئەمەلىيەت بىلەن يېقىنلاشتۇردى.

بۇلاردىن باشقا، دولان ئۇسسۇل سەنئىتىنىڭ قەدىمىيلىكى توغرىسىدا گۇ باۋ ئەپەندى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى (مۇزىكا قىسمى)، دىن نەقىل كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ 16 ئۇسسۇل ئۆمىكى ئىچىدە 醉胡腾 ئۆمىكى (بۇلار قەزىل

① سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى، شۇ ئەسەر، 1080 - بەت.

تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ، كىيىمىز قالپاق كىيىدۇ، 玉兔浑脱 ئۆمىكى (بۇلار رەڭدار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ، ئاق توشقان تېرىسىدىن تەلپەك كىيىدۇ)، بۈركۈت ئاتار ئۇيغۇر ئۆمىكى (بۇلار تاۋاردىن قىسقا كىيىم كىيىدۇ، كۈمۈش كەمەر باغلايدۇ، بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتە تۇرىدۇ) قاتارلىق ئۈچ ئۆمەك بولۇپ، بۇ ئۆمەكلەر ئورۇندىغان ئۇسسۇللارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، بۈگۈن شىنجاڭ مەكىت ناھىيىسى ئەتراپىدىكى دولان ئۇسسۇلىنىڭ ھەرىكىتى ئاددىي ۋە سالماقلىق بولۇپ، يەنىلا بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتنى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ. ① گۇباۋ ئەپەندىنىڭ كەلتۈرگەن نەقىل ۋە مۇلاھىزىلىرىدىن شۇ نەرسە مەلۇم بولىدۇكى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇندىغان ئۇسسۇللار شىنجاڭ ئۇسسۇللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان. بۇ ئۇسسۇللار ئىچىدە بۈركۈت ئېتىۋاتقان قىياپەتتىكى دولان ئۇسسۇلىمۇ بولغان.

ئېيتىش مۇمكىنكى، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇسسۇل ئۆمەكلىرى ئورۇندىغان دولان ئۇسسۇلىنىڭ ئىگىلىرى VII ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تىيانشاننى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان 多览葛 (دولانغىت) لار دۇر.

ھازىرقى دولان مۇزىكىسى ۋە دولان ئۇسسۇلىنىمۇ ئاتىلىشى ۋە ئورۇندىلىشى جەھەتتىن ھەرگىز موڭغۇل سىستېمىسىغا ياتقۇزۇشقا بولمايدۇ.

تارىم شېۋىسىنىڭ بەزى ئالاھىدىلىكلىرىدىن قارىغاندا، مەسىلەن، تارىم شېۋىسىدىكى [B] تاۋۇشى ياكى مۇشۇ تاۋۇشى

① «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى» 9 - سان، 1979 - يىل 11 - ئاي.

گەلگەن بوغۇمنىڭ چۈشۈپ قېلىش — «mozaj < buzaju» ئەمەس، بەلكى «mozó(j) - موزاي»، «s // نۆۋەتلىشىشى - «tʃ'ifqan» ياكى «satʃ'q'an» ئەمەس، بەلكى «ʃaʃ'q'an»، بىر قىسىم سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدا قالدۇق سۈپىتىدە بولسىمۇ [o]، [ɕ] لەرنىڭ كېلىشى (مەسىلەن «nogoʒ - قاپاق چۆمۈچ»، «k'ɕsɕʒ - كۆسەي»، «joʒon - يوغان»، «ʒɕt'ɕl - يۆتەل»، «bɕdzɕn - بۆجەن» ئۇنىڭ ن. ئا. باسكاكوۋ كلاسسىفىكاتسىيەسىدە تۈركىي تىللارنىڭ ئۇيغۇر - ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ۋە ياقۇت تارماق گۇرۇپپىسىدىكى تىل لارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ①

شۇڭا تارىم شېۋىسىنى تارىخىي جەھەتتىن ياقۇت تىلىنىڭ «دولغان» دىئالېكتى بىلەن، دولانلارنى شۇ دولغانلار بىلەنمۇ مۇناسىۋەتلىك، دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، [ɕ] تاۋۇشى ۋە بۇ تاۋۇش كەلگەن بوغۇملارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى ياقۇت تىلىدىمۇ بار. ② مۇنداق پەرەز ئە. ر. تېنېشېۋنىڭ ياقۇت تىلى توغرىسىدا توختالغىنىدا «ياقۇتلار جەنۇبتىن كەلگەن» ③ دېگەن قارىشىغا مۇۋاپىقلىشىدۇ.

دولانلارنىڭ تارىم ۋادىسىدا خېلى قەدىمدىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بىر خەلق ئىكەنلىكىگە ئائىت يەنە شۇنى ئېيتىش مۇمكىنكى، ئا. م. شېرباك ئۆزىنىڭ «XIII—X ئەسىرلەردىكى

① ن. ئا. باسكاكوۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 339—354 - بەتلەر.

② ئە. ر. تېنېشېۋ، «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، خەنزۇچە تەرجىمە، 267 -، 273 -، 278 - بەتلەردىكى «bi'ar - بېغىر، t'uora - توغرا، suon - يوغان، ogol - ئوغۇل قاتارلىق سۆزلەردە شۇنداق. 1982 - يىل، بېيجىڭ.

③ ئە. ر. تېنېشېۋ، مەزكۇر ئەسەر 259 - بەت.

شەرقىي تۈركىستان يېزىقى يادىكارلىرىنىڭ گرامماتىكىسى» دېگەن ئەسىرىدە ئا. گا بايىنىنىڭ براخىمى يېزىقىدا يېزىلغان بىر دىئالېكتتا سۆزنىڭ ئىككىنچىسى، ئۈچىنچىسى بوشۇملىرىدىمۇ [o]، [φ] تاۋۇشلىرى كەلگەنلىكىنى (مەسلەن، «oloror - ئولتۇ-رىدۇ»، «olorop - ئولتۇرۇپ») بايقىغانلىقىنى تىلغا ئالدى. ②

براخىمى يېزىقىدا يېزىلغان ئەسەرلەر كۆپىنچە كوچا، بار-چۇق (توققۇز ساراي) ۋە خوتەنلەردىن تېپىلغان. شۇڭا دولاننىڭ ھازىرقى جايلىشىش ئەھۋالى ۋە سارقىنىدى ھالەتتىكى تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە قاراپ، تارىختىكى بۇ دىئالېكتنى ھازىرقى تارىم شېۋىسى دەپ ھېسابلاش مۇمكىن، ھازىرقى تارىم شېۋىسى ئەينى زاماندا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشمى كۈچلۈك دىئالېكت بولغان دېيىش مۇمكىن.

يىغىپ ئېيتقاندا بىز گەرچە تېخى قانائەتلىنەرلىك دەرىجىدە بولمىسىمۇ، يۇقىرىقى تارىخىي پاكىتلار ۋە تىل پاكىتلىرى ئاساسىدا ھازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنى «تاڭنامە» دە تىلغا ئېلىنغان 多览葛 ياكى 多臘葛 قەبىلىسىنىڭ ئۆزى، ئۇلارنىڭ مېنىڭ يېقىنلىقىغا قارىغاندا ياقۇتلارنىڭ دولغان دىئالېكتىدىكىلەر بىلەن تارىخىي قېرىنداشلىق مۇناسىۋەتتە بولغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارايمىز. سىرتاردۇشلار ھاكىمىيىتى يىقىلغاندىن كېيىن، دولانلار (دولانغىت) نىڭ ئاساسىي قىسمى ئاۋۋال تىمىانشاندا، ئاندىن ئاستا - ئاستا ھازىرقى مۇنبەت زېمىنىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان، خالاس.

ياقۇت تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە قارىغاندا، تارىختا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچلۈك بولغان بۇ دىئالېكت بىرقانچە ئەسىر داۋامىدا ئۆزىنىڭ ئەسلى خۇسۇسىيەت

① ئا. م. شېرباك، مەزكۇر ئەسەر، بىرىنچى باب، فونېتىكا قىسمى، [φ]، [o] سوزۇق تاۋۇشلىرىغا بېرىلگەن ئىزاھات.

لىرىنى يوقىتىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان بولۇپ قالغان. ھازىرقى دولان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئېنىق سانىنى ئېلىش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى بىز ھازىر ئومۇمەن ساپ دەپ ھېسابلاۋاتقان دولان رايونلىرىدىمۇ سىرتقى رايونلاردىن بېرىپ ئولتۇراقلاشقانلار ياكى ئەسلى دولان رايونلىرىدىن چىقىپ دۆلەت ئىچىدىكى باشقا رايونلاردا، ھەتتا دۆلەت سىرتىدا ئولتۇراقلاشقانلارنىڭ سانى خېلى بار. دۆلەت ئىچىدىن ئالغاندا، مۇشۇنداق ئارىلىشىش كۆپ بولغان رايونلارغا ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ يېڭىشەھەر ناھىيىسى، ئاقسۇ ئاۋات، توقسۇ، شاپيار، كۇچا ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى، مارالبېشى ناھىيە مەركىزى، مەكت ناھىيە مەركىزى قاتارلىق جايلار كىرىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك، چىڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان دولانلارنىڭ كورلا، قاراشەھەر، باي، ساپرام قاتارلىق جايلارغا تەقسىم قىلىنىپ تارقىتىلغانلىقىمۇ مەلۇم. شۇڭا بىز ئالاھىدە «ئاقسۇ شېۋىسى» دېگەن شېۋىنى كۆرسەتمىدۇق. ھازىرقى ئاقسۇ ئەمەلىيەتتە تارىم شېۋىسى، شىمالىي شېۋىلەر، قەشقەر شېۋىسى قاتارلىق ئۈچ شېۋە ئارىلاشقان ئارىلاش شېۋە رايونى ھېسابلىنىدۇ.

B. تارىم شېۋىسى

بىز تارىم شېۋىسىنى ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدىن قۇمباش، قاراتال يېزىلىرىدا، مارالبېشى ناھىيىسى تەۋەسىدىن ئاقساق مارالدا، مەكت ناھىيىسى تەۋەسىدىن پانتاق يېزىسى، غازە كۆل يېزىلىرىدا ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن ئومۇملاشتۇرۇپ بايان قىلىمىز.

دىئالېكتلارنى ئايرىشتا يۇقىرىدا قويغان ئىككى ئاساسىي ئۆلچەمدىن ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ فورمىسى جە

هەتتە تارىم شېۋىسى ئەدەبىي تىلغا تامامەن ئوخشىشىدۇ. مەسلەن:

barimen بارىمەن

k'elimen كېلىمەن

پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە تارىم شېۋىسى (مەكتىن باشقا رايونلاردا) ھەم ئەدەبىي تىلغا، ھەم خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ، يەنى «*idigan//jdigan*» فورمىلىرى بىلەن تەڭ *it'ɣan~itq'an//jt'ɣan~jtq'an* فورمىلىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەكتتە بولسا ئەدەبىي تىلدىكىدەك *idigan//jdigan* فورمىلىرىلا قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

قۇمباش، قاراتال، ئاقساقمارال مەكت

burajdigan~burajtq'an~ buray'digan

burajt'ɣan (پۇرايدىغان)

alidigan~alitq'an ~ alidigan

alit'ɣan (ئالدىغان)

salidigan~sal(i)tq'an ~ salidigan

sal(i)t'ɣan (سالدىغان)

k'ejdyridigan~kejdyr(i)tq'an ~ k'ejdyridigan

k'ejdyr(i)t'ɣan (كەيدۈرىدىغان)

قالغان قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى تۆۋەندىكىلەر.

A. فولېتېكىلىق جەھەتتە

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدىكى [j] تاۋۇشىنىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىش جەھەتتە، قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە كۆپرەك ئۇچرىغان مەكت بىلەن ئاقسۇ قۇمباشتا [z] لىشىش مۇتلەق ئۈستۈن تۇرىدۇ؛ قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىدىن سەل چەتتەرىك بولغان ئاقسۇ قاراتال ۋە مارالبېشى ئاقساقمارالدا [z] لىشىشمۇ بار، [z] لاشماسلىقىمۇ بار، بەزىدە [j] تاۋۇشىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىمۇ بار (ئايىرىم جەدۋەلگە قاراڭ).
 ② g//w نۆۋەتلىشىش جەھەتتە، تارىم شېۋىسى [g] لىشىدىغان شېۋىگە كىرىدۇ، لېكىن قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان مەكت رايونى بۇنىڭ سىرتىدا.

③ [h] لىشىش. يۇقىرىقى تۆت نۇقتىنىڭ ھەممىسىدە [h] لىشىش ھادىسى بار، لېكىن قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك كۈچلۈك ئەمەس، شۇڭا تارىم شېۋىسى ئەسلى [h] لاشمايدىغان شېۋە بولسىمۇ، ئازدۇر - كۆپتۇر قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە يولۇققان دەپ قارايمىز. مەسىلەن:

مەكت	ئاقسۇ قاراتال	ئاقسۇ قۇمباش	ئاقساقمارال
h yz (ئەزا)	jyz	jyz	jyz
h yz (سان)	yz	?	jyz
h φ l (ھۆل)	h φ l	j φ l	j φ l
h φ t'el (يۆتەل)	j φ t'el ~ j φ t'el	j φ t'el	j φ t'el
?	h adziz	h adziz	adziz
h u w l a - (ھۇۋلا-)	ū l a -	h ū l a -	h ū l a -
h o ſ u r - (پوشۇر-)	h o ſ u r -	j o ſ u r -	?
?	azidā(r)	?	?

④ t'ʰt' ۋۆۋە تىلىشىشى. ئاقسۇ - قۇمباش، مارالبېشى - ئاقساقمارال، مەكت - يانتاق يېزىلىرىدا [t'ʰ] ئىشش جەريانى تۈگىگەن بولسىمۇ، ئاقسۇ - قاراتال، مەكت - غازكۆل يېزىلىرىدا [t'ʰ] ئىشش جەريانى تېخى تۈگىمىگەن. مەسلەن،

قاراتال قۇمباش ئاقساقمارال مەكت - يانتاق مەكت - غازكۆل
 t'i' t'i' t'i' t'i' t'i'
 t'y' - t'y' - t'y' - t'y' - t'y' -

⑤ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q']، [k']، [p'] لارنىڭ [B]، [g]، [w] بىلەن ۋۆۋە تىلىشىشى پۈتۈن تارىم شېۋىسىنىڭ ئورتاق خۇسۇسىيىتى.

⑥ t'ʰs ۋۆۋە تىلىشىشى جەھەتتە، «t'ʰat'ʰra»، «t'ʰat'ʰ» قاتارلىق سۆزلەردە t'ʰs ۋۆۋە تىلىشىشىمۇ، پۈتۈن تارىم شېۋىسى بويىچە بىرلا «چاشقان» سۆزى «a|q'n» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ، يەنى s| ۋۆۋە تىلىشىدۇ.

⑦ ئاقساقمارالدا بىرقانچە سۆزدىلا (ellig، ulag، q'andag~q'ajdag) سۆز ئاخىرىدا [B]، [g] تاۋۇشلىرى كەلگەندىن باشقا، پۈتۈن تارىم شېۋىسىدە ئىككى بوغۇملۇق سۆز-لەر ئاخىرىدىكى [B]، [g] تاۋۇشلىرى [q']، [k'] گە نۆۋەتلىشىپ بولغان.

⑧ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى جەھەتتە، كۆپرەك مەكتتە قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرى بىلەن مۇنداق ئاھاڭداشلىق بۇزۇلغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان دولان رايونلىرىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بىر قەدەر كۈچلۈك، تارىم شېۋىسىدە كۆپىنچە سۆزلەرنىڭ بوغۇم قۇرۇلۇشى o—a، o—ε شەكلىدە ئەمەس، o—u، o—y شەكلىدە كېلىدۇ. بۇھال تۈپ سۆزلەردىن تارتىپ، سۆز ياسىلىشى ۋە سۆز تۈرلىنىشلىرىگىچە ئىزچىل كۆرۈنىدۇ.

مۇندىن باشقا تارىم شېۋىسىدە سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [φ] تاۋۇشلىرى كېلىدىغان سۆزلەرمۇ بار. گەرچە بۇ سۆز-لەرنىڭ سانى ئاز بولسىمۇ، ئۇ تارىم شېۋىسىنىڭ ئەسلى قىيا-پىتىنى كۆرسىتىپ بېرىدىغان مۇھىم بىر قالدۇق ھېسابلىنىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدا تارىم شېۋىسى ئۆزىگە يانداش شېۋىلەردىن ئاتۇش شېۋىسى، كۇچا شېۋىسى، ھەتتا پەيزىۋات رايونىدا قەشقەر شېۋىسىگىمۇ تەسىر قىلغان دېيىش مۇمكىن، مۇنداق سۆزلەر تۆۋەندىكىلەر:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكت
mozó(j)	mozoj	mozaj	mozaj
nogoj	nogoj	nogaj	nogaj
osol.	osol	osal	osal
jogon~jogʷan	jogʷan	jogʷon	jogʷan
k'φsφj	?	?	?
oŋaj	oŋaj	oŋoj	oŋaj
soq	?	sokʷoq'	?
q'op'al	?	qo'p'ol	?
bφdzɛn	?	bφdzɛn ~	?
	?	bφdzɛn	?
jφt'ɛl.	?	jφt'ɛl ~	?
		jφt'ɛl	?

⑨ كۆپىنچە ئەرەب - پارىس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى [k]، [g] تاۋۇشلىرى مەكت رايونىدا قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىدىن تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىر-

كىدىغان بولسىمۇ، قالغان دولان رايونلىرىدا شىمالىي شېۋىلەرگە ئوخشاش تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلىرى بىلەن بىرىكتىدۇ، مەسىلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكت
lyŋge	lyŋge	lɔŋga	lɔŋga
gɔʃ	gɔʃ	gɔʃ	gɔʃ
gyl	gyl	gyl	gyl
gygyt'	gygyt'	gygyt'	gygyt'
gyrytʃ'	gyrytʃ'	gyrytʃ'	gyrytʃ' ~ gurutʃ'
			gyrytʃ'

⑩ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە [e] غا ئاجىزلىشىدۇ. سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە مەكت ۋە ئاقساقمارالدا [e] غا، قاراتال ۋە قۇمباشتا [ɪ] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكت
k'it'i'p'	k'it'ip'	k'et'ip'	k'et'ip'
miniŋ	miniŋ	meniŋ	meniŋ

بۇلاردىن باشقا فونېتىكىلىق جەھەتتىن، تارىم شېۋىسىدە بەزى سۆزلەردە m//n نۆۋەتلىشىشى (مەسىلەن، niman — مېھمان؛ مەكتتە ۋە قاراتالدا) t//d نۆۋەتلىشىشى (مەسىلەن، julduz — يۇلتۇز، jildiz — يىلتىز، dini sesiq — تىنقى سېسىق؛ قاراتالدا ۋە ئاقساقمارالدا) بار. بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى [ɣ]، [g] تاۋۇشلىرى ياكى شۇ تاۋۇشلار ئورنىدا كەلگەن [z] تاۋۇشى ۋە مۇشۇ تاۋۇشلار كەلگەن بوغۇملار

چۈشۈپ قالدۇ. مەسلەن:

mozaj < buzaŋu ئەمەس، (موزاي) mozō(j)

k'φk'yjyn < k'φk'εgyn ئەمەس، (كۆكۈيۈن) k'φk̄y(j)n

εr(g)ilip' ئەمەس، (ئەرگىشپ) εr(g)ilip'

B. مورفولوگىيەلىك مەسىلىلەر جەھەتتە

① پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى تارىم شېۋىسىدە ئەدەم بىي تىلىدىكىدەك ياسىلىدۇ. پەقەت ئاقسۇ قاراتالدا بۇ فورما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇندۇرۇلمايدۇ، يەنى «-a» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ، بۇ جەھەتتە قاراتال تۇرپان، قۇمۇللارغا ئوخشىشىدۇ. مەسلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكت
k'φralimɛn	k'φrelejɛmɛn	k'φrelejɛmɛn	k'φrelejɛmɛn
dɪjalimɛn	dɪjelejɛmɛn	dɪjelejɛmɛn	dɛjelejɛmɛn

② «-p» رەۋىشىداشتىن كېيىن «-idi» قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان تۈس فورمىسى قاراتالدا شىمالىي شېۋىلەرگە، ئاقساق مارال، قۇمباش ۋە مەكتتە قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشىشىدۇ. مەسلەن:

قاراتال	قۇمباش	ئاقساقمارال	مەكت
beriwidim	beript'im	beript'im ~	beript'im
		beriwidim	
k'iliwidim.	k'ipt'im	k'εpt'im ~	k'εpt'im
		k'eliwidim	

سوراق شەكلى

k'ep'midim k'ep'midim k'Ip'midim k'Iliwidimmu

⑬ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى ھەر تۆت نۇقتىدا قەشقەر شېۋىسىگە ئوخشاش. مەسىلەن:

jezdila ئەمەس، barila، jezla ئەمەس، baridila

⑭ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ سوراق شەكلى پەقەت مەكتتە قەشقەر شېۋىسى تەسىردىن بەزىدە قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك قوللىنىلىدۇ، قالغان نۇقتىلاردا سوراق يۈكلىمىسى شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

قاراتال قۇمباش ئاقساقمارال مەكتە

barimenmu barimenmu barimenmu barimenmu

baramdim

baramdimen.

⑮ پېئىلىنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى پەقەت قۇمباشتا قەشقەرگە ئوخشىشىدۇ، قالغان نۇقتىلاردا شىمالىي شېۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

قاراتال قۇمباش ئاقساقمارال مەكتە

aldila aldila alla aldila

k'eldile k'edile k'elle k'eldile

⑯ سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرما دەرىجىسى ئۈچۈن تارىم شېۋىسىدە «-raq» قوشۇمچىسىلا قوللىنىلىدۇ. «-rak» قوشۇمچىسى يوق. مەسىلەن:

q'ewilraq' قابىلراق

t'zyygraq' تۈزۈكرەك

⑰ پېئىللارنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن «-jli، -ili» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:
 قويايلى q'ojili ~ q'ojuli كۆرەيلى k'φrili ~ k'φryli
 يۈزمەيلى jyrmejli بارايلى barili
 يەيلى jejli

⑱ «q'il» پېئىلى ئورنىدا «-et» پېئىلى ئىشلىتىلىدۇ.
 مەسلەن:

△ q'afa it'ip' قاش ياساپ، قاشا قىلىپ
 △ dadisi q'aza it'ip'... دادىسى قازا قىلىپ
 △ uzaq' boldi. t'iraŋ et'miduq'.
 ئۇزاق بولدى، نەزىر قىلمىدۇق.

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

تۆۋەندىكى سۆزلەرنى تارىم شېۋىسى لېكسىكىسى قاتارىدا كۆرسىتىش مۇمكىن:

alt'igaj (قاراتال) تاش مايماق

bazfi (قاراتال) قارچىغا قۇشلايدىغان كىشى

basq'a (ئاقساقمارال) شوتا

boxt'an (ئاقساقمارال) قولنىڭ جەينەكتىن يۇقىرى قىسمى
 (لوپنۇر شېۋىسىدە بۇ سۆز «boxt'uq» دېيىلىدۇ.)

bøkt'el (مەكت) ھانچۇغا

bøk'el ~ bøk'el besfi (قاراتال)

سورۇنلاردا كىشىلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە قاراپ گۆش تەقسىم قىلىپ بەرگۈچى.

bar oɣlaq' (قاراتال) قىر قىلىمىغان ئوغلاق

bediʃ غاز، ئۆردەك تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدىغان قاپقان (قارىتال)

p'ɛdzɛmbɛ (مەكت) ئايالچە ئىشتان

t'ɔʃyk' (ئاقساقمارال) پەگا

t'oq'utʃ'aq' (قاراتال) توقۇلداق، توقتۇق

t'ariʃan (قاراتال) چوشقىنىڭ كۈچۈكى

(لوپنۇردا: t'oroʃɛn)

t'oɣramtʃ'i (قاراتال)

ئاشقا توغرىلىدىغان گۆش، سەي قاتارلىق نەرسىلەر

t'irne (قاراتال) بېلىجان

t'yŋylmɛk' (قاراتال) ئايرىلماق، ئۈمد ئۈزمەك

△ balini ɛmtʃ'ɛkt'in t'yŋyldyrdyk'.

بالىنى ئەمچەكتىن ئايرىدۇق.

dzul (مەكت) يوپۇق

tʃ'ȳ(r)p'ɛ~tʃ'yrp'ɛ (مەكت، ئاقساقمارال) چوشقىنىڭ كۈچۈكى

tʃ'ulluq' (مەكت) بېلىقتالغۇچ قۇش

tʃ'at'mal (قاراتال) چېتىش

△ mɪniŋ bir pā(r)tʃ'ɛ jirim bā(r)

ɛjnalmaxunum bilɛn tʃ'atmal.

مېنىڭ بىر پارچە يېرىم بار، ئەينالماخۇنۇم بىلەن چېتىش.

tʃ'oxrimaq' (قاراتال) قاغجىرماق

tʃ'ɛrɛt' q'aldzaq'	(قاراتال)	تۇغماس جەرەن (چىشى).
xudunmaq'	(مەكت)	ئۇيالىماق
dyrk'ε εdɛm	(قاراتال)	قوپال ئادەم
demidze	(قاراتال)	قوشۇمچە

△ gygytk'ε demidze bolitt'i

سەرەڭگىگە قوشۇمچە بولاتتى.

saldar	(قاراتال)	تۆت ياشلىق قوي
soxt'a ~ q'azan soxt'isi	(ئاقساقمارال)	گۆش نان
seq'ĩmε	(قاراتال)	ئادەت، ئەنئەنە
seq'ĩmε sɔz		ئەنئەنە بولۇپ قالغان سۆز
sydyglyk'	(قاراتال)	دوۋسۇن
q'ojuβal	(ئاقساقمارال)	پولۇ
q'aq'an	(ئاقساقمارال)	قۇرغاقچىلىق

△ mɛk'it' q'oji q'aq'anğa tʃ'idimajdu.

مەكت قويى قۇرغاقچىلىققا چىدىمايدۇ.

q'aldzaq'	(قاراتال)	چىشى جەرەن
q'abittʃ'aq'	(قاراتال)	كىچىك كېمە
βaldzaq'	(مەكت)	چىشى جەرەن
malt'aq'	(قاراتال)	ياغاچ تۇڭ
βarek'	(قاراتال)	خىر - خىر، خىرىلداپ سۆزلىگۈچى
nɛ	(مەكت)	كەپتەرنىڭ ئەركىكى
ɪnimɛk'	(ئاقساقمارال)	بەلگە سالماق

△ dzaŋgaldin dziq'raq' jɛ(r)ni ɪnɛpt'ik'ɛn.

جاڭگالدىن چىقراق يەرنى بەلگىلەپ قويۇپتەسكەن (ئۆزىگە)،

jandurğa (قاراتال) چىللاققا جاۋابەن چىللاق

japq'a (قاراتال) تۇۋاق

ilğa (قاراتال) بېلىق قارمىقى

ilik' q'ap (قاراتال) پەلەي

ħallaz at'maq' (مەكت) چىچاڭشىماق

△ ɪʃek' ħallaz att'i.

ئېشەك چىچاڭشىدى.

tf'iraɣ et'mek (ئاقساقمارال) ئاش بەرمەك

q'ara tf'iraɣ (ئاقساقمارال) نەزىر ئېشى

aq' tf'iraɣ (ئاقساقمارال) توي ئېشى

ajnimaq' (ئاقساقمارال) كۆپەيمەك

△ su ajnidi. سۇ كۆپەيدى.

ħak'inək'

بېلىقنىڭ يېغىغا ئۇن چېلىپ ئېتىدىغان تاماق (ئاقساقمارال)

تارىم شېۋىسىدىن بەزى مىساللار.

△ ó(r)nap' q'alğan uruq' - t'uqq'anlirimiz awun.

ئورۇنلىشىپ قالغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرىمىز جىق. (قاراتال)

△ φzeŋge t'uʃluɣraq' k'et'men tʃ'ap'saŋ bo(1)mamdu?

ئۆزۈڭگە تۇشلۇقراق كەتمەن چاپساڭ بولىمامدۇ؟ (قاراتال)

△ at'ni t'uʃap' q'ojduq'.

ئاتنى چۈشەپ قويدۇق. (قاراتال)

△ q'ijma - dzijmaŋ q'iliwet'ipt'u jyz - k'φzini

t'at'(i) lap'.

يۈز - كۆزنى تاتلاپ قىيما - چيما قىلىۋېتىۋ. (قاراتال)

△ namaz t'ejtq'an bo(lu)pt'ik'en.

ناماز ئۆتەيدىغان بولۇپتىكەن. (قاراتال)

△ suga t'ik'it'iwidi.

سۇغا چىقىپ كېتىۋىدى. (قاراتال)

△ sū aqq'an jē(r)dε azmaj q'ā(l)majdu.

سۇ ئاقتان يەردە ئاقماي قالمايدۇ. (قاراتال)

△ burun - burnat'in bejit' uxmajtq'an.

بۇرۇن بۇرۇندىن بېيىت ئۇقمايدىغان. (قاراتال)

△ alamet' dziq' bo(lu)p' k'it'ip' baridu.

ناھايىتى چىق بولۇپ كېتىپ باردۇ. (قاراتال)

△ q'amli fā(l)maj adzir(i)lip' k'ett'i

قاملىشالماي ئاجرىشىپ كەتتى. (قاراتال)

△ t'ojluq' seli f'ili bā(r)dim.

تويلۇق سېلىشقىلى باردىم. (قاراتال)

△ sanini ā(l)gili bo(l)majdu

سانىنى ئالغىلى بولمايدۇ. (قاراتال)

△ q'ā(r)lawraq' maŋsiŋiz bo(l)mamdu?

قاراپراق ماڭسىڭىز بولمامدۇ؟ (قاراتال)

△ k'emini t'oldurup' bē(r)duq'.

كەم قالغان قىسمىنى تولدۇرۇپ بەردۇق. (قاراتال)

△ q'ilitq'an isni sen q'ilip' balāni maŋa ā(r)t'ip'

q'ojamsen?

قىلىدىغان ئىشنى سەن قىلىپ، بالانى ماڭا ئارتىپ قويامسەن؟
(قاراتال)

△ zaraŋziniŋ q'uligini t'oɣrap beritt'i.

زاراڭزىنىڭ يوپۇرمىقىنى توغراپ بېرەتتى. (مەكت)

△ ap't'apq'a tʃ'iq'ip' apt'apt'a jat'imil.

ئاپتاپقا چىقىپ ئاپتاپتا ياتقۇدە كىمىش. (مەكت)

△ q'ojniŋ zuŋida etk'en k'igiz bā(r).

قوينىڭ يۇڭىدا ئەتكەن كىگىز بار. (مەكت)

△ su walaxʃip' k'iriwat'idu.

سۇ گۆپۈلدەپ كىرىۋاتىدۇ. (مەكت)

△ jawal, munajim edem bolidigan.

ياۋاش، مۇلايىم ئادەم بولىدىغان. (مەكت)

△ k'is(i)niŋ bijnemisini ammajdigan.

كىشىنىڭ بىرىنچىسىنى ئالمايدىغان. (مەكت)

△ jelinni t'olq'urupt'u, əmdi t'ugidu dejmiz.

يېلىن ساپتۇ، ئەمدى تۇغىدۇ، دەيمىز. (مەكت)

△ t'ygmenniŋ bulusidin p'yt'yn tʃ'iq'idigan nersə.

تۈگمەننىڭ كويلسىدىن پۈتۈن چىقىدىغان نەرسە. (مەكت)

△ q'ix k'ynde q'irq'ini ett'uq' dɛp'...

قىرىق كۈندە قىرىق نەزىرىنى بەردۇق، دەپ... (مەكت)

△ φlɛp' q'a(l)ɣan edəmniŋ k'φzi et'ilip' q'alimil.

ئۆلۈپ قالغان ئادەمنىڭ كۆزى ئېتىلىپ قالىدىكەن. (مەكت)

△ fax sφrigilima meni iwet'itt'i.

شاخ سۆزىگىلىمۇ مېنى ئەۋەتتەتتى.

△ xuda saq'liğan jε(r)dε balā joq'.

jal t'eriğan jē(r)dε p'olā joq'

خۇدا ساقلىغان يەردە بالا يوق.

شال تېرىغان يەردە پولۇ يوق — ماقال. (مەكت)

△ mañidigan p'ejtt'ε bir ñejip' t'iq'idu.

ماڭىدىغان ۋاقتىدا بىر ئەيىب چىقىدۇ. (مەكت)

△ ammisa ammigandu?

ئالمىسا ئالمىغاندۇ؟ (مەكت)

△ φjγε niman k'elip' q'al-di, nimirni bir

uzā(r)t'iwalaj.

ئۆيگە مېھمان كېلىپ قالدى، مېھمىنىمى بىر ئۆزىنىڭ ئالاي.

(مەكت)

△ neme saraŋmu sen, bu jε(r)t'f'ε φtiwerise(n).

نېمە، ساراڭمۇ سەن، بۇ يەردىن ئۆتۈپ بېرىسەن؟ (مەكت).

△ φlgenniŋ k'ejnidin φlgili bommajdu.

ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆلگىلى بولمايدۇ. (مەكت)

△ t'undzi balam φlep' k'εtk'en.

تۇنجى بالام ئۆلۈپ كەتكەن. (مەكت)

△ bā(r)bit'f'iligim joq' t'uridu ~ t'urudu.

بارغۇچىلىكىم يوق تۇرىدۇ. (مەكت)

△ t'ynygen demmæp't'ik'εnme(n) bu gep'ni,

emdi deŷ.

تۈنۈگۈن بۇ گەپنى دېيەلمەپتىكەنمەن، ئەمدى دەي. (مەكت)

△ minikk'ε k'φnyk' eŷek' bu.

مېنىككە كۆنۈك ئېشەك بۇ. (مەكت)

△ emgεlmeŷ lφmŷyp' k'εliwat'isiza.

ئالدىرماي لەلەڭلەپ كېلىۋاتىسىز؟ (ئاقساقمارال)

△ if t'εkk'ysiz bir nemik'εn.

ئىش تەڭكۈسىز (مەنسەپ تەڭكۈسىز) بىرنېمە ئىكەن.

(ئاقساقمارال)

△ hasini t'ej(i)nip' k'et'ip barimis.

ھاسىنى تايىنىپ كېتىپ بارغۇدەك. (ئاقساقمارال)

△ eginniŷ omdini t'oluma, ɣizaniŷ omdini qoruma.

كېيىمنىڭ ياخشىسى تولۇما، تاماقتىڭ ياخشىسى قورۇما سەي — ماقال.

(ئاقساقمارال)

△ pa'q'iniŷ sozulɣini ɳεrgiz zilanga oɳŷimas.
q'eriniŷ jasanɣini ɳεrgiz dzuganɣa oɳŷimas.

پاقتىڭ سوزۇلغىنى ھەرگىز يىلانغا ئوخشىماس،
قېرىنىڭ ياسانغىنى ھەرگىز جۇۋانغا ئوخشىماس — ماقال.

(ئاقساقمارال)

△ ɳajdajtq'an nemini ɳarwa deŷ'tt'uq'.

ھەيدەيدىغان نەرسىنى ھارۋا دەپتۇق. (ئاقساقمارال)

bā(r)tf'ugumniŋ t'aŋliri,
 jemif p'urajdu baŋliri.
 q'ā(j)si k'φŋlymdin k'et'ēdu(r),
 tf'inide q'uŋgan tf'ajliri.

بارچۇقۇمنىڭ تاغلىرى،
 يېمىش پۇرايدۇ باغلىرى.
 قايسى كۆڭلۈمدىن كېتەدۇر،
 چىنىدە قۇيغان چايلىرى.

(ئاقساقمارال)

△ ojun bilē(n) bommaj, φjniŋ iŋiŋa q'at'nifiŋlā(r).
 ئويۇن بىلەن بولماي، ئۆيىنىڭ ئىشلىرىغا قاتنىشىڭلار.
 (ئاقساقمارال)

△ φlym ifidin q'att'iq' if joq' deŋmiz.
 ئۆلۈم ئىشىدىن قاتتىق ئىش يوق، دەيمىز. (ئاقساقمارال)

△ bφri k'elip' q'ojni q'iriwett'i.
 بۆرە كېلىپ قوينى قىردۈەتتى. (ئاقساقمارال)

△ q'ilguluq'ni q'ildiŋ, emdi t'eniwā(l)ŋan
 neme if.

قىلغۇلۇقنى قىلدىڭ، ئەمدى تېنىۋالغان نېمە ئىش؟ (ئاقساقمارال)

△ k'indigi tf'y/k'endin k'ejin at' q'ojudu.
 (بالىنىڭ) كىنىدىكى چۈشكەندىن كېيىن ئات قويدۇ.
 (ئاقساقمارال)

△ bē(r)mējt'χan~bē(r)mējt,q'an waq't'miz joq't'i.

،،، بەرمەيدىغان ۋاقتىمىز يوق ئىدى. (ئاقساقمارال)

△ at'niŋ k'ejnidin berip' at'ni ek'ē(1)sun.

ئاتنىڭ كەينىدىن بېرىپ ئاتنى ئەكەلسۇن. (ئاقساقمارال)

△ q'ovun jesεŋ k'asa jε.

t'ajaq' jesεŋ hasa jε.

قوغۇن يېسەڭ كاسا (قىلىپ) يېگىن،

تاياق يېسەڭ ھاسا يېگىن — ماقال. (ئاقساقمارال)

موغال شېۋىسى

موغال شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغان ئۇيغۇرلار يوپۇرغا ناھىيەسىگە قاراشلىق تېرىم يېزىسىدا توپلىشىپ ئولتۇراقلىشىپ كەلگەن بولسىمۇ، يېقىنقى 40 — 50 يىلدىن بۇيان بۇ ئورۇننىڭ سۈيى كەمچىل بولغانلىقتىن، ئاستا — ئاستا شەرققە — يەكەن دەرياسىنى بويلاپ جايلاشقان ئاۋات، يېڭىئۆستەڭ، سېرىقئۇيا، چۇقۇرچاق ھەتتا ئاقساقمارال قاتارلىق جايلارغا يۆتكىلىپ كەتكەن. ھازىر چۇقۇرچاق يېزىسىغا قاراشلىق سەككىز كەنتنىڭ ئالتىسى ئەنە شۇنداق موغاللاردىن تەركىب تاپقان. مەكىت ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان دولانلار (دولان ئۇيغۇرلىرى) نىڭ «موغال دولان» ياكى «تاسقىما دولان» دەپ ئاتالغىنىغا قارىغاندا، موغاللارنى خېلى بۇرۇندىنلا يەكەن دەرياسىنىڭ ئېقىنىنى بويلاپ جەنۇب تەرەپكە كېڭەيگەن، شەرقىي جەنۇبتا، مەسلەن، مەكىتتە دولانلار بىلەن ئارىلاشقان، دېيىشكە بولىدۇ.

بىزنىڭ 1986 - يىلى 10 - ئايدىكى تەكشۈرۈشىمىز

مەزكۇر چۇقۇرچاق يېزىسىدىكى ئالستە موغال كەنتىدىن گۈلباغ كەنتىنى نۇقتا قىلىپ ئېلىپ بېرىلغان.

«موغال» دېگەن بۇ ئىسىم قەشقەر ۋە خوتەن تەۋەسىدە ئانچە - مۇنچە ئۇچراپ تۇرىدۇ. مەسلەن: خوتەن كېرىيە ناھىيىسىدە «могалла(r)» دېگەن بىر ئۆستەگمۇ بار. بۇنىڭدىن موغاللارنىڭ يىالغۇز يوپۇرغا ناھىيىسىدىلا ئەمەس، بەلكى جەنۇبتىكى بىر قىسىم جايلارغىمۇ تارقالغانلىقىنى قىياس قىلىش مۇمكىن بولىدۇ.

لېكىن موغال شېۋىسى بىر شېۋە سۈپىتىدە پەقەت يوپۇرغا ناھىيىسىنىڭ تېرىم يېزىسىدا ساقلانغان بولۇپ، ھازىرغىچە ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ باقمىغان.

موغال ئۇيغۇرلىرى قەشقەر ئۇيغۇرلىرىغا نىسبەتەن، تېرىم تۈرىيە، نوپۇس، مەدەنىيەت، ئىقتىساد قاتارلىق جەھەتلەردە بىرقەدەر تۆۋەن تۇرىدۇ. شۇڭا موغال شېۋىسى غەربتە قەشقەر شېۋىسىنىڭ، شەرقتە تارىم شېۋىسىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا بىر تىل قاتلىمى بولۇپ قالغان. لېكىن ئۇنىڭ ئۆزىگە خاس بەزى خۇسۇسىيەتلەرنى ھازىرغىچە ساقلاپ كېلىۋاتقىنىغا قاراپ بۈگۈنكى كۈندە ھەتتا ئاتۇش شېۋىسىدىكى دائىرىدە قوللىنىلىشى مۇمكىن، ئۇنى «موغال شېۋىسى» دەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈشنى مۇۋاپىق تاپتۇق. ئەمەلىيەتتە ئۇنى تارىم شېۋىسى دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ بېقىندى شېۋە، دەپ قارىسىمۇ بولىدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مېرزا مۇھەممەت ھەيدەر كورگاننىڭ كىتابىنىڭ بىرىنچى قىسمىنىڭ خاتىمىسىدە، بۇ تارىخنى يېزىشتىكى مۇددىئالىرىنى سۆزلەپ ئۆتكەندىن كېيىن «...موغوللاردىن ھازىر يەنە 30 مىڭچە ئادەم تۇرپان ۋە قەشقەر ئەتراپىدا ئولتۇرىدۇ»^① دەپ بەرگەن مەلۇماتقا ۋە

① «تارىخى رەشىدى» خەنزۇچە تەرجىمىسى، 376 - بەت، 1985 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمانلىرىنىڭ موغۇللار-
 نىڭ ئېتىنىڭ تەركىبى توغرىسىدا توختىلىپ: «...بۇ تارىختا
 بايان قىلىنىۋاتقان موغۇللار ئۇلارنىڭ غەربىدىكى قوشنا
 قەبىلىلەر تەرىپىدىن «موغولىستان ئاھالىسى» دەپ ئاتىلىۋاتقان
 ئاھالىنىڭ بىر قىسمىدۇر، ئۇلار بىز بايان قىلىۋاتقان بىر
 دەۋردە يەنىلا موغۇل، ئەمما ئىل ۋە قان سىستېمىسى جەھەتتىن
 ئارىلاشقان بولغاچقا، بەلكىم تۈركىيلىشىپ كەتكەن»^① دېگەن
 مۇلاھىزىلىرىگە ۋە قەشقەر شېۋىسىدە بىرىنچى بوغۇمدا [o]
 كەلگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [u] ئورنىغا
 [a] قوللىنىدىغان خۇسۇسىيىتى (مەسىلەن، «bojun» ئەمەس،
 «bojan»، «ogul» ئەمەس، «ogal» گە ئاساسەن، «موغال»
 دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ «موغول» سۆزىدىن كەلگەنلىكىنى، بىز
 بايان قىلىۋاتقان موغال ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەسلىدە تۇغلۇق تۆمۈر
 بەرپا قىلغان دۆلەت — موغولىستاننىڭ ئاھالىسىدىن ئىكەنلى-
 كىنى، يەنى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن بىللە (1354 - يىلى)
 ئىسلامغا كىرگەن 120 مىڭ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرى
 ئىكەنلىكىنى مۇقەررەلەشتۈرەلەيمىز. مۇنداق قاراش موغاللارنىڭ
 ئۆزلىرىنى مۇندىن 650 يىل بۇرۇن موغولىيە (موغولىس-
 تان) دىن كەلگەن، مۇندىن 450 يىل بۇرۇن ئىسلامغا كىرگە-
 نىكەنمىز، دېگەن رىۋايەتلىرىگە ئەينەن بولمىسىمۇ ئاساسەن
 بېقىن كېلىدۇ.

لېكىن، «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمانلىرى
 «موغول» دېگەن بۇ ئىسىمنىڭ ئېتنوگراپىيىلىك نام تەرىقىسىدە
 قوللىنىلغانىدىنمۇ دائىم خاتا ئىشلىتىلگەنلىكىنى، بەزى تارىخى
 دەۋرلەردە بەك كېڭەيتىۋېتىلىپ، نۇرغۇنلىغان ساپ تۈركىي
 تىللىق قوۋملارنى ۋە باشقا قوۋملارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ

① مەزكۇر كىتاب، 89 - بەت، تەرجىماننىڭ ئىزاھى.

كەتكەنلىكىنى، موغول قوۋىمى بولمىغان كۆپ ئاھالىسىگە موغول ئاتىلىپ كەتكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ.①

بۇ نۇقتىدىن قارىغاندا، بىزگە ھازىرقى قەشقەر ئەتراپىدىكى موغاللارنىڭ تارىختا بايان قىلىنىۋاتقان دەۋردە ئۆز ئىچىگە باشقا قوۋملارنى ئالغان - ئالمىغانلىقى مەلۇم ئەمەس. لېكىن موغال شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ئاھاڭداشلىقنىڭ قەشقەر شېۋىسىگە نىسبەتەن كۈچلۈكلۈكى، ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئوتتۇرىسىدىكى [q']، [k']، [p'] لارنىڭ مۇقىم ئەمەسلىكىدىن ئالغاندا، ئۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شىمالىي شېۋىلىرىگە يېقىن تۇرىدۇ. شۇڭا ھازىرقى موغال ئۇيغۇرلىرى تەركىبىدە شىمالدىكى قەبىلىلەر ئادەملىرىمۇ بولغان دېيىش مۇمكىن. ئۇلار قەشقەر ئەتراپىغا مۇشۇ تىل ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن كەلگەن ۋە ئۇنى مۇشۇ بىرقانچە ئەسىر داۋامىدا ساقلاپ كەلگەن؛ موغال ئۇيغۇرلىرىدا باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدا قوللىنىلىدىغان «t'or» - بېلىق تۇتىدىغان تور؛ تۈركىي تىل لارغا خاس «سۆز» ئورنىغا مونغۇلچە «gelme» سۆزىنىڭ قوللىنىلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇلارنىڭ تەركىبىدە مونغول قەبىلىلىرىنىڭ بولغانلىقىنىمۇ چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

«تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىنگىلىزچە تەرجىمانلىرىنىڭ تۆۋەندىكى مۇلاھىزىلىرىگە قارىغاندا، موغاللارنىڭ بۇ جايغا XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا كەلگەنلىكىنى تەخمىنلەش مۇمكىن.

«...ئالتەشەھەردە نۇرغۇنلىغان موغول بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى تىيانشاننىڭ غەرب تەرىپىنىڭ جەنۇبىي ئېتەكلىرىدىكى سايلاردىن باشقا بۇ رايون مەيلى قايسى جەھەتتە

① مەزكۇر كىتاب، 105 - بەت، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كېرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

بولمىسۇن، ئۇلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا ماس ئەمەس. 1514 - يىلى سۇلتان سەئىدخان قەشقەرنى ئالغاندا، بەلكىم بەزى موغوللار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن، لېكىن ئۇ چاغدا موغوللارنىڭ سانى ھەتتا موغولىستاندىمۇ بۇرۇنقىدىن ئازىيىپ كەتكەنىدى، شۇڭا بىرقانچە يىل كېيىن 1525 - 1526 يىللىرى سۇلتان سەئىدخان قالدۇق قىممىلىرىنى باشلاپ قەدىمكى يۇرتىدىن ئايرىلىپ قەشقەر ئەتراپىدىكى تاغلاردا قىرغىزلاردىن يوشۇرۇنۇپ يۈرگەندە قالغان ئادەملىرى ساناقلىقلا بولۇپ، ئۇلارنى ئالتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى دېگىلى بولمايتتى. ①

مىرزا مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ «... موغوللاردىن يەنە 30 مىڭ كىشى...» دەپ «يەنە» سۆزىنى ئىشلىتىشىنى ئۇلارنىڭ ھەقىقەتەن ئىنگىلىزچە تەرجىمانلارنىڭ مۇلاھىزە قىلغىنىدەك، XVI ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە كۈچى ئاجىزلىشىپ، نوپۇسى جىددىي ئازىيىپ، ئۆز مىللىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى تەدرىجىي يوقىتىپ بىر مىللەت (خەلق) سۈپىتىدە تۈگەپ كېتىۋاتقانلىقىنىڭ ② بېشارىتى، دېيىش مۇمكىن.

ھازىرغا قەدەر بۇلاردىن توپ ئولتۇراقلاشقان يوپۇرغا ناھىيە موغال تېرىمىدىكى موغاللاردىن باشقىلىرى ئۆزلىرىنىڭ تارىختىكى نامىنىمۇ، شېۋە ئالاھىدىلىكىنىمۇ ساقلاپ قالغان، موغال تېرىمىدىكى موغال شېۋىسى بولسا، يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ھازىر بىر تىل قاتلىمى بولۇپ قالغان. موغاللارنىڭ ئېيتىشىچە، موغاللارنى ئىسلام دىنىغا كىر-

① مەزكۇر كىتاب، 112 - بەت، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

② مەزكۇر كىتاب، 89 - ۋە 112 - بەتلەر، تەرجىمانلار تەرىپىدىن يېزىلغان «كىرىش» نىڭ تۆتىنچى بابى.

گۈزگۈچى كىشى دەھىبىتىلىك موللا زېھىم قۇل دېگەن كىشى بولۇپ، ھازىرقى تېرىم يېزىسىنىڭ موغال كەنتىدىكى «ئاخۇنە لمۇقۇم» دەپ ئاتىلىدىغان مازار شۇ كىشىنىڭ مازىرى ئىكەن.

موغال خەلقىنىڭ بۇ زاتقا بولغان ئېتىقادى ۋە ھۈرمىتى شۇنچىلىك دەرىجىدىكى، بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئۇلار بىر نەرسىدىن قورققاندا ياكى بىر نەرسىدىن ھاياجانلانغاندا ئېيتىلىدىغان «ۋاي جان، ۋاي ئانام، ۋاي خۇدايىمەي» دېگەندەك ئۈندەش سۆزلەرنىڭ ئورنىغا «ۋاي ئاخۇنلۇقۇم» دېيىشىدۇ.

موغال خەلقىدە ئىسلام كېيىنرەك سۇسلاشقان بولسا كېرەك، ئاپپاق خوجىنىڭ ئەمرى بىلەن (?) ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ھەن خوجا ھاشىم خوجا موغالغا كېلىپ ئىسلامنى كۈچەيتكەن، دېگەن رىۋايەت بار.

ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسىگە ئاساسلانغاندا، ھىدايتۇللا ئاپپاقنىڭ ئەۋلادى ئىچىدە «ھاشىم» ئىسىملىك شەخستىن ئىككىسى بار. بىرى بۇرھاندىن خوجا (ھىدايتۇللا - نىڭ پەي نەۋرىسى) نىڭ ئابدۇلخالق دېگەن ئوغلىنىڭ نەۋرىسى ھاشىم، يەنە بىرى سامساق دېگەن ئوغلىنىڭ پەي نەۋرىسى ھاشىم.①

بۇ يەردىكى خوجا ھاشىم خوجىنىڭ ئالدىنقى ھاشىم بولۇش ئېھتىمالى كۆپرەك. كېيىنكى ھاشىم دەپ پەرەز قىلىنسا، موغاللارنىڭ ئىسلامغا كىرىشىدىن بەك كېيىن بولۇپ قالىدۇ. موغاللار ھازىر ئەتراپتىكىلەرنى ئۆزلىرىگە نىسبەتەن ئىسلامدا بوشراق ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئۆرپ - ئادەتلىرى باشقا ئۇيغۇرلاردىن پەرقلىق. مەسىلەن: ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ ئېسەنلىكى ئۈچۈن نۆكچە قاراش، سەپەرگە چىقىش

① ئۆمەر جان روزى، ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسى، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنال، 1986 - يىل 1 - 2 سان.

ئالدىدا ۋە سەپەردىن كەلگەندە بۇي (ئىسرىق) سېلىش، ئاغرىقلارنى ئوت بىلەن ئۇچۇقلاپ، ئوت كۆچۈرۈپ داۋالاش، كېلىنلەرنى ئوت ئاتلىتىپ ئەكىرىش، ھەر يىلى تېرىلغۇ ۋاقتىدا تېرىلغۇنىڭ ئوخشايدىغان، ئوخشىمايدىغانلىقى ئۈچۈن پال سېلىپ كۆرۈش (بۇ پال باشقا پاللارغا ئوخشاشمايدۇ...)، بازاردىن يېڭى ئالغان مالنىڭ ئۆزىگە قۇتاپ قېلىشى ئۈچۈن نەزىر بېرىش، مۇنداق مالنى قايتا بازارغا ساتقىلى ئاپارسا، باشقىلارنىڭ ئالمايلىقى قاتارلىقلار... ئۇلارنىڭ ھازىرقى ئۆرپ - ئادەتلىرىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى ھېسابلىنىدۇ.

موغال ئۇيغۇرلىرى خېلى يېقىنقى ۋاقىتلارغىچەلىك سىرتقا قىز بەرمىگەن ۋە سىرتتىن قىز ئالسىغان، يەنى ئۆزلىرىنى باشقا ئۇيغۇر رايونلىرىدىن مۇداپىئە قىلغاندەك پوزىتسىيىدە تۇرغان. مانا مۇشۇ ئەھۋال ئۇلارنىڭ قەشقەر شېۋىسىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىسىمۇ، يەنىلا ئۆز شېۋىسىنىڭ بەزى مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كېلىشىگە سەۋەب بولغان بولۇشى مۇمكىن.

موغال شېۋىسىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكلىرى

موغال شېۋىسى يۇقىرىدىكى ئىككى ئۆلچەمنىڭ بىرىنچىسى بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشىشىدۇ. پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە ھەم ئەدەبىي تىلغا، ھەم خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

barimen	بارىمەن
k'elimən~kilimən	كېلىمەن.
maŋalajtq'an~	ماڭالايدىغان

maŋalajdigan.

Δ t'εŋ k'elɛmmɛjtq'an oxʃajmɛn.

تەڭ كېلەلمەيدىغان ئوخشايىمەن.

Δ q'onu k'elidigan bo(l)sa.

قونۇشقا كېلىدىغان بولسا...

باشقا خۇسۇسىيەتلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنى كۆرسىتىش مۇمكىن:

① سۆز بېشىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا [h]

كۆپىيىش ھادىسىسى قەشقەرگە نىسبەتەن كەمرەك. مەسىلەن:

موغال شېۋىسى

قەشقەر شېۋىسى

abdirifit' (كىشى ئىسمى)

h̄abdirifit'

ableh̄ɛt' (// //)

h̄ableɛ(h̄ɛ)t'

jysyp' (// //)

h̄jysyp'

jyz (ئەزا. سان)

h̄jyz

② لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى قەشقەر

شېۋىسىگە نىسبەتەن كۈچلۈك. مەسىلەن:

موغال شېۋىسى

قەشقەر شېۋىسى

t'oq'q'uz (توققۇز)

t'oqq'az

orun (ئورۇن)

oran

ogul (ئوغۇل)

ogal

φt'yk' (ئۆتۈك)

φt'ɛk

φlym (ئۆلۈم)

φlɛm

soq'uf (سوقۇش)

soq'af

q'olum (قولۇم)

q'olam

k'φzym (كۆزۈم)

k'φzɛm

bolup' (بولۇپ) bolap'

bølyp' (بۆلۈپ) bølɛp'

③ بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [o]، [φ] تاۋۇشلىرى كېلىدۇ. مەسىلەن:

mozoj nogoj soƣoq' osol

④ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [q']، [k'] [p'] تاۋۇشلىرى [ʁ]، [q'] [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

t'ajaq, — tajigim. ƣesap' — ƣesawi

zilik' — ziligi

⑤ ھازىرقى — كەلگۈسى زامان پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس سوراق شەكلى «- εm, — am// - m» فورمىلىرى بىلەن ئىپادىلەنمەي، شەخس قوشۇمچىسىدىن كېيىن «- mu» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

barimɛn barimɛnmu

barimiz barimizmu

⑥ ئاددىي ئۆتكەن زامان پېئىلنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈكى ئۈچۈن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «-duq'، -t'uq' // -dyk'، -t'yk'» قوشۇمچىلىق رى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)duq' k'ɛldyk'

بۇ پېئىلنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرىدە شەخس قوشۇمچىسىدىن ئالدىن زامان مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «- di» قوشۇمچىسى چۈشۈپ قالمايدۇ. مەسىلەن:

bā(r)dila (bā(rdi)la ~ bālla ئەمەس)

k'eldile

(k'el(di)le

ئەمەس)

⑦ «- mi|» فورمىسى قوللىنىلمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىغا سۈپەتداشتىن كېيىن «ik'ɛn» قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

bā(r)ʁan ik'ɛn.

⑧ «- q'il» ياردەمچى پېئىلى ئورنىدا تارىم شېۋىسىدە كىدەك كۆپىنچە «- >Et' - Et'» ياردەمچى پېئىلى قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

△ t.ojmu Etmigɛn. توپمۇ قىلىمغان.

△ k'ep'ɛz q'ona'ni p'ul eti'p'

كېۋەز قوناقنى پۇل قىلىپ...

△ jɛ(r) etiwa(l)sila.

يەر قىلىۋالسىلا.

⑨ يېپىق بوغۇملاردىكى [ɛ] تاۋۇشى بەزى ھاللاردا (شەرتسىز) ئاتۇش شېۋىسىدىكىدەك [E] گە مايىل ئېيتىلىپ قالىدۇ. بۇ ھادىسە مەيلى قەشقەر، مەيلى دولان شېۋىسىدە يوق. مەسلەن:

dɛjdu. دەيدۇ.

tʃ'i(r)gызmɛjt't'uq' كىرگۈزمەيتتۇق.

jɛtt'ɛ يەتتە

bilɛjmiz بىلمەيمىز

mɛjli مەيلى

Endze ئۆنچە، بۇغداينىڭ ئۆنچىسى.

لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئالغاندا، موغال شېۋىسىدە app'a

(هەدە، ئاچما)، ejik'mEjdu (ئايىنمايدۇ، راۋاج تاپمايدۇ)،
 tʃ'apit'a Ett'yk' (يىت سالدۇق)، bojnalma (ئاتقا تاشلايدىغان سالما)،
 maliq'ajlasmaq' (لاغا ياشماق)، gelme (بېلىق تۇتىدىغان تور — موڭغۇلچە) قاتارلىق سۆزلەر بار.*

موغال شېۋىسىدىن تېكىستلار:

△ on t'φt' zil bæg bolalip' andin t'asliwet'ipt'ik'ɛn.

ئون تۆت يىل بەگ بولۇپ، ئاندىن تاشلىۋېتىپتىكەن.

△ jelimğa q'a(r)liɣanda belɛn t'ū(r)dum.

يېشىمغا قارىغاندا ياخشى تۇردۇم.

△ φ'jniŋ x̄ɛ(r)dzi q'erimajdik'ɛn.

ئۆيىنىڭ خەرجى (خىراجىتى) قېرىمايدىكەن.

△ seniŋ bojnunğa tʃ'yʃ'yp' q'ammisun.

سېنىڭ بويۇڭغا چۈشۈپ قالمىسۇن.

△ jaman gɛp' q'ilidiɣan iʃni q'immadɛp' t'urimɛ(n).

يامان گەپ قىلىدىغان ئىشنى قىلما، دەپ تۇرمىەن.

△ bire(r) p'aq'lanğa k'utʃ'i jet'mejdiɣan ɛdɛm

bu zutt'in tʃ'iket'idu

بىرەر پاقلانغا كۈچى يەتمەيدىغان ئادەم بۇ يۇرتتىن چىقىپ كېتىدۇ.

△ marek' et'itk'ɛn.

مۇبارەكلەيدىكەن.

△ azunum, belɛt'ni e(li)p' q'ojupt'um, sizli

بىز ۋاقىت ئېتىبارى بىلەن موغالى شېۋىسىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكىنى ئانچە تەكشۈرۈپ كېتەلمىدۇق. مۇندىن باشقا يەنە نۇرغۇن ئالاھىدىلىك سۆزلىرى بولۇشى مۇمكىن.

k'φrɛmt'ile, k'φ̄(r)mɛ'mt'ile?

ئاخۇنۇم، بېىلەتنى ئېلىپ قويۇۋىدىم، سىلى كۆرمەمتىلە،
كۆرمەمتىلە؟

△ gulwaɁ dɛjtq'an mazirimiz bā(r).

گۈلۋاغ دەيدىغان مازىرىمىز بار.

△ q'ilaj dese q'ilidu.

قىلاي دېسە قىلىدۇ.

△ lu jɛ(r)gɛ siginip' k'et'idivan il bejdi.

شۇ يەرگە سىغىنىپ (تاۋاب قىلىپ) كېتىدىغان ئىش بار ئىدى.

△ bir k'am jEt'mil zil bo(lu)pt'u, at'am alem-
din janxili.

ئاتام ئالەمدىن ئۆتكىلى بىر كەم يەتمىش يىل بولۇپتۇ.

△ bir q'udam baritt'i.

بىر قۇدام بار ئىدى.

△ isq'a tʃ'ylytq'an bolduq'.

ئىشقا چۈشىدىغان بولدۇق.

△ u jɛ(r)mu jawat'imu ja?

ئۇ يەرمۇ ياۋاشلىدىمۇ يا؟

△ k'eliwzɛ bu jɛ̄(r)dɛ olt'urup' q'alduq'.

كېلىپزە بۇ يەردە ئولتۇرۇپ قالدۇق.

△ k'φz zuwuslawat'idu.

كۆز يۇمۇشلاۋاتىدۇ.

△ hasa te'jinip' t'urup' t'φp'ysit'ɛ φt'sɛ φlitt'i.

ھاسا تايىنىپ تۇرۇپ توۋپسىدىن ئۆتسە ئۆلەتتى.

△ oɣlaq' ojnarp' k'ɛ(li)p' jryjzimiz.

ئوغلاق ئويىناپ كېلىپ يۈرمىز.

△ lɛɣnimu moɣa alitt'i...

لەڭ (يەر بېجى) نىمۇ مو (بېشى) غا ئالاتتى.

△ p'ul t'ap'saŋlā(r) boludu dept'i...

پۇل تاپساڭلار بولىدۇ، دېۋىدى...

△ uzatq'ili bommajtk'ɛn.

ئۇزاتقىلى بولمايدىكەن.

△ jɛtt'ɛ balam batt'i.

يەتتە بالام بار ئىدى.

△ jat'ilq' q'immidim.

ياتلىق قىلمىدىم.

△ φzɛmniŋ iʃini q'ilɣutʃ'ilik' k'utʃ'um bolɣan-diki...

ئۆزۈمنىڭ ئىشىنى قىلغۇچىلىك كۈچۈم بولغاندىن كېيىن...

△ jumʃaɣraq' bij nan t'ap'sa...

يۇمشاقراق بىر نان تاپسا....

△ baj bɔ(l)ɣatʃ' p'ul t'apq'atʃ' ɲɛmmisi t'yɣɛp' k'et'idu.

باي بولۇش. پۇل تېپىش بىلەن ھەممىسى تۈگەپ كېتىدۇ.

△ ...dɛp' k'elɪʃip'la dasq'an se(li)p' baq'im'iz

...دەپ كېلىشىپلا، داستىخان سېلىپ باقىمىز.

△ p'aq'lan sojup' bē(r)mēmdigan.

پاقلان سویۇپ بەرمەمدىغان؟

△ jējdiginimu bejk'en.

يەيدىغىنىمۇ بار ئىكەن.

△ k'igizgē gul basitq'an.

كىگىزگە گۈل باسىدىغان.

△ t'oʁumuz bō(l)sa k'ak'ilitip' un elip' jējmiz.

توخۇيىمىز بولسا، تۇغدۇرۇپ ئۇن ئېلىپ يەيمىز.

△ sawawliḡi k'amlap' q'alidu.

....ساۋابلىقى كەمرەك بولۇپ قالدۇ.

△ jajmidap' q'ojduq'.

(تاغارنىڭ ئاغزىنى) لىپمۇلىقى قىلىپ تولدۇرۇپ قويدۇق.

△ namazga barili.

نامازغا بارايلى.

△ k'ēp'tē(r)ni p'ēgēzdin ut'urwatt'uq'

كەپتەرنى پەغەز (قونداق) دىن ئۇچۇرۇۋاتتۇق.

△ gal dēpt'ik'en. ist'ik' dēp' q'ojsa t'oǰbazbili

bommajtk'en.

(گالنى) گال دەپتىكەن، ئىتتىك دەپ قويسا، تويغۇزغىلى بولمايدىكەن.

△ q'olunḡdikini jē(r)gē t'al(l)iwat'a.

قولۇڭدىكىنى يەرگە تاشلىۋاتا.

△ bir meḡip't'ik'enmē(n) bijdēmdē k'eldim.

بىر مېڭىپىتىشكەنمەن، بىردەمدە گەلدىم،

△ biz k'emməpt'yk', medzlis et'l'imidi.

بىز كەلمىۋىدۇق، مەجلىس ئېچىلمىدى.

△ men beŋ jaŋta q'apt'ik'enmen.

مەن (ئانامدىن) بەش ياشتا قايتىكەنمەن.

△ bir nersidin q'ó(r)q'sa waj aʒunlugum dejtiti'.

بىر نەرسىدىن قورقسا «ۋاي ئاخۇنلۇقۇم» دەيتتى.

△ maliq'ajlifip' k'et'itt'uq'.

لاغايلىشىپ كېتەتتۇق.

△ bij řalu sale bal(i)lā(r) dejmiz

بىر ئوت (ئالاۋ) يېقىڭلار بالىلار دەيمىز.

(9) كۇچا شېۋىسى

كۇچا شېۋىسى كۇچا، باي، شايار، توقسۇ قاتارلىق ناھىيىلەردە قوللىنىلىدۇ. جۇغراپىيىلىك ئورۇنلىشىشى جەھەتتىن ئالغاندا، ئۇ شەرقىي شىمالدا تۇرپان شېۋىسى، شەرقىي جەنۇبتا لوپنۇر دىئالېكتى، غەربتە تارىم شېۋىسى، جەنۇبتا خوتەن دىئالېكتى بىلەن تۇتىشىدۇ. بىراق كۇچا رايونلىرىنى خوتەن بىلەن كەڭ چۆل ئايرىپ تۇرغاچقا، خوتەن بىلەن بولغان كېلىش - بېرىش باشتا قوشنا رايونلىرىدەك قويۇق ئەمەس.

تىل ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن ئالغاندا، كۇچا شېۋىسى كۆپىنچە تارىم شېۋىسىنىڭ تەسىرىدە تۇرىدۇ، شۇڭا كۇچا شېۋىسىنى تارىم شېۋىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنى بېقىندى

شېۋە دەپ ئاتىسىمۇ بولىدۇ. كۇچا شېۋىسى يۇقىرىقى ئىككى ئۆلچەم بويىچە ئەدەبىي تىلغا ئوخشىشىدۇ.

كۇچا جەنۇب بىلەن شىمالنىڭ قاتناش تۈگۈنى بولغاچقا، مەيلى تارىخىي جەھەتتىن ئالغاندا، مەيلى ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا كۇچا شېۋىسىنىڭ قەشقەر شېۋىسىنىڭ بەزى تەسىرلىرىگە يولۇققانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. مەسىلەن: سۆز بېشىدىكى [j] نىڭ [z] بىلەن نۆۋەتلىشىشى، بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [h] نىڭ كۆپىيىشى، m//l ئاسسىمىلياتسىيەسى قاتارلىقلارنى مۇشۇنداق تەسىرنىڭ مىسالى دېيىش مۇمكىن. كۇچا شېۋىسىدە «r» سۈپەتداشقا «idi» ۋە ئاندىن شەخس قوشۇلۇپ ياسىلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرىدە [l] فونېمىسىنىڭ [q] غا يېقىن ۋارىيانتى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

alitqɛ	(سىلى) ئالاتتىلا
jɛjtqɛ	يەيتتىلە
k'ɔrytqɛ	كۆرەتتىلە
bolutqɛ	بولاتتىلا

كۇچا شېۋىسىدە سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى كۆپىنچە [I] غا ئاجىزلاشىمۇ، بەزى ھاللاردا ئاجىزلاشماسلىقى ياكى [E] غا ئاجىزلىشىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. بۇ ھال يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىدە مۇشۇ ئاجىزلىشىش جەرياننىڭ تېخى تاماملانمىغانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر. مەسىلەن:

ئاجىزلاشمىغانغا

k'ewɛz	كېۋەز
t'ɛr'ɛk'	تېرەك

[E] غا ئاجزلاشقانغا:

k'Esɛl	كېسەل
k'Ep'ɛk'	كېپەك
k'Esɛk'	كېسەك
p'Elɛk'	پېلەك
k'Ek'ɛʃ	كېكەچ
k'Elɛr	كېلەر (ھايۋان)
tʃ'Elɛk'	چېلەك

[I] غا ئاجزلاشقانغا:

k'ɛt'-	k'it'ip' boldi.	كېتىپ بولدى.
k'ɛr-	k'Irildim	كېرىلدىم.
bɛr-	bɪrip' q'ojdi.	بېرىپ قويدى.
tʃ'ɛt'	tʃ'it'i	چېتى

تارىخىي جەھەتتە ئاجزلىشىش جەريانىنى كەچۈرۈپ بولغان باشقا شېۋىلەردىكىدەك بىر قىسىم [ɛ] تاۋۇشى كۆپىنچە [I] ۋە [φ] تاۋۇشى بىلەن بەزىدە [i] ۋە [y] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

ɪɛk'	ئېشەك	Igiz	ئېگىز
it'ɛk'	ئېتەك	ɪgɛr	ئېگەر
ɪlik'	ئىشىك		
t'φɪyk'	تۆشۈك	b'φɪyk	بۆشۈك
yryk'	ئۆرۈك		

كۇچا شېۋىسىدىكى z~s//r نۆۋەتلىشىشى، مەسىلەن، «k'izitɪŋ — كىرىك»، «k'isk'ɛtt'i — كىرىپ كەتتى»، «q'isim — قازاننىڭ قىرماقنى (ئىلى شېۋىسىدىكى >q'ismaq»

«q'irmaq» بىلەن سېلىشتۇرۇڭ) ۋە «ak'a» سۆزىدىن گېيىن ھۈرمەت ئۈچۈن «-t.f.a» نى قوشۇپ «ak'at.f.a» دەپ قوللىنىش كۇچا شېۋىسىنىڭ سىستېمىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلانمايدۇ. شۇڭا ئۇنى كۇچا شېۋىسىنىڭ ئومۇمىي ئالاھىدىلىكلىرى قاتارىدا كۆرسىتىش ھاجەتسىز.

كۇچا شېۋىسىدىن بەزى مىساللار:

△ ikk'i eǵiz ǵıp'imni t'ip'ip q'ilalimɛn.

ئىككى ئېغىز گېيىمنى تېپىپ قىلالايمەن.

△ t'ilimigɛn oǵlaq'ni sɛ̄(r)k'ɛ dɛjɪmiz.

چىشى چىقىمىغان ئوغلاقنى سەركە دەيمىز.

△ suǵa t'yɪɟp' ojnawat'idu.

سۇغا چۆمۈپ ئويناۋاتىدۇ.

△ tʃ'ɸɪɪɪp' k'ɛtti'.

چۆكۈپ كەتتى.

△ ɸɛsiwini tʃ'iq'iramajwat'idu.

ھېسابىنى چىقىرالمايۋاتىدۇ.

△ k'izɪɪfla, k'isip' ɸt'sile bommamdu?

كىرەپتە، كىرىپ ئۆتسە بولمامدۇ؟

△ k'ɛ̄(1)se k'ɛmmɛs jɛ̄(r)gɛ bā(r)majdigan.

كەلسە - كەلمەس يەرگە بارمايدىغان (بارمىغۇلۇق).

△ esk'iligimɛ t'aza aldim.

ئەسكىلىكىمگە تازا ئالدىم.

△ onigan- saniginiɲlā(r) bā(r)mu?

ئاتىغىنىڭلار بارمۇ؟

△ nanni t'oxiɣa ugut'u(p) p'ē(r).

ناننى توخۇغا ئۇۋىتىپ بەر.

△ buɣdajni dɔgiliwat'.

بۇغداينى دۆۋىلىۋەت.

△ zidi burunɣa k'iziwat'idu.

ھىدى بۇرۇنغا كىرىۋاتىدۇ.

△ nersε zyt'yp' k'εtt'i.

نەرسە يىتىپ كەتتى.

△ bu zigdek' jaɣat'k'εn. φ(j)gε xεr q'i(l)sa

bó(l)ɣidek'.

بۇ يىكتەك (تۈز) ياغاچ ئىكەن، ئۆيگە لىم قىلسا بولغۇدەك.

△ zy(r)gili ytl' zil boldi.

... يۈرگىلى ئۈچ يىل بولدى.

△ t'onū(r)ɣa ot' jandū(r)

تونۇرغا ئوت ياق.

△ bij q'ur k'φryp' k'εldim.

بىر قۇر كۆرۈپ كەلدىم.

△ u/q'usi q'att'iq'.

ئۇيقۇسى قاتتىق.

△ tɫ'oŋ bolup' q'alɫi.

چوڭ بولۇپ قالدى.

△ meŋip' k'εmmek' asan εmes.

مېڭىپ كەلمەك ئاسان ئەمەس.

△ ɱεdzεp' bij gεp' q'ilidik'ensilina.

ئەجەب بىر گەپ قىلىدىكەنسىلەر.

△ un t'ā(r)tq'ili k'ilidu.

ئۇن تارتقىلى كېلىدۇ.

△ jalğan gēr q'immajdu.

يالغان گەپ قىلمايدۇ.

△ osol' εski εdimik'ensən.

ئوسال، ئەسكى ئادەم ئىكەنسىن.

△ tʃ'oŋlā(r)ni k'φ(r)sε salam q'ilidigan.

چوڭلارنى كۆرسە سالام قىلغۇلۇق.

△ befini oŋlap' q'oʒili.

بېشىنى ئوڭلاپ قويايلى.

△ ʃamalɗap' dzanɗap' q'ept'imən.

شامالداپ، زۇكامداپ قاپتىمەن.

△ tʃ'oxrap' k'it'ipt'u , ajnimapt'u.

قاغجىراپ كېتىپتۇ، ئاينىماپتۇ.

خۇلاسە قىلىپ ئېيتقاندا مەركىزىي دىئالېكت تەركمېنگە
 كىرگەن سەككىز شېۋىنىڭ ئورتاق ئالاھىدىلىكى شۇكى، ھازىرقى -
 كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك
 فورمىسى: «a, -ε -» رەۋىشداشلىرىدىن كېيىن +
 t'urur < tur < o

barimən.

k'elimiz.

پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى (تارىم، موغال شېۋىسىدە
 ھەم ئەدەبىي تىلىدىكىدەك، ھەم خوتەن دىئالېكتىدەك قوللىنىپ
 لىدىغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) «a, -ε -» رەۋىشداشلىرى
 دىن كېيىن + t'urur > t'ur > di «q'an -gan» قوشۇلۇپ
 ياسىلىدۇ.

baridigan

k'elidigan.

تارىم ۋە موغال شېۋىسىدە:

baridigan ~ baritq'an//barit'ɣan.

k'elidigan ~ k'elitq'an//k'elit'ɣan.

مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىگە كىرگەن شېۋىلەر خېلى كۆپ تەكشۈرۈلگەن ۋە مەخسۇس ماقالىلەردە بايان قىلىنغان بول-
ماقتا، بىز مەركىزىي دىئالېكتنى باشقا دىئالېكتلاردىن ئايرىپ
تۇرىدىغان مۇشۇ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلەردىن باشقا ھەرقايسى
شېۋىلەر ئارا بولغان پەرقلەرنى ياكى بىر تۈركۈم شېۋىلەربىلەن
يەنە بىر تۈركۈم شېۋىلەر ئارا بولغان پەرقلەرنى، يەكەن، قاغە-
لىق شېۋىلىرىنى ئايرىم جەدۋەلدە كۆرسەتتۇق. مەركىزىي دىئال-
ېكت تەۋەسىدىكى ھەرقايسى شېۋىلەرنىڭ جايلىشىش ئەھۋالىنى
ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ تەخمىنەن جايلىشىش ئەھۋالىنى
كۆرسىتىدىغان خەرىتىدە بايان قىلدۇق.

تۆۋەندە مەركىزىي دىئالېكتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسىغا
ئالاقىدار بەزى مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىمىز.

مەركىزىي دىئالېكتنىڭ جەنۇبىي چېگرىسى ئۈستىدە يۇقىر-
رىدا توختالغىنىمىزدەك ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت. شۇڭا،
يەكەن ۋە قاغىلىق شېۋىلىرى بىردە خوتەن دىئالېكتىغا، بىردە
مەركىزىي دىئالېكتقا تەۋە دەپ ئايرىلىپ كەلدى.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، يەكەن ۋە قاغىلىق شېۋىلىرى ئەمە-
لىيەتتە ئارىلاش شېۋە. بۇ رايونلار مەركىزىي دىئالېكتنىڭ
قەشقەر شېۋىسى بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ تۇتاشقان رايونى.
يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېتىل-
نىڭ بىرىنچى شەخس فورمىسى جەھەتتىن مەركىزىي دىئالېكت

تەۋەسىدىكى باشقا شېۋىلەرگە ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

k'elimən بارمەن bajimən

پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتىن خوتەن دىئا-
لېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

k'elitq'an بارىدىغان bajitq'an

بۇلاردىن باشقا يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ مەركىزىي
دىئالېكتىغا تەۋە قەشقەر شېۋىلىسىگە ئوخشىشىدىغان نۇقتىلىرى
تۆۋەندىكىلەر:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا z/j
نۆۋەتلىشىشى بار.

zydy - يۈدۈمەك zilan يىلان zil يىل

② ئىزچىل ھازىرقى زامان يېنىلى فورمىسى «-jat»
سىنتېتىك فورمىغا ئايلىنىپ كەتكەن.

it/i'wat'idu. كېلىۋاتىدۇ k'eliwat'idu.

③ سۆز بېشىدا كەلگەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىغا [h]
قوشۇلۇش ۋە سۆز بېشىدىكى [j] نىڭ [h] بىلەن نۆۋەتلىشىشى
بار.

تارىخىي جەھەتتىن قارىغاندا، بۇ ھادىسە خوتەن دىئا-
لېكتىنىڭ خۇسۇسىيىتى بولۇشى كېرەك ئىدى. مەھمۇت قەشقەرى
بۇ ھەقتە «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنچەكلەر سۆزىنىڭ بېشىدىكى
<ا - ئېلىق> نى <ھ - ھا [h]> غا ئالماشتۇرىدۇ، تۈركىي
تىللاردا يوق بىر تاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى
تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر <ئاتا> نى <اتا -
<at'a دېسە، ئۇلار <ھتا fiat'a> دەيدۇ، تۈركلەر <ئانا> نى
<انا - ana> دېسە، ئۇلار <ھنا - hana> دەيدۇ»①

① «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە I توم 44 - بەت.

دېگەندى.

لېكىن «دېئۇن» دەۋرىدىن ھازىرغىچە بولغان ئاز كەم 1000 يىل مابەينىدە بۇ شېۋىلەر ئارا چىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. خوتەنلىكلەرنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرىدىن بولغان [h] ئىشش كۆپىنچە ئەينى دەۋردىكى خاقانىيە ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى بولغان قەشقەر ۋە ئاتۇش شېۋىلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتى بولۇپ قالدى، ئەكسىچە بۇ ھادىسە خوتەندە كەمرەك ئۇچرايدىغان بولدى. بۇ نۇقتىدىن ئالغاندا يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرى خوتەن دىئالېكتىغا نىسبەتەن قەشقەر شېۋىسىگە يېقىن تۇرىدۇ. مەسلەن:

قەشقەر	يەكەن	قاغىلىق
hɔʃuq (ئوشۇق)	hɔʃuq'	hɔʃuq'
hɪz (يۈز، بەت)	hɪz	hɪz
hɪz (يۈز، سان)	hɪz	hɪz
hɔʃũ(r)- يوشۇر-	ʃɔʃũ(r)-	hɔʃũ(r)-
ʃɔt'ɛl- يۆتەل-	hɔt'ɛl-	hɔt'ɛl-
ھۆل	hɔl	hɔl
ئۆرۈپ	h̄y(r)k'yp'	h̄y(r)k'yp'
يۆلە-	h̄ɔlɛ-	h̄ɔlɛ-

④ «p-» رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلغاندا، خوتەن دىئالېكتىدەك «p-» نىڭ جاراڭلىقلىشىشىمۇ مەۋجۇت، قەشقەر شېۋىسىدەك ئېيتىلىشىمۇ مەۋجۇت. مەسلەن:

قەشقەر	يەكەن	قاغىلىق
k'ɛpt'im (كېلىۋىدىم)	k'ɛbdim~k'ɛpt'im	k'ɛpt'im
اېلىۋىدىم	ɛbdim~apt'im	apt'im

t'ujubdi ~ t'urupt'i (تۇرۇۋىدى)
 t'ujupt'i
 q'ibdyk' ~ q'ipt'uq' (قىلىۋىدۇق)
 q'ipt'uq'.

سوراق شەكلى:

k'ɛp'midim k'ɛp'midim. k'ɛp'midim
 ap'midim ap'midim. ap'midim.

(بۇ ھەقتە مەركىزىي دىئالېكت شېۋىلىرى ئۆزئارا سېلىش-
 تۇرۇلغان جەدۋەلگە قاراڭ).

يەكەن، قاغىلىق شېۋىلىرىنىڭ خوتەن دىئالېكتىغا ئوخ
 شىشىدىغان نۇقتىلىرى:

① r~z/r نۆۋەتلىشى بار.

② ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يېنىدىكى [r] تاۋۇش
 ياكى شۇ تاۋۇش كەلگەن بوغۇم چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

q'it q'ī(ri)p'	ئۆرۈك
aŋī(ri)p'	قىچقىرىپ
bū(ru)n	ئاغرىپ
q'u(ru)p' q'alɗi	بۇرۇن (ئەزا)
zī(ri)ŋ	قۇرۇپ قالدى
t 'ȳ(ry)k'	يىرىڭ
	چۈرۈك

③ [l] تاۋۇشنىڭ ئالدىدا بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەل-
 گەن [t'] تاۋۇش ياكى نەپەسىز ئوقۇلىدۇ ياكى [ɮ] بىلەن
 نۆۋەتلىشىدۇ. ھەر ئىككى خىل ئەھۋالدا [l] تاۋۇشى [ɮ] بىلەن

ئۆۋەتلىشىدۇ. مەسلەن:

t'aŋɕiq ~ t'aŋɕiq'	تاتلىق
aŋɕap' φt'	ئاتلاپ ئۆت
aŋɕā(r)	ئاتلار (كۆپلۈك)
ba(r)majtɕε	بارمايتتىلا
alitɕε	ئاتتىلا

④ سۈپەتنىڭ سېلىشتۇرۇش دەرىجىسى «- jaq' , - raq'» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ.

⑤ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان بىرىنچى شەخس فورمىسى ئۈچۈن بەزىدە «- t'am // - dam» فورمىلىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

boldam بولدۇم

Δ ygyt'yp' q'ojdam. ئۆگىتىپ قويدۇم

⑥ پېئىلنىڭ «k'ylyk' , gylyk' // q'uluq' , kuluq'»

بىلەن ئىپادىلىنىدىغان زۆرۈرىيەت رايى بار.

⑦ پېئىلنىڭ بۇيرۇق - تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس سىپايە تۈرى فورمىسى خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسلەن:

Δ φzliji k'ε̄(l)sεɤ. ئۆزلىرى كەلسە.

Δ welisip'it'im bā(r), k'φ(r)sεɤ.

ۋېلىسىپىتىم بار، كۆرسە.

⑧ مەجبۇرىي دەرىجە فورمىسى ئۈچۈن كۆپىنچە خوتەن

دىئالېكتىدىكىدەك «t'yr , t'ur // dyr , dur» قوللىنىلىدۇ.

مەركىزىي دىئالېكت تەركىمىدىكى شېۋىلەرنىڭ بىر قىسىم تىل خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش

ئوپىيەتلىك مەسىلىلەر

ئۆزۈرگىچىلىك مەسىلىلەر

		مەسىلىلەرنىڭ كۆرۈلۈش ئەھۋالى		شېۋىلەر	
		مەسىلىلەر		شېۋىلەر	
+	(+)	سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/z/ نۆۋە تەشەببۇس بار	+	+	+
-	(-)	سۆز ئاخىرىدا w/g/ نۆۋە تەشەببۇس بار	+	+	+
+	(+)	سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا t'/t'/ نۆۋە تەشەببۇس بار	+	+	+
-	(-)	سۆز ئاخىرىدا [g].[w] تاۋۇشلىرىنىڭ ساقلىنىشى (+) ساقلانماسلىقى (-)	+	+	+
+	(+)	ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدا [q].[k']. [p'.] تاۋۇشلىرىنىڭ ئۆزئارا قىلىشى (+) ئۆزئارا قىلىشى (-)	+	+	+
+	(+)	t/r نۆۋە تەشەببۇس بار	+	+	+
+	(+)	سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا [r] تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى (+) قوشۇلماستىن (-)	+	+	+
+	(+)	سۆزنىڭ بىرىنچى بوشۇمىدىكى [e].[a] نىڭ ئاجىزلىشىشى (+) ئاجىزلىشىشى (-)	+	+	+
+	(+)	u - y - φ قۇرۇلمىسىدا كەلگەن سۆزلەرنىڭ - e - o - φ قۇرۇلمىسى بىلەن ئالماشتۇرۇشى (+) ئالماشتۇرۇلمىسى (-)	+	+	+
+	(+)	بىر قىسىم سۆزلەردىكى [g].[k']. [g] تاۋۇشلىرىنىڭ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى (+) تىل ئارقى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى (-)	+	+	+
+	(+)	بەزى سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى بوشۇمىدا [φ].[o] تاۋۇشلىرىنىڭ كېلىشى (+) كەلمەسلىكى (-)	+	+	+
+	(+)	ئىزچىل ھازىرقى زامان يېقىنقى فورمىسى - jar نىڭ سىنتېتىك فورمىغا ئايلانماسلىقى (+) ئايلانماسلىقى (-)	+	+	+
+	(+)	er, ar/r. سۆپە تەشەببۇس فورمىسىدا	+	+	+
+	(+)	q'ibdim - q'ipr'im قىسقارماسلىقى (+) قىسقارماسلىقى (-)	+	+	+
+	(+)	er - فورمىسىنىڭ	+	+	+
+	(+)	ئاددىي ئۆتكەن زامان يېقىنقى ئىككىنچى شەخس سىياپە تۈرىدە «je» قوشۇمچىسىنىڭ ساقلىنىشى - ke'dile (+), ساقلانماسلىقى - kelle (-)	+	+	+
+	(+)	idim - q'ipr'im قوشۇمچىسىدا + idi فورمىسىدىكى يېقىنقى «je» تاۋۇشنىڭ قىسقىرىشى - q'ibdim - q'ipr'im (+), قىسقارماسلىقى (-)	+	+	+
+	(+)	er - رەۋىشداش + er فورمىسىدىكى يېقىنقى شەخس سىياپە تۈرىدە «je» نىڭ ساقلىنىشى - ke'p'ila (+), ساقلانماسلىقى - ke'p'ila (-)	+	+	+
+	(+)	ئاددىي ئۆتكەن زامان يېقىنقى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسىنىڭ «duq/duq» شەكلىدە قوللىنىلىشى (+), «duq» شەكلىدە قوللىنىلىشى (-)	+	+	+
+	(+)	ھازىرقى - كەلگۈسى زامان يېقىنقى سوزاق فورمىسىنىڭ بىرىنچى شەخس «mu» بىلەن ئىپادىلىنىشى (+), sm'am/m بىلەن ئىپادىلىنىشى (-)	+	+	+
+	(+)	er - رەۋىشداش + er فورمىسىدىكى يېقىنقى «je» نىڭ قىسقىرىشى - beriwik'enmen (+), قىسقارماسلىقى - berip'ik'enmen (-)	+	+	+
+	(+)	بۇيرۇق - خالاش رايىسى بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى ئۈچۈن «je/je'//ajjuq'» قوللىنىلىشى (+) «je/je'//ajjuq'» قوللىنىلىشى (-)	+	+	+
+	(+)	r سۆپە تەشەببۇس + idi فورمىسىدىكى يېقىنقى «je» شەكلىدە قوللىنىلىشى (+), urdum, urdum شەكلىدە قوللىنىلىشى (-)	+	+	+
+	(+)	ئۆزگۈن سۆز ۋە يېقىنقى ئىككىنچى شەخس سىياپە تۈرى ئۈچۈن «je/je'//ajjuq'» فورمىسىنىڭ قوللىنىلىشى (+), قوللىنىلماسلىقى (-)	+	+	+
+	(+)	سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا ماسلىشىشى (+) ماسلىشىشى (-)	+	+	+
+	(+)	سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاھاڭداش يېقىنقى «je/je'//ajjuq'» نىڭ كۆپىيىشى (+) كۆپىيەلمەسلىكى (-)	+	+	+

تەشەببۇس: ① ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ② ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ③ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ④ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑤ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑥ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑦ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑧ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑨ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑩ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑪ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑫ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑬ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑭ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑮ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑯ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑰ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑱ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑲ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ⑳ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉑ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉒ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉓ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉔ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉕ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉖ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉗ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉘ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉙ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉚ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉛ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉜ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉝ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉞ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㉟ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊱ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊲ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊳ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊴ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊵ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊶ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊷ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊸ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊹ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊺ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊻ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊼ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊽ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊾ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش ㊿ ئۆزئارا سېلىشتۇرۇش

2. خوتەن دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

خوتەن دىئالېكتى شەرقتە چارقىلىقتىن غەربتە گۇما ناھىيىسىگىچە بولغان توققۇز ناھىيىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. خوتەن دىئالېكتى تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ناھىيىلەر ئارا ئوخشاشمىغان دەرىجىدە بەزى شېۋە پەرقلىرى بار. بىز خوتەن دىئالېكتى ئۈستىدە مەخسۇس توختالمايلىقىمىز ئۈچۈن خوتەن دىئالېكتىغا تەۋە شېۋىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئايرىم - ئايرىم كۆرسىتىپ ئولتۇرمايمىز، پەقەت خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئومۇمىي ۋە ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرىنىلا كۆرسىتىمىز. مۇناسىۋەتلىك نۇقتىلاردىلا ئايرىم شېۋىلىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى قىسقىچە بايان قىلىمىز.

(1) ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

① ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلى «t'urur > dur > t» فورمىسى بىلەن ياسىلىدۇ (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا). مەسىلەن:

baɪitɛ(n) ~ bajitɛ(n) بارىمەن

k'ɕɪytɛ(n) ~ k'ɕjytɛ(n) كۆرىمەن

→ «k'el - q'il - bol - sal - tɕ'al - q'al - al» پېئىللىرى مۇشۇ فورمىدا تۈرلەنسە، ئاخىرىدىكى [l] تاۋۇشى چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ā(li)tɛ(n) ئالىمەن

sā(li)tɛ(n) سالىمەن

bó(lu)tɛ(n) بولىمەن

q'i(li)tmε(n)

قىلىمەن

k'e(li)tmε(n)

كېلىمەن

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى «- εm ، - am ، - m» قوشۇمچىلىرى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. مەسلەن:

alamt'ime(n)

ئالامدىمەن

k'φtεmt'ime(n) ~ k'φjεmt'ime(n)

كۆردەمدىمەن

dεmt'ime(n)

دەمدىمەن

ھازىرقى - كەلگۈسى زامان فورمىسى ئۈچىنچىسى شەخستە «- t'u» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسلەن:

baɾit'n ~ bajit'u

بارىدۇ

ā(li)t'u

ئالىدۇ

k'ē(li)t'u ~ k'ē̄(li)t'u

كېلىدۇ

bó(li)t'u ~ bo(li)t'u

بولىدۇ

② پۈتمىگەن سۈپەتداش «-q'an + t < t'ur < t'urur»

فورمىسى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. يۇقىرىقى پېئىللار بۇ فورمىدا كەلسە يەنىلا [1] تاۋۇش چۈشۈپ قالىدۇ. مەسلەن:

baɾitq'an ~ bajitq'an

بارىدىغان

k'φɾytq'an ~ k'φjytq'an

كۆرىدىغان

tʃ'ā(li)tq'an

چالىدىغان

ā(li)tq'an

ئالىدىغان

bo(lu)tq'an

بولىدىغان

q'i(li)tq'an

قىلىدىغان

2) قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

A. فونېتىكىلىق جەھەتتىن

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېمىلىرى ئەدەبىي تىل بىلەن ئوخشاش. پەقەت بەزى فونېمىلارنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتلىرىدىلا ئوخشاشماسلىق بار. مەسىلەن: [p'] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [p]، [f]، [l] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [f]، [t'] فونېمىسىنىڭ شەرتلىك ۋارىيانتى [t]، [ʃ]، [ʒ] قاتارلىقلار. خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرى تۆۋەندىكىلەر:

① سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z//j نۆ-ۋەتلىشىشى يوق (گۇما شېۋىسى مۇستەسنا)، چىرىيىدىن شەرتلىكى ناھىيىلەردە بەزى [z//j] نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

ئەدەبىي تىل چىرىيىدىن - كېرىيە گۇما ئېلچى، لوپ، قارىقاش

zil	zil	zil	يىل
zip'	zip'	fip'	يىپ
jik'	zik'	fik'	يىك
jyrek'	zyjek'	jyrek'	يۈرەك

② g/w نۆۋەتلىشىش ئومۇمەن يوق، كېرىيە ۋە كېرىيىدىن شەرقتە ئاندا - ساندا مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئۇچراپ قالىدۇ. مەسىلەن:

suwa-	suwa - ~ suga-	ئەدەبىي تىل	كېرىيە	ئېلچى، لوپ، قارىقاش
uwal	uwal	سۇۋا-		
		ئۇۋال		

Jawa

jawa

ياۋا

③ ئەدەبىي تىلدىكى [r] فونېمىسى ئېلىچى، لوپ، قارىدە قاش ناھىيىلىرىدە [j] ياكى [ɹ] بىلەن، گۇما ناھىيىسىدە پۈ- تۈنلەي [j] بىلەن نۆۋەتلەشتۈرۈلىدۇ. چىرىيىدىن شەرقىتىكى نا- ھىيىلەردە ئەينەن تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

چىرىيىدىن شەرقتە گۇما ئېلىچى، لوپ، قارىدە قاش

bir ~ bij bij bij ~ bir بىر

seriɣ ~ sejiɣ sejiɣ seriɣ سېرىق

q'eri ~ q'eji q'eji q'eri قېرى

④ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى سوزۇق تاۋۇش [o]، [ɕ]

لەر مەيلى ئەسلىدە ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە بولسۇن، مەيلى قوشۇمچىلار قوشۇلۇش بىلەن ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە قالغان بولسۇن، ئوخشاشلا ئەسلىدىكى تىل ئورنىدىن سەل ئېگىزرەك تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بۇنى بەزىلەر تامامەن [u] ۋە [y] دەپ تو- نۇيدۇ، بىزچە بۇنداق تونۇش ۋە مۇنداق خاتىرىلەش توغرا ئەمەس. مەسىلەن:

t'ɕmyi (t'ymyj (ئەمەس تۆمۈر

ojan (ujan (ئەمەس ئويۇن

otl'aq' (utl'aq' (ئەمەس ئوچاق

(ئەسلىدىكى تىل ئورنىدىن سەل ئېگىزرەك تەلەپپۇز قىلىنغان [ɕ]، [o] تاۋۇشلىرى مەتبەئە قىيىنچىلىقى سەۋەبىدىن ئالاھىدە بەلگە بىلەن خاتىرىلەنمىدى.)

⑤ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى كۈچ-

لۈك ئەمەس. شۇڭا مەيلى تۈپ سۆزلەردە، مەيلى سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇشتا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ توك ماس-

لىشىش ھادىسىسى يوق. مەسىلەن:

bojan ئورۇن ئويۇن oran

k'φηel ئۆتۈك كۆڭۈل φt'εk'

q'op'ap' بولۇپ قوپۇپ bolap'

k'φjεp' ~ k'φjεp' كۆرۈپ

q'olam كۆزۈم قولۇم k'φzεm

φlεg قويلۇق ئادەم q'oɟlav εdεm ئۆلۈك

q'arakφzleg قارا كۆزلۈك

⑥ ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن سۆزلەردە [g]، [k']

تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرلىشىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسلىدىكى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ماسلاشقان ئەمەس. مەسىلەن:

gul گۈل گۈللۈك gulluq'

gō(r) گۆز گۆش gol

gol گول

⑦ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدىكى [g]، [g] تاۋۇشلىرى ئونا

تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە ئەيسەن ساقلاندىن. مەسىلەن:

serig ~ seɟig سېرىق

urug ~ uɟug ئۇرۇق

issig ئىسىق boɟak بويلاق

t'aɟliɟ ~ t'aɟliɟ ~ t'aɟliɟ تاتلىق

ē(r)liɟ ئەرلىك، ئېرى بار

k'it'liɟ كىچىك

ellig ئەللىك

sɛlq'iliɣ

ئۇستا، ماھىر

⑧ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [p']، [k']، [q']

تاۋۇشلىرى مۇقىملىقىنى ساقلايدۇ. مەسىلەن:

It'ɛk'

It'ik'i

ئېتىكى (كۆڭلەكنىڭ)

t'ɛlp'ɛk'

t'ɛlp'ik'ɛm

تەلپىكىم

k'it'ap'

k'it'ip'im

كىتابىم

p'it'laq'

p'it'liq'i

پىچىقى

⑨ [m]، [l] تاۋۇشلىرىدىن ئالدىن كەلگەن [t'] تاۋۇش

كۆپ ھاللاردا نەپەسسز ئوقۇلىدۇ، بەزىدە بوغۇز تاۋۇشى [ɖ]

ۋە [ŋ] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. كېيىنكى ئەھۋالدا ۋە [p']

تاۋۇشىدىن كېيىن [l] فونېمىسى شەرتلىك ھالدا [ɟ] تەلەپپۇز

قىلىنىدۇ، [p'] تاۋۇشىمۇ [f] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

bā(r)majtmɛ(n) ~ bā(r)majʔmɛ(n)

بارمايمەن

q'ojmajtmɛ(n) ~ q'ojmajʔmɛ(n)

قويمايمەن

baritɟa ~

bariʔɟa

بارىدىلا

t'aʔɟiɣ ~ t'aŋɟiɣ ~ taxliɣ

تاتلىق

aʔɟiɣ ~

aŋɟiɣ

ɛdɛm

ئاتلىق ئادەم

aʔmiʃ

ئاتمىش

jɛʔmiʃ

يەتمىش

φŋlɛg q'ara ~ q'aja

زاھاپىتى قارا

dɛfɟa

دەپتىلا

زۇدىكىپ كەتتىم، Δ zɪ(ri)ki'p' k'et'tim

⑩ سۆزنىڭ بىرىنچى بىر قىسمىدىكى [a] ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلىنىدۇ. لېكىن گۇما شېۋىسىدە ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

خوتەن دىئالېكتى		گۇما شېۋىسى	
at'	et'im	(ئېتىم)	at'im
bas	besip'	(بېسىپ)	basip'

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] تاۋۇشى گۇما شېۋىسىدە ئەدەبىي تىلىدىكىدەك [e] گە ئاجىزلاشسىمۇ، قالغان شېۋىلەردە [i] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

k'et' -	k'it'ip'	(k'et'ip' گۇمدا)
ber -	bijip' ~ bi(ri)p'	(bejip' گۇمدا)
bel	bilim	(belim گۇمدا)

B. مورفولوگىيىلىك جەھەتتىن

⑫ پېئىلنىڭ ئاددىي ئۆتكەن زامان شەخس فورمىسى ئۈچۈن ئەدەبىي تىلىدىكى قوشۇمچىلار قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، پېئىل تەكىتلەنگەندە كۆپىنچە [o]، [ɤ] تاۋۇشلىرى بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىل يىلتىزلىرىغا ۋە a — o، ε — φ قۇرۇلۇشىدا كەلگەن ئىككى بوغۇملۇق پېئىل يىلتىزلىرىغا بىرىنچى شەخستە «-t'am // -dɛm, -dam, -t'ɛm, -daq' // -dɛk', -taq' // -t'ɛk'» قوشۇمچىلىرى، ئىككىنچى شەخستە «-t'ɛŋ, -t'aŋ // -dɛŋ, -daŋ, -t'ɛŋl̄ɛ(r) // -daŋl̄ɛ(r), -t'aŋl̄ɛ(r) // -dɛŋl̄ɛ(r), -daŋl̄ɛ(r)» قوشۇم

چىلىرى قوشۇلىدۇ. مەسىلەن:

q'ol - q'ol't'am قوشتۇم q'ol't'aq' قوشتۇق

q'ol't'aŋ قوشتۇڭ q'ol't'aŋlā(r) قوشتۇڭلار

φt' - φtt'εm ئۆتتۈم φtt'εk' ئۆتتۈق

φtt'εŋ ئۆتتۈڭ φtt'εŋlē(r) ئۆتتۈڭلار

ojna - ojnudam ئوينىدىم ojnudaq' ئوينىدۇق

ojnudaŋ ئوينىدىڭ ojnudaŋlā(r) ئوينىدىڭلار

t'φlε - t'φlydεm تۆلىدىم t'φlydek' تۆلىدۇق

t'φlydεŋ تۆلىدىڭ t'φlydεŋlē(r) تۆلىدىڭلار

⑬ سۈپەت دەرىجىسى ئۈچۈن «-jaq' // -ŋaq'» فورمىسىلا

قەللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

dziq'jaq' ~ dziq'ŋaq' جىقراق.

bek'jaq' ~ bek'ŋaq' بەكرەك.

⑭ ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى «-t'εg // -dεg»

نىڭ ئوغۇز - قىپچاق تۈركۈمىدىكى تىللاردا «-t'εj // -dεj»

ۋارىيانتىمۇ بار. مەسىلەن:

att'εg ~ att'εj ئاتتەك

q'ojdεg ~ q'ojdεj قويدەك

⑮ تۇرغۇن سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان «-lig // -liɣ»

قوشۇمچىسىنىڭ «-lεg // -laɣ» تۈرىمۇ بار. مەسىلەن:

q'ara k'φzleɣ قارا كۆزلۈك

q'oɣlaɣ edem قويلۇق ئادەم

△ q'oɣlaɣ edem goɣ jɣtk'εn,

ē(r)liɣ edem t'ajaq' jɣtk'εn,

قويۇلۇق ئادەم گۆش يەيدىكەن، ئەرلىك (ئېرى بار) ئادەم تايلاق
يەيدىكەن. (ماقال)

buɣdujɕŋɕleg	بۇغداي ئوڭلۇك
oŋɭag εdem	ئوڭلۇق ئادەم
otɭag jɛ(r)	ئوتلۇق يەر
ɕjɕleg	ئويۇلۇك

⑩ پېئىللارنىڭ ئىزچىل ھازىرقى زامان فورمىسى تېخى
سنتېتىك فورمىغا ئايلانمىغان (گۇماشېۋىسى مۇستەسنا). مەسىلەن:

jeziw jat'itme(n)	يېزىۋاتىمەن.
itɕ'iw jat'itme(n)	ئىچىۋاتىمەن.

⑪ «p» رەۋىشىداشقا «idi» ۋە شەخس قوشۇلۇپ ياسالغان تۈس
فورمىسىدا b/p' نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

debdim ~ dɪbdim	دېۋىدىم
dimebdim	دېمەۋىدىم
e(li)bdim	ئېلىۋىدىم
ā(l)mabdim	ئالىۋىدىم

بۇنىڭ سوراق شەكلى:

demmidim	دەپمىدىم
dimeɪmidim	دېمەپمىدىم.
e(li)mmidyk'	ئېلىپمىدۇق.
ā(l)mammidyk'	ئالىپمىدۇق

⑫ «miɕ» فورمىسى گەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ uz bejmiɕ - a. uz bejmiɕ.
q'atɕ'un bojida uz bejmiɕ.

soja'p' beq'iŋ q'ofnis(i)t'in.

jā(r)niŋ q'ef(i)t'a k'im bejmiŋ.

△ men k'φ(r)mydem. ist'sem q'aŋiq'alt'in jenip'
k'e(li)giimiŋ.

مەن كۆرمىدىم، ئاڭلىسام قارىغاقتىن يېنىپ كەلگەن ئىش.

△ ŋumniŋdinmu meslet' sō(r)ɣuluq'miŋ.

شۇنىڭدىنمۇ مەسلەھەت سىزاش لازىم ئىش.

△ u gadaj bek' jalŋan ejtq'aq'miŋ.

ئۇ نېمە بەك يالغانچى ئىش (يالغان ئېيتىدىكەن).

② سۈپەتداش ياسىغۇچى «- ɣliŋ, - ɣliŋ // iɣliŋ, ... ɣliŋ»
فورمىلىرى كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

△ tʃ'yʃ k'φjɛptime(n). aldımğa dost'uganlā(r)
seliwet'igliŋ. t'awax - t'awax't'a allini
ɣkiliŋliŋ. molla mollıga q'ajnap' k'lti'gliŋ

بىر چۈش كۆرۈپتەيمەن، (قارىسام) ئالدىمغا دوستىڭلار
سېلىنىپ كەتكەن، تاۋاق - تاۋاقتا ئاشلارنى ئەكىلىۋاتقان،
موللىنىڭ ئۈستىگە موللا قايناپ كەتكەن...

△ sɪniŋ dē(r)diŋde k'itʃ'iniŋ jaŋq'isi biŋ
uxlijammaɣliŋmen

سېنىڭ دەردىڭدە كېچىنىڭ بۇيانى بىر ئۇخلىيالىمىدىم.

△ mamtʃ'e nomuŋum bā(r) p'itigsiz dɪjt'u
مانچە نومۇرۇم بار، پۈتۈلمىگەن (پىزىلىمىغان) دەيدۇ.

② «- k'ɛk', - ɣek' // - q'aq', - ɣaq'»
بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەتداشلار كەڭ قوللىنىلىدۇ. مەسلەن:

△ xeqq'ε q'olalmiqaq' jawa edem

كشىلەرگە قوشۇلمايدىغان ياۋا ئادەم

△ mendaj ā(1)baq'ni t'ap'ammajla.

مېنىڭدەك ئالدىدىغان ئادەمنى تاپالمايدىلا.

△ ojan - t'amallaqa bek' bā(r)migaqt'im.

felimu ba(r)migaq'

ئويۇن - تاماشىغا ئانچە بارمايدىغان ئىدىم، ھازىرمۇ بارمايدىغىنى.

② پېئىل يىلتىزلىرىغا «-εηgy, -ηgy // -aηbu, -ηbu»

قوشۇلۇپ ياسالغان سۈپەتداشلار كەڭ قوللىنىلىدۇ. بۇ قوشۇمچە

ئەدەبىي تىلىدىكى «it'reηgy, ilisaηbu, jibaηbu»

ئوخشاش بىر قانچە سۆزدىلا قېتىپ قالغان ئەمەس، ئۈنۈملۈك

قوشۇمچە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

△ k'il(i)k'ε k'Ilisεηgy, abdan edemk'en.

كىشى بىلەن كېلىشىدىغان، ئوبدان ئادەم ئىكەن.

△ bij q'uluq'i k'Isiwat'aηbuk'en bu ist'niq.

بۇ ئىتنىڭ بىر قۇلىقى كېسىۋېتىلگەن ئىكەن.

△ u i'itni ε jē(r)dε k'φ(r)dem. agzida bij

sφηek' t'j'isεgηy, sok'uldap k'it'ip'

p'aji)t'u aηiqa.

ئۇ ئىتنى ئاۋۇ يەردە كۆردۈم، ئاغزىدا بىر سۆڭەك چىشلەكلىك،

ئاشۇ تەرەپكە سوڭۇلداپ كېتىپ باردۇ.

△ mIniq t'ap'inim jit'laηbu emes.

مېنىڭ چاپنىم يىرتىلغان ئەمەس (يىرتىق ئەمەس).

△ bek' erk'idεηgy balik'en.

بەك ئەركىلەيدىغان بالا ئىكەن،

② پېئىللارنىڭ مەجبۇرىي دەرىجە فورمىسى ئۈچۈن كۆپىنچە « $-t'\bar{y}(r)$ ، $-t'\bar{u}(r)$ // $-d\bar{y}(r)$ ، $-d\bar{u}(r)$ » قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. « $-k'yz$ ، $-gyz$ // $-q'uz$ ، $-ɣuz$ » نى قوللىنىش ئاز. $[o]$ ، $[\phi]$ بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق پېئىللاردا « $-t'\bar{e}(r)$ ، $-t'\bar{a}(r)$ // $-d\bar{e}r$ ، $-d\bar{a}(r)$ » مەسىلەن:

$t'\epsilon p'$ -	$t'\epsilon p't'y(r)dym$	تەپتۈردۈم
$j\epsilon$ -	$jId\bar{y}(r)dym$	يېگۈزدۈم
al -	$ald\bar{u}(r)dum$	ئالدىردۇم
baq' -	$baxt\bar{u}(r)dum$	باق-تۈردۈم
soz -	$sozd\bar{a}(r)dim$	سوزدۇردۇم
$t'os$ -	$t'ost'\bar{a}(r)dim$	توستۇردۇم
ϕs -	$\phi st'\bar{e}(r)dim$	ئۆستۈردۈم
$b\phi l$ -	$b\phi ld\bar{e}(r)dim$	بۆلدۈردۈم

④ « p' » رەۋىشداشقا « $t'u$ » ۋە ئاندىن كېيىن شەخس قوشۇلۇپ ياسالغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس بىرلىك، كۆپلۈك تۈرىدە، ئىككىنچى شەخس بىرلىك، سىپايە تۈرىدە مەزكۇر « $t'urur > t'u$ » چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

al -	$a(li)p(tu)m\epsilon n$	ئاپتىمەن ~ ئېلىپتىمەن،
	$a(li)p(tu)miz$	ئاپتىمىز ~ ئېلىپتىمىز
$k'\epsilon t'$ -	$k'it'ip(tu)m\epsilon n$	كېتىپتىمەن
$d\epsilon$ -	$d\epsilon f(tu)\epsilon a$	دەپتىلا

كېرىيە، نېمە ناھىيىلىرىدە چۈشمەيدۇ. مەسىلەن:

$k'\epsilon l$ -	$k'\epsilon(li)pt'ila$	كەپتىلا ~ كېلىپتىلا
------------------	------------------------	---------------------

⑤ بۇيرۇق - تەلەپ رايبى بىرىنچى شەخس بىرلىك فورمىسى يىلتىزلارغا بارلىقتا «- ij, - yj, - aj, - εj -», يوقلۇقتا «- mij, - maj» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

k'et' -	k'itij	كېتەي
	k'et'mij	كەتمەي
yz -	zyjz	ئۈزەي
	yzmij	ئۈزمەي
k'φ(r) -	k'φjyz~k'φjεj	كۆرەي
	k'φ̄(r)mij	كۆرمەي
al -	alaj	ئالاي
	almaj	ئالماي

بىرىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسى «- jli, - yli, - uli -»
 «- mijli, - majli -» قوشۇلۇشى بىلەن ياسىلىدۇ.

dε -	dijli	دەيلى
k'φ(r) -	k'φjyli	كۆرەيلى
t'os -	t'osuli	توسايلى
itf' -	itf'ili	ئىچەيلى

توسايلى t'osmajli دېمەيلى dijlijli

- al, - q'al, - sal, - t'f'al, - k'el, - q'il - يېنىللىرى
 بۇيرۇق - تەلەپ رايبىنىڭ بىرىنچى شەخس كۆپلۈك، بارلىق
 فورمىسىدا كەلسە، يالغۇز «(i)li» قوشۇلىدۇ مەسىلەن:
 كېلەيلى k'el' - k'il(i)li ئالايلى al - al(i)li
 ئەگەر بۇ يېنىلار بۇيرۇق - تەلەپ رايبىنىڭ ئىككىنچى
 شەخس كۆپلۈك فورمىسىدا كەلسە، «li» بىر قۇمى چۈشۈپ

قالدۇ. مەسلەن:

al -	e(li)ŋlā(r)	ئېلىڭلار
k'el -	k'e(li)ŋlā(r)	كېلىڭلار
q'il -	q'i(li)ŋla(r)	قىلىڭلار.

بۇيرۇق - تەلەپ رايىنىڭ ئىككىنچى شەخس سىياپە تۈرى يىلتىزغا «se//sa -» قوشۇلۇشى بىلەنلا ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن ئاخىرقى سوزۇق تاۋۇش ئۇرغۇلۇق (يۇقىرى ئىنتوناتسىيە بىلەن) ئېيتىلىدۇ. مەسلەن:

△ ē(r)t'ε bij k'ē(1)sεʔ.

ئەتە بىر كەلسىلە.

△ mamniŋdin bij jIsεʔ.

بۇنىڭدىن بىر يەپ باقسىلا.

△ jaŋiq'ımka bij sā(1)saʔ.

ياڭىقىمغا بىرنى سالىسىلا.

△ miʃede t'ū(r)gatʃ' t'ū(r)saʔ.

مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسىلا.

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى ئىككى جەھەتتە كۆرۈلىدۇ.

بىرى — ئۇنىڭدا ئەرەب - پارس تىلى سۆزلىرىنىڭ باشقا دىئالېكت رايونلىرىغا نىسبەتەن كۆپرەك بولۇشى. مەسلەن:

zε(r)dā(r)

باي، پۇللۇق

zulp'ik'εʃ

ئاياللارغا چاچ سالغۇچى

la'pixó(r) پوچى، پو ئاتقۇچى

xaret ياغاچچى

sεg ئىت

sεgwaz~ilt'atʃ'i~ilt'awaz ئىت ئوينىغۇچى

koʃap' خام ئۈزۈم

mijanʃal < mijan sal خوتەندە بىرخىل شاپتۇلنىڭ نامى، ئەسلى مەنىسى «پىل ئوتتۇرىسى».

p'ajk'ā(r) چىلىمدا تاماكا ساتقۇچى، ئەسلى مەنىسى

خىزمەتچى خادىم

bak'anijaz بىكار تەلەپ

k'unnus پىخسىق، بېخىل

ʋoli ئاشۇرۇش، تەكىتلەش رەۋىشى

gylɛʃ ھۇرۇن، سۆرەلمە

ʃatt'a(r) دورىپۇرۇش

damigij ماختانچاق

sɛlq'iliʃ ئۇستا، ماھىر

nasɛlq'i ئاۋستا

dʃwɛŋ كالۋا، دۆت

zɛ̄(r)dɛk' سەۋزە

ئىككىنچىسى خوتەن دىئالېكتىغا خاس ياسالغان ياكى قوللىنىلغان سۆزلەرنىڭ بولۇشى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ ساقلىنىشى. مەسىلەن:

ʃallaŋ < alaŋ ئوچۇق، ھاڭغىرقاي ئوچۇق.

āmatʃ'	نشان، ئوق ئاتىدىغان قارا
t'ɛlp'ɛk'	تېرىدىن ئىشلەنگەن باش كىيىم
t'ɛlp'ɛk'saz	تۇماقچى
azma	شارقىراتما
soq'maq'	ياڭاق ۋە كىشىنىنى قوشۇپ سوقۇپ ياسىلىدۇ
	دىغان بىرخىل يېمەكلىك
t'ā(r)naj	سۇ ئۆتكۈزۈلىدىغان نور
k'ɔtʃ'y(r)mɛ.	سۇنى يەر ئۈستى بىلەن ئىككىنچى بىر
	تەرەپكە ئۆتكۈزۈلىدىغان نور
jalaq'	ئەبەز، پاسكىنا سۇ تۆكۈلىدىغان جاي
ɸim < im ɸ	ئىم پارول.
	گېپى بىر
ɸimi bij	
mɛk'ɪ tʃ'amɸuɪ	ياڭيۇ
ɸndɛ	يامان، قالتىس
ɸndɛrɛ - ~ ɸndɛjɛ	ئالدىراپ قېلىش، پايپىتەك
	بولۇش
k'ɸdzɪm jɛ(r)	ئاۋات يەر
t'onumaq'	جېكىلىمەك
jasidaq'	بېزەلگەن
bɸgmɛk'	سۇنى توسماق
bɸgɛtʃ'	سۇنى توسۇش ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئوت - چاۋار
t'afilig	يات، چەتتىن كەلگەن
uz	چىرايلىق ئوبدان

بۇلاردىن باشقا يەنە ئېتىمولوگىيىسىنى ئېنىقلاشقا توغرا كېلىدىغان ϕ milaq‘man (ئوپۇل - توپۇل)، ‘bidziq (دەم - چەك)، - sɛŋk‘i (پەرق ئېتىش، ئويلاپ كۆرۈش)، mum (جىڭ، راست - mum xot‘enlig - جىڭ خوتەنلىك)، ‘wɛt‘iwɛrɛk (يەكشەنبە - جىمىتەكە)، ‘lask‘at ~ ‘wask‘at (لەڭلەك) قاتارلىق سۆزلەر بار.

لوپنور دىئالېكتى ۋە ئۇنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

لوپنور دىئالېكتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى يۇقىرىدىكى مۇنا- سۋەتلىك ماقالىلەردە بىرقەدەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ يەردە قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمىز.

1) ئاساسىي ئالاھىدىلىكى

① ھازىرقى كەلگۈسى زامان پېئىلى «di<dur<t‘urur»

فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

baradimɛn بارىمەن baradiwiz ~ baradimiz

بارىمىز

k‘elɛdimɛn كېلىمەن k‘elɛdiwiz ~ k‘elɛdimiz

كېلىمىز

② پۈتمىگەن سۈپەتداش «ɣan + dū(r)<dur<t‘urur»

فورمىسى ئارقىلىق ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

baradū(r)ɣan

بارىدىغان

k‘elɛdū(r)ɣan

كېلىدىغان

△ q‘arajdimɛn k‘elɛdū(r)ɣan jolunɣa.

كېلىدىغان يولۇڭغا قارايمەن. (خەلق قوشىقى)

(2) قوشۇمچە ئالاھىدىلىكلىرى

A فونېتىكىلىق جەھەتتىن

③ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/j

نۆۋەتلىشىش يوق. بەزىدە [z] چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

ju - يۇ -

ip' يىپ

il يىل

yz يۈز (كشىنىڭ يۈزى)

④ B, g/w نۆۋەتلىشىش مەۋجۇت.

t'agar تاۋار

jugal ياۋاش

[u xaxt'a شۇ ۋاقىتتا

sugaj سۇۋاي، سۇۋاي - سالتاڭ

gade ۋەدە

⑤ لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى

كۈچلۈك.

لوپنۇر دىئالېكتىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقىغا يۈزە قاراش بىلەن ئۇنى تارىخىي جەھەتتىن ئانىسىدىن ئايرىلىپ قالغان قىرغىز تىلى، دەپ تونۇش س. يې. مالوۋ تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغان، كېيىن بۇ قاراشنى ئە. ر. تېنىشېۋەمۇ قىسقىچە تىلگەن. بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ قويۇش زۆرۈركى، تارىختا لوپنۇر رايونىدا قىرغىزلارنىڭ ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى توغرىسىدا ھازىرغىچە ئېنىق مەلۇمات

يوق. لوپنۇر دىئالېكتىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى يىلتىز (ياكى تومۇر) ۋە قوشۇمچە مۇناسىۋىتىدىن ئالغاندا قىرغىز تىلىدىكىدەك مۇقىم ئەمەس، يەنى لوپنۇر دىئالېكتىدا لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشتىن قۇرۇلغان يىلتىز ياكى تومۇرلارغا [o]، [ϕ] فونېمىلىرى بىلەن تۈزۈلگەن قوشۇمچىلار قوشۇلمىدايدۇ. قىرغىز تىلىدا بولسا مۇنداق ئەھۋال بار. مەسىلەن: biz — ئۇسسۇل، — biz|ϕ — ئۇسسۇل ئويناش.

لوپنۇر دىئالېكتىدا قوشۇمچىلاردا [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ كۆرۈلۈشى پەقەت يىلتىز ياكى تومۇردىكى [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ ئوڭ ئاھاڭداشلىقىنىڭ نەتىجىسى. شۇڭا بۇنى قىرغىز تىلىدىكى لەۋلىشىش ھادىسىسى بىلەن ماھىيەتتە ئوخشاش دەپ قارىغىلى بولمايدۇ. تۈپ سۆزلەردىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى، جۈملىدىن تۈپ سۆزلەرنىڭ ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملىرىدا [o]، [ϕ] فونېمىلىرىنىڭ كېلىشى تۈركىي تىللار ئىچىدە يالغۇز قىرغىز تىلىنىڭلا خۇسۇسىيىتى ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر — ئوغۇز گۇرۇپپىسىدىكى تىللاردا دىمۇ مۇنداق ھادىسە مەۋجۇت. شۇڭا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقىنى قىرغىز تىللىرىدىلا ئەمەس، ئۇيغۇر تىلىدىمۇ بار دەپ چۈشىنىش كېرەك.

لوپنۇر دىئالېكتىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى تۈپ سۆز، ياسالما سۆز ۋە سۆز تۈرلىنىشلىرىنىڭ ھەممىسىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

تۈپ سۆزلەردە:

t'olo

تولا

onnoŋ

ئوڭاي

ϕrdϕg

ئۆدەك

k'φrp'φ	كۆرپە
jogono -	ياسالما سۆزلەر:
ojno -	يوغنا -
φrlφ -	ئوينا -
φtk'φrmφ	ئۆتكەرمە (ئەسۋاب)
q'ojt'f'u	قويچى
k'φzzφ -	كۆزلە -
jφly -	ھۆل بولماق
ott'o -	ئوتلا -
bordo -	بوردا -
orɣoɣ	ئورغاق
q'ofsoq'	قوشاق
bojoq'	بوياق
oŋŋo	سۆز تۈرلىنىشىدە:
ondo	ئۈنىڭغا
olor	ئۈنىڭدا، ئۇ يەردە
k'φrsφ	ئۇلار،
k'φrmφjly	كۆرسە (شەرت رايى)
k'φjgφj	كۆرمە يىلى
q'ojɣoj	كۆپگەي
q'ojso	قويغاي
	قويسا (شەرت رايى)

سۆزمەن

sɒzzyk'

⑥ ئەرەب - پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردە [g] ، [k'] تاۋۇشلىرىنىڭ سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەسلىدىكى فونېتىكىلىق قائىدىلىرىگە ئۇيغۇن. مەسىلەن:

گوللا - gɒllɛ گۈل gyl گۆش gɒʃ

⑦ سۆز ئاخىرىدىكى [g] ، [ɣ] تاۋۇشلىرى كونا تۈركىي تىللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بويىچە خېلى دەرىجىدە ساقلانغان. مەسىلەن:

قېرىق q'arɣ
تېرىق t'arɣ
بۆلەك bɒlɒg
ئۆلۈك ɒlyg

⑧ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىسىدىكى [p'] ، [q'] ، [k'] تاۋۇشلىرى [g] ، [ɣ] ، [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ.

⑨ سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە تارىخىي ئاجىزلىشىشتا بولغان ئەمەس. مەسىلەن:

ئورۇق aruq' ئوچۇق atʃuq'
تېرىلغۇ t'arɣa يورۇق jaru'q

بۇ تاۋۇش ھازىرمۇ ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

سېلىپ salip' ئېلىپ alip'
بېشىم bafim قېشىڭ q'afɨŋ

سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ] نىڭ [e] غا ئاجىزلىشىش جەريانى ئاياغلاشمىغان. سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ɛ]

تاۋۇشى بەزىدە ئاجىزلاشمايدۇ، كۆپىنچە [E] غا ئاجىزلىشىدۇ، ئەدەبىي تىل تەسىرى بارلاردا [e] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

t'ɛʃ - t'ɛʃilsɛ تېشىلسە

k'ɛtʃ' - k'ɛtʃ'k' ~ k'ɛtʃ'ik' كېچىك

Eʃik' ئىشىك

k'Ejik' كېچىك

bEʃik' ~ bɛʃik' بۆشۈك

k'ɛl - k'ɛlɛrmisiz كېلەمسىز؟

سۆزنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى بوغۇملىرىدىكى [ɛ]، [a] تاۋۇشلىرى زادى ئاجىزلاشمايدۇ. مەسىلەن:

k'ala كالا k'alasi كالىسى

inɛ ئانا inɛsi ئانىسى

dzemɛ تاپا - تەنە dzemesi تاپا - تەنەسى

⑩ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئوك ئاسسىمىلىياتسىيىسى كۈچلۈك. بۇ ھادىسە ئىگىلىك كېلىش (جۈملىدىن چۈشۈم كېلىش) تە s، z، k'، q'، l، m، t'، p'، ŋ/n شەكلىدە، ئىسسىملارنىڭ سان كاتېگورىيىسىدە s، z، t'/l شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

dzan جان dzanni جاننى، جاننىڭ

q'oʃ قويىنى، قويىنىڭ q'oʃnu قوي

k'yn كۈننى، كۈننىڭ k'ynny كۈن

siz سىزنى، سىزنىڭ sizzi سىز

muz مۇزنى، مۇزنىڭ muzzu مۇز

k'ɔz كۆزنى، كۆزنىڭ k'ɔzzy كۆز

k'imى، كىمنىڭ k'immi كىم

q,ojum	قويۇم	q'ojummu	قويۇمنى، قويۇمنىڭ
k'φzym	كۆزۈم	k'φzymmy	كۆزۈمنى، كۆزۈمنىڭ
jeŋ	يەڭ	jeuŋŋi	يەڭنى، يەڭنىڭ
q'ojuŋ	قويۇڭ	q'ojuŋŋu	قويۇڭنى، قويۇڭنىڭ
sφzyŋ	سۆزۈڭ	sφzyŋŋy	سۆزۈڭنى، سۆزۈڭنىڭ
t'al	تال	t'alli	تالنى، تالنىڭ
jol	يول	j'ollu	يولنى، يولنىڭ
k'φl	كۆل	k'φlly	كۆلنى، كۆلنىڭ
beg	بەگ	bekk'i	بەگنى، بەگنىڭ
k'φryk'	كۆرۈك	k'φrykk'y	كۆرۈكنى، كۆرۈكنىڭ
sytt'	سۈت	sytt'y	سۈتنى، سۈتنىڭ
at'	ئات	atti	ئاتنى، ئاتنىڭ
ott'	ئوت	ott'u	ئوتنى، ئوتنىڭ
gεp'	گەپ	gεpp'i	گەپنى، گەپنىڭ
at'	ئات	att'ar	ئاتلار
t'oj	توي	tojlor	تويلار
siz	سىز	sizzεr	سىلەر
mεs	مەست	mεssεr	مەستلەر
k'φz	كۆز	k'φzzφr	كۆزلەر

① سۆز بېشىدا كەلگەن [r] تاۋۇشىنىڭ ئالدىدا بىر سوزۇق تاۋۇش كۆپىيىدۇ. مەسىلەن:

iresim	رەسىم	iras	راست
iraq'a	رەخت	orodzεk'	رەخەك

⑫ سۆز ئوتتۇرىسىدا كەلگەن [ʁ] ، [g] تاۋۇشلىرى ياكى شۇ تاۋۇشلار كەلگەن بوغۇملار چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

bó(ʁur)soq'	بوغۇرساق
t'ó(ʁ)roʁ ~ tó(ʁ)roq'	توغراق
k'φk̄ȳ(gy)n	كۆكسۈن
t'ȳnȳ(gy)n	تۈنۈگۈن
k̄ī(gi)z	كىمگىز
m̄ȳ(ŋy)z ~ mygыз	مۈڭگۈز
byl̄ȳ(gy)	بىلەي
buzū(ʁu)	موزاي

⑬ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [t'] تاۋۇشى [tʃ'] غا نۆۋەتلەشمەيدۇ. مەسىلەن:

t'iʃ	چىش	t'yʃ	چۈش ۋاقتى
t'yʃ - -	چۈش - -	t'iʃi	چىشى
t'uʃ	ئۇدۇل، تۇش		

⑭ ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئورۇن ئالماشتۇرۇشى باشقا دىئا-
لېكتلارغا نىسبەتەن كۆپ. كۆپىنچە ئۇچرايدىغانلىرى:

ʁ , t' , d , (b) w/l

jilʁa -	يىغلا -
alt'a -	ئاتلا -
t'alt'iq'	تاتلىق
ilda di	پۇرىدى، ھىدىلىدى.

q'ilwe		قىيە
irwajim	ئىبراھىم (كىشى ئىسمى)	(b)w · g · ɣ/r
burka		بۇغرا
φrgφn -	φgrɛn - >	ئۆگەن
ap'sap'		s · k' / p' (b) · m
tʃ'ɛpk'ɛn		تەسۋاب
		چەكمەن

⑮ سۆز بېشىدا /s/، قوشۇمچىلاردا /l/ نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن.

fina -	سنا -	finaq'	سناق:
faldza -	سالجا		
q'ijmet'fi -		قىيەتەلەشەك	
jenik'fi -		يېنىكلىمەك	
jaq'infi -		يېقىنلاشماق	
uzaq'fi-		ئۇزاقلاشماق	

بۇ نۇقتا قۇمۇل شېۋىسىگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

B. مورفولوگىيەلىك جەھەتتە

⑯ ئىگىلىك ۋە چۈشۈم كېلىش بىرلا «ni» (يۇقىرىدا كۆر-
سىتىلگەندەك 28 ۋارىيانتى بار) قوشۇمچىسى ئارقىلىق
ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ awarŋi afini tʃ'iq'ar
aram k'alani jaɣɪɣa.

داداڭنىڭ نەزىرىنى بەرگىن، ھارام كالىنىڭ يېغى بىلەن (قوشاق)

بۇ مىسالدا «k'alani, awaŋŋi» ئىگىلىك كېلىشتە،
«alini» سۆزى چۈشۈم كېلىشتە ھېسابلىنىدۇ.

لوپنۇر دىئالېكتىدا ئىگىلىك كېلىشىنىڭ «-niŋ» فورمىسى
پەقەت biz, sen, men قاتارلىق شەخس ئالماشلىرى ئاخىرىغا
«sajan, ox/ol, yt/ʹyn, bilən» قاتارلىق ياردەمچى سۆزلەر
ۋە tʹɛ, dek قاتارلىق قوشۇمچىلار قوشۇلۇپ كەلگەندىلا
كۆرۈلىدۇ، لېكىن ئىگىلىك مۇناسىۋەتنى بىلدۈرمەيدۇ. مەسىلەن:

△ seniŋ yt/ʹyn aŋlagan dɛrdim t'olo

سېنىڭ ئۈچۈن ئاڭلىغان دەردىم تولا. (قوشاق)

△ t'uzaq joqt'oj baramsen meniŋ bilen

تۇزاق يوقلاپ كېلەي، مېنىڭ بىلەن بارامسەن؟ (قوشاق)

△ ojnoj desem n'ɛrk'im bā(r)

ala bojoq' seniŋt'ɛ

ئوينايمەن دېسەم، سېنىڭدەك تۇراقسىز، شاللاقلاردىن ھەركىم بار.
(قوشاق)

△ bizziŋ sajan tilleri Erimɛjdu

بىزگە ياخشى گەپ قىلىپ قويۇشقا ئۇنىڭ تىللىرى بارمايدۇ.
(قوشاق)

⑰ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى شەخس

كۆپلۈكى ئۈچۈن «-miz» فورمىسى بىلەن بىللە «-wiz» مۇ
قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'et'ɛdimiz ~ k'et'ɛdiwiz

⑱ ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ ئۈچىنچى شەخس

كۆپلۈكى ئۈچۈن «-lar» فورمىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئۇلار بارىدۇ baradulā(r) ئۇ بارىدۇ baradu

ئۇلار يۈرىدۇ jyryjdulā(r) ئۇ يۈرىدۇ jyryjdu

△ bizziŋ bilen barawerlɛ(r) baŋt'ɛ'ada jyryjdulā(r)

بىز بىلەن تەڭ كىشىلەر قېرىلار باغچىسىدا يۈرۈشىدۇ.
 ⑱ ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىل فورمىسى «-jat»
 تېخى سىنتېتىك فورمىغا ئايلىنىپ كەتمىگەن. مەسىلەن:

ئىشلەۋاتىدۇ ift'əwjat'adu

ئوقۇۋاتىدۇ oq'uwjat'adu

⑳ پېئىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى «-al» سو-
 زۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىغا بويسۇندۇرۇلمايدۇ.
 مەسىلەن:

ياسىيالىدىم jasajaldim قىلالايمەن q'ilalajdimen

كۆرەلەيمەن k'φralajdimen دېيەلدىم dejaldim

⑳ بۇيرۇق تەلەپ رايى ئىككىنچى شەخس كۆپلۈكتە
 سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «-lā(r)
 1ē(r)» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ئېلىڭلار aliŋlā(r)

بېرىڭلار beriŋlē(r)

كۆرۈڭلار k'φryŋlē(r)

⑳ يۆنىلىش كېلىش «بىلەن» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ.
 مەسىلەن:

△ ... ga k'φryft'y'm.

... بىلەن كۆرۈشتۈم.

△ sən ŋoŋŋo gəpt'ɛsɪp' alaridiŋmu?

سەن شۇنىڭ بىلەن گەپلىشىۋالاتتىڭمۇ؟

△ oŋliğa t'ap'ɪsɪp'...

ئوغلى بىلەن تېپىشىپ ...

② بەزى ئالاھىدە فورمىلار بار. بۇلار:
 «-ətʃ'i, - atʃ'i// - tʃ'i».a بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەتداش
 فورمىسى. مەسىلەن:

△ sən k'əntʃ'ige baratʃ'i bolsoq...

سەن كۆنچىگە بارىدىغان بولساڭ...

△ bir il q'ilatʃ'i bolsoq'...

بىر ئىش قىلىدىغان بولساڭ...

△ bir adəmmi izzəp' ~ issəp' t'apatʃ'i bolso
 t'ap'almajdik'ənlā(r)

بىر ئادەمنى ئىزدەپ تاپماقچى بولسا، تاپالمايدىكەن.

△ q'atʃ'an q'ojup' berətʃ'i bolso...

قاچان قويۇپ بەرمەكچى (بېرىدىغان) بولسا...

مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا پېشىلدىن
 ياسىلىدىغان مۇنداق سۈپەتلەرنى تۆۋەندىكىدەك ئىككىگە بۆلۈپ
 بايان قىلىدۇ: بىرى، «ئوغۇز، قىپچاق، يەمەك، ياغما، ئارغۇ ۋە
 سۇۋارلاردىن پەقەتەكلەرگىچە بولغان كۆچمەنلەر» دە قوللىنىلى
 دىغان بىردىن بىر *bardatʃ'i* — بارغۇچى، بارىدىغان،
 بۇرچى *t'urdatʃ'i* — تۇرغۇچى — تۇرىدىغان» فورمىسىدىكى
 سۈپەت، يەنە بىرى «چىگىل، قەشقەر، بالاساغۇن، ئارغۇ،
 بارسىغان ۋە يۇقىرى چىنغىچە بولغان ئۇيغۇر تىللىرى» دا
 قوللىنىلىدىغان «بۇرغۇچى *barɢutʃ'i* — بارغۇچى، بارىدىغان،
 ئۇرغۇچى *t'urɢutʃ'i* — تۇرغۇچى، تۇرىدىغان» فورمىسىدىكى
 سۈپەت.

لوپنۇر دىئالېكتىدىكى بۇ سۈپەتداشنى كېيىنكى خىلغا
 كىرگۈزگىلى بولمايدۇ. چۈنكى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق

خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە «غۇچى»، «گۇچى» فورمىلىرىدىكى [g]، [ɣ] تاۋۇشلىرىنى قىسقارغان دەپ پەرەز قىلغاندا، بۇ سۈپەت-داش ھازىرقى زامان قىسقا تىلىدىكىدەك «baruwtʃi» ، «tʰuruwtʃi» بولۇشى كېرەك ئىدى. ۋەھالەنكى لوپنۇر دىئالېكتىدا بۇ سۈپەتداشنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدا [u] ئورنىدا [a] كەلمەكتە. بۇ يەردە ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ [u] بىلەن نۆۋەتلىشىشىگە ئاساس يوق. شۇنىڭغا قارىغاندا، لوپنۇر دىئالېكتىدىكى بۇ سۈپەتداشنى ئالدىنقى خىلغا ياتقۇزۇشقا، يەنى پېئىل يىلتىزى بىلەن «tʃi» قوشۇمچىسى ئارىلىقىدىكى «da» نىڭ [d] تاۋۇشى قىسقىراپ مۇشۇ ھالەتكە كەلگەن، دەپ پەرەز قىلىشقا بولىدۇ^①.

b «-ɣuluqʃ-, -qʃuluqʃ// -gylykʃ-, -kʃylykʃ» + شەخس فورمىسى.

بۇ فورما خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك زۆرۈرىيەت رايى مەنىسىنى بىلدۈرمەيدۇ، بەلكى مەلۇم ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل ئىكەنلىكىنى، ئادەتكە ئايلىنىشىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

Δ nEmEnEge tʰuɣmaɣuluqʃsɛnʔ

نېمىشقا تۇغمايدىغانسەن؟

Δ ʃu tʃʰaqqʰatʃʰɛ nEmEnEge saqʰajmaɣuluqʃsizʔ

شۇ چاققىچە نېمىشقا ساقايمايدىغانسىز؟

Δ ɕjɣɣdyn kʰiʃi kʰelipʰ tʰuɣuluqʃtʰu(r)ʔ

ئۆيۈڭدىن كىشى كېلىپ تۇرىدىغاندۇر؟

① بۇ سۈپەتداش ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئۇيغۇرچە II توم، 43 - بەت ۋە 64 - بەتلەردە بېرىلگەن بايانلارغا قاراڭ.

c. «-k'y, -gy// -qu, -ku» هەرىكەت ناملىق

رى + tʃ'ɛ + شەخس فورمىسى.

△ meni jalimğa k'irgytʃ'ɛŋde senmu ʃondoq' bolosen.

مېنىڭ يېشىمغا كىرگۈچە سەنىمۇ شۇنداق بولسەن.

△ k'ɔntʃ'ige maŋŋutʃ'eside bizge bir utʃ'urap' k'ɛtk'ɛj.

گۈنچىگە ماڭغۇچە بىزگە بىر يولۇقۇپ كەتسۇن.

d. «-k'en, -gen// -qan, -yan» سۈپەتداشلىرى +

ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى «-da» + «-qi, -k'i» فورمىسى.

△ bergendek'i tʃ'ajinŋi galimğa jut'up' itʃ'mɛj, بەرگەن چېيىڭنى گېلىمغا يۇتۇپ ئىچمەي، (قوشاق)

△ baqq'andaq'i q'ojunu ɔzy sojup jejalmaj,

باققان قوينى ئۆزى سويۇپ يېيەلمەي (قوشاق)

C. لېكسىكىلىق جەھەتتە

لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكى مۇنداق:

بىرىنچىدىن، ئۇنىڭدا باشقا دىئالېكتلاردا ئۇچرىمايدىغان

dzara — كىرىپە، gɔk'y — بېلىق تۇتىدىغان قارماق،

gɔlmɔ — بېلىق تورى، gɔn — چوڭسۇر، t'oroʃɛn —

چوشقىنىڭ كۈچۈكى، ɣarɣalt'a — كىيىمە توختايدىغان جاي

قاتارلىق موڭغۇل تىلى سۆزلىرى كەڭ قوللىنىلىدۇ.

ئىككىنچىدىن، tʃ'ɔlmɔg — كىچىك كۆلچەك، q'ara siŋgek —

چىۋىن، sat — پەيت، ياخشى پەيت، jezɛk — زەربە،

دەككە، t'yŋjɪ — ئايرىل، ئۈمىد ئۈز، q'aratʃ'i — ئاد-

دىي پۇقرا، - t'alq'it' - چۇۋۇ، - sewit' - سۈيۈنچە، ol -
 ئۇچىنچى شەخس كىشىلىك ئالمىشى، - ajanqu ~ janqu -
 ئەكس سادا، - assida ~ asida - قىسنىماق، كۆزى قىيى
 ماسلىق، - esirk'ε - ئاسراش، ئاۋايلاش، k'φlyε - سايە
 قاتارلىق قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى سۆزلىرىنىڭ قوللىنىلىپ كېلىشى
 ۋە بۇلاردىن باشقا p'yrdze - پۇرسەت، - dewesk'εl -
 قېلىن كۆرپە، - t'l'aq't'l'ikar - چولپان يۇلتۇزى، - φdygen -
 ئاغىمىخان، - t'ox'urkuq' - كۆسەي، - barit'amal - شەپە-
 رەك، - p'ut'a - يۇلغۇن، - sarwa - غۇنان تاي، - q'ulaj -
 يىڭناغۇچ قاتارلىق سۆزلەرنىڭ قوللىنىلىشى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ
 لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى ھېسابلىنىدۇ.

لوپنۇر دىئالېكتى جەنۇب (چاقىلىق) تا خوتەن دىئالېكتى
 بىلەن، شىمالدا قۇمۇل، تۇرپان شېۋىلىرى بىلەن، غەربتە
 تارىم، كۇچا شېۋىلىرى بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇڭا جەنۇب
 تەرەپتىن ئالغاندا خوتەن دىئالېكتى لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ مېرەن
 رايونىغا z/r نۆۋەتلىشىش جەھەتتىن تەسىر قىلغان، بۇنى
 م. ر. تېنىشېۋ لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى دەپ
 كۆرسىتىدۇ، س. يې. مالموۋ خاتىرىلىگەن بىر قىسىم
 تېكىستلار مېرەن ۋە يېڭىسۇدىن بولۇپ، z/r نۆۋەتلىشىش جەھەتتە
 خوتەن دىئالېكتىنىڭ تەسىرى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بىزنىڭ
 قارىشىمىزچە z/r نۆۋەتلىشىش لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ
 خۇسۇسىيىتى ئەمەس.

شىمال تەرەپتىن ئالغاندا، قۇمۇل شېۋىسىدە تېنىق ھازىرقى
 كەلگۈسى زامان يېنىلىنىڭ لوپنۇرغا ئوخشىشىپ بارا baridimen،
 k'elidimen شەكلىدە قوللىنىلىشى، شۇنىڭدەك قۇمۇل شېۋىسىدە
 ۋە قىسمەن تۇرپان شېۋىسىدە ئىگىلىك كېلىش بىلەن چۈشۈم
 كېلىشىنىڭ لوپنۇر دىئالېكتىدەك بىر قوشۇمچە ئارقىلىق ئىپادىلىنىشى

بىزنى بۇلار بىر ئىجتىمائىي كولىپكتىپنىڭ تىلى بولغان بولسا كېرەك، دېگەن تونۇشقا كەلتۈرىدۇ. بۇ كېيىنكى ئالاھىدىلىك ۋە بىر قىسىم ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىسى ئۇيغۇر - قارلىق تارماق گۇرۇپپىسى ئىچىدە يالغۇز ئۇيغۇر تىلى دائىرىسىدىلا كۆرۈلۈپ قالماستىن ھەتتا ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت دىئالېكتىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. ① مۇشۇ نۇقتىدىن قارىغاندىمۇ لوپنۇر دىئالېكتى تارىخىي جەھەتتىن قانداقتۇر قىرغىز تىلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولماي، بەلكى، قۇمۇل، تۇرپان شېۋىسىدە سۆزلەشكۈچى ئاھالە بىلەن، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن بىر تىل تارماق گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ بولۇپ تۇرغان ئۆزبېك تىلىنىڭ تاشكەنت شېۋىسىدە سۆزلىشىدىغانلار بىلەن مۇناسىۋەتلىكتۇر.

لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ بەزى مۇھىم تىل ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بولۇپمۇ مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى قۇمۇل ۋە تۇرپان شېۋىلىرىدە كۆرۈلۈشى، بىرىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلاشماسلىق ئەھۋالىنىڭ خوتەن دىئالېكتى تەركىبىدىكى گۇما شېۋىسىدە كۆرۈلۈشى لوپنۇر دىئالېكتىنى ئايرىم بىر دىئالېكت دەپ ئايرىپ چىقىشقا تەسىر يەتكۈزمەيدۇ، چۈنكى بۇ تىل ھادىسىلىرى مەركىزىي دىئالېكت بىلەن خوتەن دىئالېكتىنىڭ ئاساسىي قىسمىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئەمەس.

① «ھازىرقى زامان ئۆزبېك تىلى»، 317 - بەت، 1957 - يىلى، تاشكەنت.

4. كەلپىن شېۋىسى

كەلپىن شېۋىسى جۇغراپىيىۋى جەھەتتىن مەركىزىي دىئالېكت رايونى ئىچىدە بولغان كەلپىن ناھىيىسى ئاھالىسىنىڭ قوللىنىدىغان شېۋىسىدۇر.

كەلپىن ناھىيىسى ھازىر كەلپىن بازار ئىچى، گەزلىك يېزىسى، يۈرچى يېزىسى ①، ئاچال يېزىسى دېگەن تۆت مەمۇرىي رايونغا بۆلۈندۈ. بۇلاردىن ئاچال يېزىسى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ غەربىي يېزىلىرى بىلەن چېگرىداش. كەلپىن بازار ئىچىدىمۇ ئانچە - مۇنچە سىرتتىن كېلىپ ئولتۇراقلاشقانلار بار. شۇڭا كەلپىن شېۋىسىگە ھەقىقىي ۋەكىللىك قىلىدىغان رايونلىرى گەزلىك بىلەن يۈرچى ھېسابلىنىدۇ (بىز ئاساسەن گەزلىكنىڭ تىل خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە تونۇشتۇرىمىز).

كەلپىننىڭ ھازىرقى نوپۇسى 30 مىڭ ئەتراپىدا. 1986 - يىلدىكى مەلۇمات بويىچە گەزلىك يېزىسىدا 9936، يۈرچى يېزىسىدا 8631 نوپۇس بار.

① كەلپىن ناھىيىسىلىك تەزكىرە ئىشخانىسىنىڭ تەتقىقاتىنا ئاساسەن «يۈرچى» دېگەن نامنى تارىختىكى «月氏» بىلەن بىرلەشتۈرۈپ قاراشقا بولىدۇ. مۇندىن باشقا ئاقسۇ قۇمباشتىمۇ «يۈرچى» ، «تۆۋەن يۈرچى» دېگەن ئىككى يېزا بار.

كەلپىن شېۋىسى دىئالېكتلارغا قويۇلغان ئاساسىي ئۆلچەم بويىچە خوتەن دىئالېكتىغا ئوخشاشسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن باشقا ئالاھىدىلىكلىرى جەھەتتىن مەركىزىي دىئالېكت تەركىبىدىكى تارىم ۋە قەشقەر شېۋىلىرىگە ئوخشاشىدۇ، شۇنىڭدەك ئۆزىگە خاس بەزى ئالاھىدىلىكلىرىمۇ بار. شۇ سەۋەبتىن بۇ شېۋە ئالاھىدە شېۋە قىلىپ كۆرسىتىلدى.

كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى

(1) ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى

① كەلپىن شېۋىسى ھازىرقى - كەلگۈسى زامان پېئىلىنىڭ فورمىسى جەھەتتە خوتەن دىئالېكتىغا تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن:

bar -	baritme(n)	بارىمەن	
	baritmiz	بارىمىز	
q'il -	q'ilitmε(n)~q'i(li)tme(n)	قىلىمەن	
	q'ilitmiz~q'i(li)tmiz	قىلىمىز	
barisεn	بارىسەن	baris(i)l̄ε(r)	بارىسەلەر
barisiz	بارىسىز	baritɬa	بارىدىلا
qilisεn	قىلىسەن	q'ilisiz~qī(li)siz	قىلىسىز
		qī̄(li)ɬa	قىلىدىلا
bari't'u	بارىدۇ	q'ilit'u~q'i(li)t'u	قىلىدۇ

△ p'aldi bilēn jerip' q'alajtmiz.

پالتا بىلەن يېرىپ قالايىمىز.

△ $\text{bɛlwi}(\text{r})\text{salmi}^{\text{b}}\text{ut}^{\text{f}}\text{ɛ bu}^{\text{g}}\text{daj p}^{\text{a}}\text{k}^{\text{i}}\text{z bolmajt}^{\text{u}}$.

غەلۋىر سالمىغۇچە بۇغداي پاكىز بولمايدۇ.

△ $\text{it}^{\text{f}}\text{k}^{\text{i}}\text{li su al}^{\text{i}}\text{tmiz}$.

ئىچكىلى سۇ ئالىمىز.

△ $\text{ma}^{\text{ŋ}}\text{ma}^{\text{x}}\text{t}^{\text{f}}\text{i bolap}^{\text{t}}\text{uruj}^{\text{t}}\text{mɛ}(\text{n})$

ماڭماقچى بولۇپ تۇرىمەن.

② پۈتمىگەن سۈپەتداش فورمىسى جەھەتتە خوتەن دىئالېكتىغا تامامەن ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

al - alitq'an ئالدىدىغان

aŋla - aŋlajtq'an ئاڭلايدىغان

q'osalma - q'osalmajtq'an قوشۇلمايدىغان

tiŋɛ - t'iŋɛjztq'an تىڭشايدىغان

△ $\text{q}^{\text{a}}\text{ojdin bɛ}^{\text{f}}\text{ni ɛpk}^{\text{i}}\text{iritq}^{\text{a}}\text{n boldam}$.

قويدىن بەشنى ئەكىرىدىغان بولدۇم.

△ $\text{k}^{\text{i}}\text{sitq}^{\text{a}}\text{n ɛdɛmni t}^{\text{e}}\text{p}^{\text{i}}\text{p}^{\text{a}}\text{k}^{\text{i}}\text{lit}^{\text{u}}$.

كېسىدىغان ئادەمنى تېپىپ كېلىدۇ.

△ $\text{y}(\text{r})\text{k}^{\text{a}}\text{yjtq}^{\text{a}}\text{n a}^{\text{h}}\text{tk}^{\text{a}}\text{ɛn}$.

ئۈركۈيدىغان ئات ئىكەن.

(2) قوشۇمچە خۇسۇسىيەتلىرى

A. فونېتىكىلىق جەھەتتە

a. ئۈزۈك تاۋۇشلار بويىچە

① g/w نۆۋەتلىشىش ئومۇميۈزلۈك مەۋجۇت. مەسىلەن:

dzugan جۇگان t'agā(r) تاۋار

dzugaz جۇۋاز jagal ياۋاش
 endyge ئەندۇۋا uga ئوۋا (قۇشنىڭ ئوۋىسى)
 مۇنداق نۆۋەتلىشىش ھەتتا كۆرسىتىش ئالماشلىرىدىمۇ بار.

مەسىلەن:

magu, mogu~mo~mowu ماۋۇ
 ěgu ئەۋۇ ĵgu ئوۋۇ t'ěgu ئەۋۇ
 t'ĵgu ئەۋۇ

② سۆز بېشىدا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدا بىر [h] كۆپىيىشى ياكى سۆز بېشىدىكى [j] تاۋۇشىنىڭ [h] لىشى جەھەتتىن باشقا شېۋىلەرگە قارىغاندا، ئاتۇش ۋە قەشقەر شېۋىلىرىگە يېقىن. مەسىلەن:

hɑŋbuq' ئاڭغۇق
 hɑrɣij ئايغىر
 hildam ئىلدام
 hɑgul ئاۋۇل، ھويلا
 hɑlɛm ئالەم
 heq'illig ئەقىللىق
 hejnek' ئەينەك
 heziz ئەزىز (كىشى ئىسمى)
 hɑbdirā(ɣ)man ئابدۇراخمان (كىشى ئىسمى)

③ سۆز بېشىدا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار ئالدىدا z/j نۆۋەتلىشىش يوق. مەسىلەن:

zil يىلان يىل
 jir - يىر - jilman يىلمان

iyk'	يۈك	iygen	يۈگەن
ixil		ixilip k'ett'i	يېقىلىپ كەتتى
jut'			يۇرت
julduz	يۇلتۇز	jum -	يۇم -

△ k'φzlrini jum(u)baldila.

كۆزلىرىنى يۇمۇۋالدىلا.

مۇنداق شارائىتتىكى [j] بەزەن [s]، [ʃ] تاۋۇشلىرى بىلەنمۇ نۆۋەتلىشىدۇ، لېكىن مۇنداق سۆزلەر بەك ئاز. مەسىلەن:

ʃip يىپ

△ jyzige ʃip' saldurup'.

يۈزىگە يىپ سالدۇرۇپ...

suq' - يۇق -

△ suq'ufup' q'a(li)pt'u

يۇقۇشۇپ قاپتۇ.

④ [ʃ] بىلەن ئاياغلاشقان بىر قىسىم سۆزلەردە سۆز بېشىدىكى [t'] نىڭ [tʃ'] بىلەن نۆۋەتلىشىشى ئومۇميۈزلۈك. مەسىلەن:

tʃ'if چىشىم tʃ'ifim چىشىم

tʃ'yʃ چۈشۈم tʃ'yʃym چۈشۈم

tʃ'yʃ- چۈشۈك - tʃ'yʃyk' چۈشۈك

△ on t'ugutt'in bij tʃ'yʃyk' jaman

ئون تۇغۇتتىن بىر چۈشۈك يامان.

tʃ'yʃε - چۈشە -

△ aht'ni tʃ'yʃεp' q'ojdaq'.

ئاتنى چۈشەپ قويدۇق.

⑤ tʃ/s نۆۋەتلىشىش بار. مەسىلەن:

چېچىۋاتتىم tʃ'ehtʃ'iwatt'im - چاچ - tʃ'ahtʃ'

چاچ tʃ'atʃ'

tʃ'atʃ'q'a asitq'an gojek'.

چاچقا ئاسىدىغان چاچتەڭگە.

چاچرا - tʃ'aʃra -

پەقەت atʃtʃ'iB - sytʃ'yg ' satʃ'q'an سۆزلىرىدىلا نۆۋەتلىشمەيدۇ.

△ sytʃ'yt'yp' p'olu qī(li)tmiz.

چۈچۈتۈپ پولۇ قىلىمىز.

⑥ [i] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بەزىلىرىدىلا بوغۇم ئاخىرىدىكى [r] تاۋۇشى [j] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. بۇ نۇقتىدا كەلپىن شېۋىسى خوتەن دىئالېكتىغا قىسسىمەن ئوخشاشىدۇ. مەسىلەن:

بىرى bijsi بىر bir

ئېتىزنىڭ قىرى q'iri eht'isniŋ قىر q'ir ~ q'ij

q'ijliduq' △ jē(r)ni

گىردە gijde

مېھمان كىردى. △ mīman k'ijdi. k'ij-

q'ir - ~ q'ij -

قىرىپ يېدى. △ q'ijip' jidi.

سۈتنىڭ قىرىمىسى syt'nig q'ijmiq'i قىرماق q'ijmaq'

⑦ سۆز ئاخىرىدىكى [B]، [g] تاۋۇشلىرى ئومۇمەن قەدىمى

كى تۈركىي تىللار خۇسۇسىيىتى بويىچە ئەينەن ساقلانغان. بۇ نۇقتىدا خوتەن ۋە لوپنۇر دىئالېكتلىرىغا ئوخشاشىدۇ.

jenig	يېنىك	ellig	ئەللىك
atʃtʃ'ig - sytʃ'yg			ئاچچىق - چۈچۈك
k'ɸnɛg			كۆنۈك
itt'ig			ئىتتىك
jirig			يىرىك
bɛlɛt'lig			دېلەتلىك
ulaɣ			ئۇلاغ
q'ojaɣ			قويۇق
serig			سېرىق
t'olɣaɣ			تولغاق

△ t'olɣaɣ t'ut'up' q'a(li)pt'u.

issig ئىسسىق k'itʃ'ig كىچىك

ئەدەبىي تىلىدىكى ئوخشاشما كېلىش قوشۇمچىسى
 «-t'ɛk' - dɛk'» ۋە ئوخشىتىش ئالماشلىرى ئاخىرىدىكى
 [k']، [q'] تاۋۇشلىرى [ɣ]، [g] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

jil, jildɛg يىلدەك

△ on jildɛg boldi.

ئون يىلدەك بولدى.

q'oj, q'ojdɛg قويدەك

ojna - ojnataq'idɛg ئوينا تاقۇدەك

△ ojnataq'idɛg bolganda...

ئوينا تاقۇدەك بولغاندا ...

munday مۇنداق Sunday شۇنداق

بۇنداق bundaq ئانداق andaq
 ⑧ تەركىبىدە [k], [g] تاۋۇشلىرى كەلگەن ئەرەب - پارىس تىلى سۆزلىرى سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن بىرىكىشتە ئەينەن ئۆزلەشكەن. مەسىلەن:

gul	گۈل	gó(r)	گۆر
gal	گال	gunā(h)	گۇناھ
gol	گۆش	gugut'	گۈگۈت
gol	گول	gólla -	گوللا -
k'ó(h)na	كونا		

⑨ ئىككى سوزۇق تاۋۇش ئارىلىقىدىكى [k'], [q'], [p'] تاۋۇشلىرى مۇقىملىقنى ساقلايدۇ، مەزكۇر تاۋۇشلارنىڭ ئالدىدىكى [i] تاۋۇشى ئومۇمەن سەل سوزۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

milt'iq'	milt'iq'im	مىلتىقىم
t'ajaq'	t'ajiq'im	تايىقىم
ts'elék'	ts'elík'im	چېلىكىم
k'ewék'	k'ewik'i	كېپىكى
ki't'ap'	ki't'ip'im	كىتابىم

⑩ بىر بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بوغۇم ئاخىرىدا، كۆپ بولغان غۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوچۇق بوغۇملىرىدىن كېيىنكى بوغۇم بېشىدا %/q' نۆۋەتلىشىشى بار. مەسىلەن:

jax - ياقى -

△ jogan jaxitimiz. يوغان ياقىمىز.

△ t'awlap' jaxalmajtmiz. تاۋلاپ ياقالمايمىز.

چېتىۋەت - - t'axiwat' - ~ t'axiwat' - - چاقا - - t'ax

sax ساق sexi سېقى

q'irx قىرىق

q'ijxi ~ q'irxi ~ q'ijxisi (قىرىق نەزىرى)

ox ئوق narwiniŋ oxı ھارۋىنىڭ ئوقى

oxu - ئوقۇ oxuwat'ıdu ئوقۇۋاتىدۇ

q'ijxi - قىرقى etfk'yni q'ijxip'... ئۆچكىنى قىرقىپ...

tf'exitmaq' ~ tf'etmaq' (بىر خىل ئۆسۈملۈك) چىغىرتماق

t'oxu - ~ t'uxi - bapk'ā(r) t'oxujt'u. بابكار توقۇيدۇ.

△ filini t'uxi! ماتانى توقۇ!

jaxa ياقا

△ t'ap'anniŋ jaxısi چاپاننىڭ ياقىسى

ixil - - يىقىل ixilip' يىقىلىپ

p'oxaq' پوقاق

① بىر بوغۇملۇق پېتىلارنىڭ ئاخىرىدىكى [p'] تاۋۇشى، كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ ئوچوق بوغۇملىرىدىن كېيىن بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن [p'] تاۋۇشى ياكى كۆپ بوغۇملۇق سۆز-لەرنىڭ تەركىبىدە [l]، [r]، [d] تاۋۇشلىرىنىڭ يېنىدا كەلگەن [p'] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

q'o^hp' - - قوپ q'o^hwap' قويۇپ

△ εht'igen q'o^hwutmiz. ئەتىگەن قويىمىز.

k'φ^hp' - - كۆپ

△ k'φ^hwep' t'ixit'u. كۆيۈپ چىقىدۇ.

ja^hp' - ياپ je^hwint'f'a يېپىنچا

△ je^h wint'f'aq'liniwaldila. يېپىنچا قلىنىۋالدىلا.

oq'up'	ئوقۇپ	o'q'uwla...	ئوقۇپلا...
dzawduq'	جابدۇق	ɣɛwryk'	خەپرۇك
k'irwi	كىرپە	owdan	ئوبدان
q'ulwi	قۇلۇپ	k'ɛlwin	كەلپىن
ʃó(r)wa	شورپا	t'ó(r)waq'	توپاق
φɛ - t'φwɛ	تۆپە	k'awam	كاپام

△ φɛ - t'φwɛ boldanl̄ɛ(r), issiq itʃ'ɪŋl̄ɛ(r)dɛp'...
 ئۆرتتۈپسە بولدۇڭلار، ئىسسىقلىق بىرنەرسە ئىچىڭلار، دەپ...

△ bajniŋ t'ó(r)wiq'jdɛg sɪmiz

باينىڭ توپىقىمىدەك سېمىز

لېكىن [p'] بىلەن ئاياغلاشقان سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بو-
 غۇمىدا ئېگىز ياكى سەل ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن بولسا،
 ياكى پەس سوزۇق تاۋۇشلار كەلگەن بولسىمۇ، ئاجىزلىشىش
 نەتىجىسىدە ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتسە، مۇنداق
 شارائىتتا w/p' نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

dzup'	چۈپ	dzup'i	چۈپى
t'urup'	تۇرۇپ چامغۇر	t'urup'imiz	تۇرۇپ چامغۇرىمىز
t'op'	توپ	t'op'am	توپۇم
hesip'	ھېسىپ	hesip'im	ھېسىپىم
gɛp'	گەپ	gɪp'im	گېپىم
k'awap'	كاۋاپ	k'awip'im	كاۋىپىم

تۆۋەندىكى سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇملىرىدىكى پەس
 سوزۇق تاۋۇش ئېگىز سوزۇق تاۋۇشقا ئايلانمايدۇ، شۇڭا w/p'
 نۆۋەتلىشىشى كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

insap'	ئىنساپ	insawi	ئىنساپى
t'anap'	تاناپ	t'anawi	تاناۋى
et'rap'	ئەتراپ	et'rawini	ئەتراپىنى

⑫ [1] بىلەن ئاخىرلاشقان پېئىللار بولۇشى سىزلىق فورمىسى بىلەن ياكى «-mek', -maq'» مەستەر قوشۇمچىلىرى بىلەن تۈرلەنگەندە، مەزكۇر [1] تاۋۇشى شىمالىي شېۋىلەردىكىدەك چۈشۈپمۇ قالمايدۇ، قەشقەر شېۋىسىدىكىدەك ئاسسىمىلياتسىيىمۇ بولمايدۇ. مەسىلەن:

al - alma - ئالما	almaq' ئالماق	almatʃ'i ئالماقچى
k'el - k'elme - كەلمە	k'elmek' كەلمەك	k'elmektʃ'i كەلمەكچى

⑬ [s] تاۋۇشنىڭ ئالدىدا f/p نۆۋەتلىشى بار. مەسىلەن:

t'ap' - t'afsam	تاپسام	tʃ'afsan	چاپسان
dɛ - dɛfsɛ(n)	دەپسەن	jafsa	ياپسا

b. سوزۇق تاۋۇشلار بويىچە

① سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [a] تاۋۇشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك [e] غا ئاجىزلاشمىمۇ، [ɛ] تاۋۇشى [i] غا، بەزىدە [i] غا ئاجىزلىشىدۇ. مەسىلەن:

dzan	جان	dzeni	جېنى
sɛn	سەن	sɪni	سېنى
al -	ئال -	elip'	ئېلىپ
sal -	سال -	selip'	سېلىپ
k'ɛt' -	كەت -	k'itip'	كېتىپ
jɛ -	يە -	jiwaldi	يەۋالدى

de - دە - diwaldim دەۋالدىم

jimiŋ يېمىش

t'ε̄(r) تەر -

△ p'ĩŋilgɛ t'ĩrŋilɛ̄(r). پېشىڭلارغا تېرىڭلار

bɛ(r) - بەر -

△ dɛp' bĩrɪŋ. دەپ بېرىڭ

ئىككىنچى، ئۈچىنچى بوغۇملاردىكى [a]، [ɛ] نىڭ ئاجىز-
لىشىشى ئەدەبىي تىلدىكىدەك، ئاجىزلاشقان سوزۇق تاۋۇش
سەل سوزۇلىدۇ. مەسىلەن:

at'a ئاتا at'ĩsi ئاتىسى

ap'a ئاپا ap'ĩsi ئاپىسى

ɛdɛm ئادەم ɛdĩmi ئادىمى

② كەلپىن شېۋىسىدە لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ
ئاھاڭداشلىقى شىمالىي شېۋىلەرگە نىسبەتەن ئاجىز. پەقەت بىر-
قانچىلا ئىككى بوغۇملۇق سۆزدە مۇنداق ئاھاڭداشلىق كۆرۈلگەن
دىن سىرت، قالغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى تۈپ سۆزلەرنىڭ
بىرىنچى بوغۇمىدا [o]، [ϕ] تاۋۇشلىرى كەلسە، ئىككىنچى بو-
غۇمىدا ياكى شۇ سۆزلەرگە قوشۇلغان قوشۇمچىلاردا، شۇنىڭدەك
[o]، [ϕ] بىلەن تۈزۈلگەن بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇلغان
قوشۇمچىلاردا [u] ئورنىغا [a]، [y] ئورنىغا [ɛ] قوللىنىلىدۇ.
مەسىلەن:

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بويىچە
تۈزۈلگەن سۆزلەر:

t'o^hqq'us توقتۇز

ott'us ئوتتۇز

χot'un

خوتۇن

ū(j)q'u

ئۇيۇقۇ

لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىقى بويىچە تۈزۈلمىگەن ياكى شۇ بويىچە تۈرلەنمەيدىغان سۆزلەر (تۈپ سۆزلەردىن):

q'otɣʌz

قوڭغۇز

bojan

بويۇن

otʌl

ئوغۇل

oran

ئورۇن

ɬt'ɛk'

ئۆتۈك

k'ɬmɛ(r)

كۆمۈر

k'ɬɣɛl

كۆڭۈل

ياسالما سۆزلەردىن:

ɬlem

ئۆلۈم

ɬleg

ئۆلۈك

ɬseg

ئۆسۈك

k'ɬiɛk'

كۆيۈك

k'ɬneg

كۆنۈك

bolaq'

بولۇق

△ bolaq' mant'المانتا

jollaq'

يوللۇق

△ jollaq' t'utt'uq'تۇتۇق

sɬlleg

سۆللۈك

sɬlleg t'amaq'

سۆلى بار تاماق، سۆللۈك تاماق

سۆز تۈرلىنىشىدىن:

q'ol

قول

q'olam

قولۇم

q'olaŋ

قولۇڭ

k'ɬz

كۆز

k'ɬzem

كۆزۈم

k'ɬzeŋ

كۆزۈڭ

soxal

سوقۇش

k'ɬreɭ

كۆرۈش

ó(r) -	- ئور	orap'	ئورۇپ
k'φ(r) -	- كۆر	k'φrep'	كۆرۈپ
q'oj -	- قوي	q'ojap'	قويۇپ
bφl	- بۆل	bφlep'	بۆلۈپ
ó(r) -	- ئور	ó(r)daq'	ئوردۇق
q'o ^h] -	- قوش	q'o ^h]t'aq'	قوشتۇق
		q'o ^h]t'am	قوشتۇم
		q'o ^h]t'aŋ	قوشتۇڭ
bol -	- بول	boldam	بولدۇم
		boldaŋ	بولدۇڭ
k'φ̄(r) -	- كۆر	k'φ̄(r)dem	كۆردۈم
		k'φ̄(r)dəŋ	كۆردۈڭ
		k'φ̄(r)dək'	كۆردۈك
φ ^h t' -	- ئوت	φ ^h tt'əm	ئوتتۇم
		φ ^h tt'əŋ	ئوتتۇڭ
		φ ^h tt'ək'	ئوتتۇك
bol -	- بول	bolaŋ	بولۇڭ
k'φ̄(r)	- كۆر	k'φ̄reŋ	كۆرۈڭ
k'φrendi	كۆرۈندى	oraldi	بۇغداي ئورۇلدى
k'φj -	- كۆي	k'φjdē(r)dim	كۆيىدۈردۈم
soj -	- سوي	sojdā(r)dim	سويىدۈردۈم
φ ^h l -	- ئۆل	φ ^h lt'ē(r)dim	ئۆلتۈردۈم
k'φt'ē(r) -	- كۆتۈر	k'φt'yrep'	كۆتۈرۈپ

ϕt'ek'	ئۆتۈك	ϕt'yk'εm	ئۆتۈكۈم
bojan	بويۇن	bojnam	بويۇنۇم
oƣal	ئوƣۇل	oƣlam	ئوƣلۇم

ϕ — ε, o — a قۇرۇلۇشىدىكى سۆزلەر تۈرلەنگەندە ئۈچىنچى بوغۇمدا [a], [ε] ئورنىغا [i] كېلىشىمۇ مۇمكىن.

ojan	ئويۇن	ojunim	ئويۇنۇم
t'oƣam	توقۇم	t'oƣumim	توقۇمۇم

ئىككىنچى بوغۇمدا [o], [ϕ] كېلىدىغان سۆزلەر گەزلىك يېزىسىدا يوق، يۈرچى يېزىسىدىلا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن:

k'owok'	(k'awak	گەزلىكتە	كاۋاك
mozoj	(mozaj	گەزلىكتە	موزاي
nogoj	(nogaj	گەزلىكتە	نوگاي
oŋoj	(oŋaj	گەزلىكتە	ئوڭاي
osol	(osal	گەزلىكتە	ئوسال

③ جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ بولۇشى كەلپىن شېۋىسىنىڭ بىر ئالاھىدىلىكى. كەلپىن شېۋىسىدە كۆپىنچە [a], [ε], [o], [ϕ] سوزۇق تاۋۇشلىرى بىر قىسىم سۆزلەردە [t'], [p'], [k'], [q'], [t'] تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا جىددىي سوزۇق تاۋۇش بولۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. كەلپىنلىكلەر بۇ سوزۇق تاۋۇشلارغا ناھايىتى سەزگۈر بولۇپ، بۇ تاۋۇشلارنى چىقارغاندا، خۇددى سوزۇق تاۋۇشتىن كېيىن بىر [ŋ] تاۋۇشى قوشۇلۇپ چىققانداك بولىدۇ، دېيىشىدۇ. مەسىلەن:

a ^h t' -	- ئات	Δt'a a ^h t'.	تاش ئات.
a ^h t'	ئات	Δa ^h t' mynyp' k'εl	ئات ەينىپ كەل

q'a^ht' قات Δikk'i q'a^ht' k'φ(r)p'it'f'ek'

مىكى قات كۆرپە

q'a^htlima nan قاتلىما نان

q'a^htmu q'a^ht' قاتمۇ قات

q'a^ht' - قات - Δagramt'f'ini q'a^ht. ئارغامچىنى قات.

sa^ht' - سات - Δalma sa^htq'in. ئالما ساتقىن.

a^ht'f' - ئاچ - Δ'ik'ni a^ht'f'. ئىشكىنى ئاچ.

k'φ^ht'f' -- كۆچ - Δmo dyjdin k'φ^ht'f'i

بۇ دۇيدىن كۆچتى.

t'f'φ^hp' چۆپ Δafniŋ t'f'φ^hi ئاشنىڭ چۆپى

de^hpt'ε(r) دەپتەر se^hkk'is سەككىز

e^ht'is ئېتىز t'ε^hp' - - تەپ -

t'o^hqq'us توققۇز g'o^hp' - - قوپ -

ne^ht'f'ε نەچچە ja^hp' - - ياپ -

t'o^hp' توپ da^hp' داپ

xe^ht' خەت a^ht'la - - ئاتلا -

t'a^ht'liŋ تاتلىق

«rt', jt', lt» تاۋۇشلىرى بىلەن ئاخىرلاشقان بوغۇملاردا

مەزكۇر [r] [j] ۋە [l] تاۋۇشلىرى چۈشۈپ قېلىپ، [t'] تاۋۇشى

يەنىلا سوزۇق تاۋۇشقا ياندىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن جىددىي

سوزۇق تاۋۇشلار پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن:

t'art' - > t'a^h(r)t' - تارت -

ejt' - > e^h(j)t' - گېپت -

altmif > a^h(1)tmiŋ (سان ئاتىش)

جىددىي سوزۇق تاۋۇشلاردىن [a]، [ε] لەر ئاجىزلىشىپ [e] غا ئايلانغاندىمۇ ئۇنىڭ جىددىيلىكى يوقالمايدۇ. مەسىلەن:

q'a^ht' - قات -

ΔIʃek'ni ƒarwiga q'e^ht'iwat'

ئېشەكنى ھارۇغا قېتىۋات.

sa^ht' - سات

Δse^ht'iwal سېتىۋال

t'e^hp' - Δχaman t'I^hwitmiŋ خامان تېپىمىز

جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار تۈپەيلىسىدىن ئەدەبىي تىلدا ئومۇمەن ئاھاڭداش دەپ قارىلىپ كەلگەن تۆۋەندىكى سۆزلەر كەلپىن شېۋىسىدە ناھايىتى روشەن ھالدا تەلەپپۇزى ۋە مەنىسى جەھەتتە پەرقلەندىرگەن سۆزلەر دەپ قارىلىدۇ. مەسىلەن:

t'a^hp' - تاپماق - پېئىل

t'ap' تاپ - ئىسىم

Δt'ap' salduq'. تاپ سالدۇق.

k'φ^hp' - كۆپمەك - پېئىل

k'φp' كۆپ، جىق - سۈپەت

sa^hp' - ساپماق - پېئىل

Δt'ap'anniŋ iŋini sa^hp'

چاپاننىڭ يېڭىنى ساپ.

sa^hp' ساپ، پاكىز، ئارىلاشمىغان - سۈپەت.

sap' ساپ، كەتمەن سېپى - ئىسىم

ja ^h t'	-	ياتماق — پېئىل
jat'		يات، يات ئادەم — سۈپەت
ϕ ^h t'	-	ئۆتمەك — پېئىل
ϕt'		ئۆت، ئۆت خالتىسى — ئىسىم
o ^h t'		ئوت، ئوت — چۆپ — ئىسىم
ot'		ئوت، ئوت قويماق — ئىسىم
a ^h t'	-	ئات، تاشلا — پېئىل
a ^h t'		ئات، ھايۋان — ئىسىم
at'		ئات، ئىسىم، ئات قويماق — ئىسىم
ε ^h t'		گۆش — ئىسىم
εt'	-	ئەتمەك، تاماق ئەتمەك — پېئىل
ϕ ^h tʃ'	-	ئۆچمەك — پېئىل
ϕtʃ'		ئۆچ — سۈپەت.

[l] تاۋۇشىدىن ئالدىن كەلگەن [o]، [ϕ]، [a]، [ε] تاۋۇش-لىرىنىڭ جىددىي سوزۇق تاۋۇش ئىكەنلىكى ياكى [l] تاۋۇش-نىڭ ئەمەلىيەتتە خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك [ɭ] ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتىش تەس. بۇ يەردە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ جىددىيلىكىنى ئىپادە قىلىۋاتقان بىر ئۆتكۈنچى بوغۇز تاۋۇشى [h] نىڭ بارلىقى ئېنىق. ئەمما ئۇنى سوزۇق تاۋۇشنىڭ تەركىبى ياكى [l] نىڭ تەركىبى دەپ تونۇشتا ئىككىلىنىش بار. مەسىلەن:

ϕ^hl - ~ ϕɭ - ئۆل -

ϕ^hlt'yryp' ~ ϕɭt'yryp' ئۆلتۈرۈپ

k'a^hlt'ε ~ k'aɭt'ε كالتە

ka^hlt'εk' ~ k'aɭt'εk' كالتەك

ma ^h lt'la - ~ maq t'la -	دالتلا -
a ^h lt'ε ~ aq t'ε	ئالتە
xa ^h lt'a ~ xaq t'a	خالتا
ɣa ^h lt'εk' ~ ɣaq t'εk'	غالتەك

كەلپىن شېۋىسىگە خاس جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار توغرىسىدىكى بۇ بايانلارنىمىزنى تېخى سىستېمىلىق دېگىلى بولمايدۇ، بۇ پەقەت دەسلەپكى ئۇچۇردىن ئىبارەت. كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي سوزۇق تاۋۇشلار ئەدەبىي تىلنىڭ ۋە ئەتراپتىكى شېۋىلەرنىڭ تەسىرى بىلەن يوقىلىۋاتقان شارائىت ئاستىدا تاۋۇش بەرگۈچىلەردىمۇ ئىككىلىنىش، ئىككى خىللىق مەۋجۇت. شۇڭا قىسقىغىنا بىر جەريان ئىچىدە بۇنىڭدىن مۇكەممەل خۇلاسەلەرنى چىقىرىشقا بولىدى، ئامما، كەلپىن شېۋىسىدىكى جىددىي سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىشىنىڭ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا ئاھاڭداش سۆزلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتە مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپتۇ.

④ كەلپىن شېۋىسىدە سۆز ئاخىرىدا ئەدەبىي تىلدىكى [a] تاۋۇشى [i] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ. مەسىلەن:

p'al ^h di	پالتا
aɣramt'i	ئارغامچا
mant'i	مانتا

B. مورفولوگىيىلىك مەسىلىلەر جەھەتتە

① پېسىللارنىڭ ئىمكانىيەت تۈسى فورمىسى «a-» سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنى بويىچە «a-، ε-» بولۇپ ئىككىگە ئايرىلغان. مەسىلەن:

q'ilalajt mɛ(n) قىلالا يېمەن.

q'ilammajt mɛ(n) قىلالما يېمەن.

k'φrelajt mɛ(n) كۆرە لە يېمەن

k'φremmajt mɛ(n) كۆردە لەمە يېمەن.

سوزۇق تاۋۇشلار بىلەن ئاياغلاشقان يىلتىزلاردىن كېيىن بىر «ja -» قوشۇلمىسىمۇ بولىدۇ، قوشۇلمىسىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن:

jasā - jasijalajt mɛ(n) ~ jasalajt mɛ(n)
ياسىيالا يېمەن.

dɛ - dijɛljajt mɛ(n) ~ dɛljajt mɛ(n)
دېيە لە يېمەن.

dijɛlɛmsɛ̄(n) ~ dɛlɛmsɛ̄(n)
دېيە لە مەن؟

② «r» سۈپەتدىشى + idi + شەخس فورمىسىدىكى ئۆتكەن زامان پېئىلى قەشقەر شېۋىسىگە تامامەن ئوخشاش. مەسىلەن:

alitt'im ئالاتىم almajtt'im ئالمائىتىم

alitt'inlɛ̄(r) ئالاتتىڭلار.

k'ilitt'im كېلەتتىم k'elmejtt'im كەلمەيتتىم

k'ilitt'inlɛ̄(r) كېلەتتىڭلار

بۇ پېئىلنىڭ سوراق شەكلى:

alamt'im ئالامتىم

k'ilemt'inlɛ̄(r) كېلەمتىڭلار

پەرقى پەقەت ئىككىنچى شەخس كۆپلۈك فورمىسىدا، يەنى قەشقەر شېۋىسىدە t'inlɛ̄(r) قوللىنىلسا، كەلپىن شېۋىسىدە

t'ɪŋl̄ē(r) قوللىنىلىدۇ.

③ خوتەن دىئالېكتىدىكىدەك زۆرۈرىيەت رايىسى يىوق. سۈپەتداش فورمىسى «- iglig, - iɣliɣ» بەك ئاز قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

Δsikk'ε q'ulwi seliɣliɣ t'urit'u.

ئىشىكىگە قۇلۇپ سېلىملىق تۇرىدۇ.

Δsik itʃ'idin it'iglig oɣʃajt'u.

ئىشىك ئىچىدىن ئېتىكىلىك ئوخشايدۇ.

④ ئىزچىل ھازىرقى زامان پېئىلى فورمىسى «- jat» سىنىپتىك فورمىغا ئايلانغان. مەسىلەن:

oɣuwat'idu. ئوقۇۋاتىدۇ.

Δt'ejjā(r)ɣerlik kɔrywat'itɹε(n)

تەييارگەرلىك كۆرۈۋاتىمەن.

k'ɔrɣwat'idu ~ kɔrywat'idu. كۆرۈۋاتىدۇ

q'ojawt'idu ~ q'ojuwat'idu. قويۇۋاتىدۇ

⑤ «p» رەۋىشىدىشى + tu' + شەخس تەرزىدە ياسىلىدىغان ئۆتكەن زامان پېئىلىنىڭ بىرىنچى، ئىككىنچى شەخسلىرىدە مەزكۇر «t'u» چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن.

bar-	beripmē(n)	بېرىپتىمەن
	bā(r)mapmē(n)	بارماپتىمەن
	berifsē(n)	بېرىپسەن
	berifsiz	بېرىپسىز
	berip'la	بېرىپتىلا
	beript'u	بېرىپتۇ.

q'ut'ulalmam̄ē(n) قۇتۇلا لىماپتىمەن

Δunt'upmu q'eh̄mε(n) ئۇنتۇپمۇ قاپتىمەن

سوراق شەكلى

berimmit'im̄ē(n) بېرىپتىمەنمۇ؟

bā(r)mammit'im̄ē(n) بارماپتىمەنمۇ؟

بۇ پېئىل فورمىسىدا كۆپىنچە پەس يىاكى سەل پەس سوزۇق بىلەن تۈزۈلگەن پېئىللارنىڭ ئاخىرىدىكى [1] تاۋۇشى چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلىدۇ. مەسىلەن،

al- ئال elipmε(n)~e(li)p̄mε(n) ئېلىپتىمەن

k'el- كەل k'ilipmε(n)~k'ε(li)p̄mε(n) كەپتىمەن

q'il- قىل qi'lipmε(n)~q'i(li)p̄m̄ē(n) قىلىپتىمەن

t'al- چال t'elipmiz~t'a(li)p̄miz~t'e(li)p̄miz

چېلىپتىمىز.

⑥ سۈپەتلەرنىڭ سېلىشتۇرۇش فورمىسى ئۈچۈن «raq' فورمىسى قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'φp'rq' كۆپرەك k'Ijinraq' كېيىنرەك

Δk'Ijinraq' p'ifit'u. كېيىنرەك پىشىدۇ.

⑦ بىر قىسىم ۋاقىت رىۋىتىلىرىدىن كېيىن «q'urun- قوشۇپ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

k'et/q'urun كەچلىكى

p'i'jimq'urun پېشىغا يېقىن

ε^ht'isq'urun ئەتىگەنلىكى، ئەتىگەنلىكتە

Δε^ht'isq'urun sogaq'mu bolap' t'urit'u.

ئەتىگەنلىكى سوغۇقمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

k'etf'eq'urun

كېچىسى

⑧ «p» رەۋىشداشتىن كېيىن «idi» قوشۇلۇپ ئىپادىلەن گەن پېئىل فورمىسىدا رەۋىشداشتىكى [p'] تاۋۇشى [w] بىلەن نۆۋەتلىشىدۇ، «idi» پېئىلىدىكى ئالدىنقى [i] چۈشۈپ قالىدۇ. مەسىلەن:

dε- dεwdim دېۋىدىم

dɪmεwdim دېمىۋىدىم

q'oj- q'ojawdim قويۇۋىدىم

q'ojmawdim قويىمىۋىدىم

k'ɛl- k'ɪliwdim ~ k'ɪ(li)wdim كېلىۋىدىم

k'ɪlimmidim ~ k'ɪ(li)mmidim كېلىپىدىم؟

al- ئال awduq' ~ eliwduq' ئېلىۋىدۇق

elimmidim ~ e(li)mmidim ئېلىپىدىم؟

⑨ «-atf'i» ، «-ɛtf'i» فورمىسى بىلەن ياسىلىدىغان سۈپەت داشلار قوللىنىلىدۇ. بۇ نۇقتىدا كەلپىن شېۋىسى لوپنۇر دېئال- لېكتىغا ئوخشىشىدۇ. مەسىلەن:

baratf'i bolsaq' بارىدىغان بولساق...

k'ɪlɛtf'i bolsa. كېلىدىغان بولسا...

كەلپىن شېۋىسىدىن بەزى مىساللار:

△ εht'isp'run soʒaq'mu bolap' t'urut'u.

ئەتىگەنلىكى سوغۇقىمۇ بولۇپ تۇرىدۇ.

△ sumlidin maŋa bir q'uruq' sʰŋek'

asq'iniga rɛʒmet' dɪdim.

شۇلاردىن ماڭا بىر قۇرۇق سۆڭەك ئاشقىنىغا رەھمەت دېدىم.

Δq'ojdin bəfni ε(li)p' k'iritq'an boldam.

قويدىن بەشنى ئەكىرىدىغان بولدۇم.

Δt'unuk' a^htʃq'utʃ' bolan, k'ül ā(l)ɣutʃ'

bolan, ñagul syp'y(r)gytʃ' bolan.

تۈگۈلۈك ئاچقۇچ بولۇڭ، كۈل ئالغۇچ بولۇڭ، ھويلا - ئارامنى
سۈپۈرىدىغان بولۇڭ - (يېڭى كېلىنگە بېرىلىدىغان تەلىملەردىن)

Δtʃ'ap'anniŋ t'owusini q'eɣwat'a.

چاپاننىڭ توپسىنى قېقىۋىتە.

Δφrε-t'φwε boldan|ē(r), issig itʃ'in|ē(r)

dεp'...

ئاۋارە بولدۇڭلار، ئىسسىقراق بىر نەرسە ئىچىڭلار، دەپ...

Δsumniŋɣimu ʃu gεp'ni t'awamε(n).

شۇنىڭغىمۇ شۇ گەپنى تاپامسەن؟

Δsumniŋɣa q'ā(r)lap' t'ū(r)ɣitʃ'ε, baʃq'a

ē(r)gε t'εgsεŋ bolmamdu?

شۇنىڭغا قاراپ تۇرغۇچە باشقا ئەرگە تەگسەڭ بولمامدۇ؟

Δot'anni k'eslεp' k'a^hlt'εk' (k'adt'εk') q'iliwa-

t'itmε(n)

ئوتۇننى كەسلەپ كالتە قىلىۋاتىمەن.

Δbij nanni t'φ^ht' balis(i)q'a t'φ^ht' t'oɣramdin

bē(r)di.

بىر ناننى تۆت بالىسىغا تۆت توغرامدىن بەردى.

Δbizniŋ gip'imizni φmse k'φrεp' zaŋliq'

q'ilit'u.

بىزنىڭ گېپىمىزنى غەلتە كۆرۈپ زاڭلىق قىلىدۇ.

△ otʃʌxniŋ tʰɔwis(i)kʰɛ qʰazan asitmiz.

ئوچاقنىڭ تۆپىسىگە قازان ئاسىمىز.

△ bajniŋ tʰo(r)wiqʰidɛg s̄imiz

باينىڭ تويىقىدەك سېمىز.

△ ugutkʰɛtkʰin(i)ni qʰā(r)laŋ.

ئىزا تارتىپ كەتكىنىنى قاراڭ.

△ qʰijametʰ qʰajim bolaptʰu.

قىيامەت قايمىم بوپتۇ.

△ on tʰuguttʰin bij tʰyʃykʰ jaman.

ئون تۇغۇتتىن بىر چۈشۈك يامان.

△ ɦaliŋga tʰyʃlykʰraqʰ gɛpʰ qʰilsaŋtʰu.

ھالىڭغا تۇشلۇقراق گەپ قىلساڭچۇ؟

△ uʃʃaqʰ-tʰyʃʃɛkʰ gɛpʰ bilɛn tʰatʰiqʰim joqʰ.

ئۇششاق - چۈششەك گەپ بىلەن چاتقىم يوق.

△ ɸlɛm-jitʰim dziqʰraqʰ boldi.

ئۆلۈم - يېتىم چىقراق بولدى.

△ almaɣniŋ bɛ(r)mikʰi bā(r).

ئالماقنىڭ بەرمىكى بار.

△ almaɣtʰi boldam.

ئالماقچى بولدۇم.

△ ʃikkʰɛ qʰulwi selibɪg tʰurutʰu.

ئىشكەككە قۇلۇپ سېلىنەلىق تۇرىدۇ.

△ $\text{ʃik}' \text{ it}'\text{idin} \text{ It}'\text{iglig} \text{ o}x\text{ajt}'\text{u}$
ئىشك ئىچىدىن ئېتىكىلىك ئوخشايدۇ.

△ $\text{ʁelw}\bar{\text{i}}(\text{r}) \text{ salmi}'\text{ʁit}'\text{ʃ}'\text{ɛ} \text{ bu}x\text{daj} \text{ p}'\text{ak}'\text{iz}$
 $\text{bolmajt}'\text{u}$.

غەلۋۇر سالىغۇچە بۇغداي پاكىز بولمايدۇ.

△ $\text{i}'\text{k}'\text{ili} \text{ su} \text{ alitmiz}$.

ئىچكىلى سۇ ئالىمىز.

△ $\text{ma}x\text{maxt}'\text{ʃ}'\text{i} \text{ bolap}' \text{ t}'\text{urutm}\bar{\text{e}}(\text{n})$.

ماخماقچى بولۇپ تۇرىمەن.

△ $\text{bu}x\text{daj} \text{ t}'\text{erijtq}'\text{an} \text{ boldaq}'$.

بۇغداي تېرىيدىغان بولدۇق.

△ $\text{bu} \text{ j}\bar{\text{e}}(\text{r})\text{de} \text{ ja}x\text{aq}' \text{ bolmajtk}'\text{en}$.

بۇ يەردە ياڭاق بولمايدىكەن.

△ $x\text{ɛ}^h\text{p}' \text{ to}'x\text{t}'\text{ap}' \text{ t}'\bar{\text{u}}(\text{r}) \text{ ɛdiwi}x\text{ni} \text{ b}\bar{\text{e}}(\text{r})\text{mis}\bar{\text{e}}\text{m}$.

خەپ، توختاپ تۇر، ئەدەبىگىنى بەرمىسەم.

△ $\text{x}\bar{\text{e}}\text{m}\bar{\text{m}}\bar{\text{e}} \text{ balax}x\text{a} \text{ j}\bar{\text{e}}^h\text{tt}'\text{imu}?$

ھەممە بالاڭغا يەتتىمۇ؟

△ $\text{balam} \text{ q}'\text{i}x(\text{b})\bar{\text{i}}(\text{r}) \text{ bolap}' \text{ ja}^h\text{t}'$.

بالام، يېنىچە بولۇپ يات.

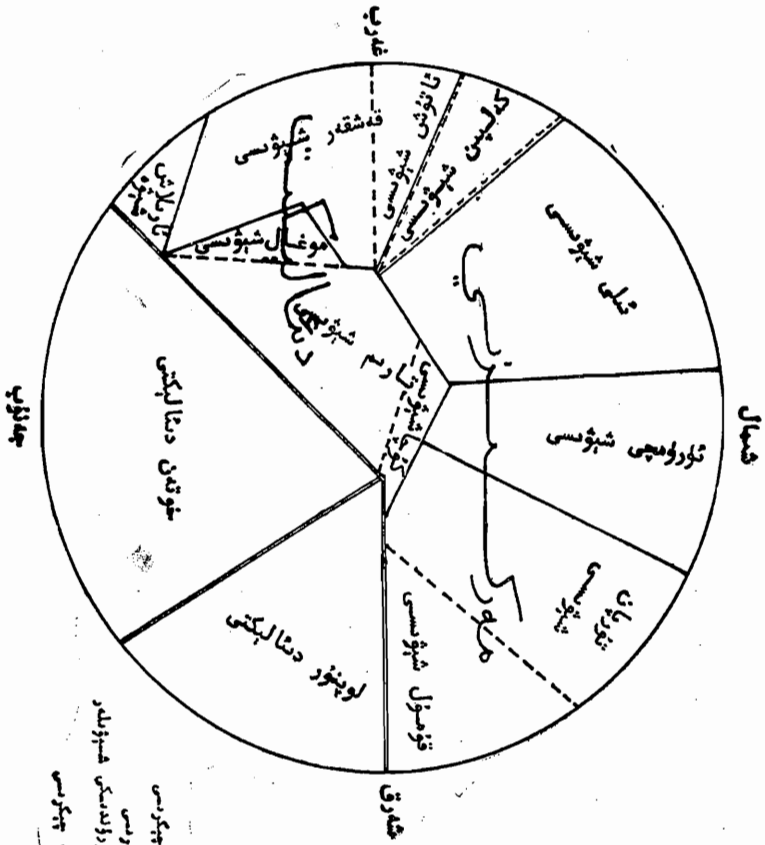
△ $\text{sa}x\text{a} \text{ t}'\text{ɛ}g\text{mis}\bar{\text{e}}\text{m} \text{ } \phi^h\text{lytm}\bar{\text{e}}(\text{n}) \sim \phi\text{lytm}\bar{\text{e}}(\text{n})$
 $\text{dept}'\text{u}$.

ساخا تەگمىسەم ئۆلمەن، دەپتۇ.

△ $\text{y}\text{q}'\text{t}'\text{ylep}' \text{ k}'\text{et}'\text{ipt}'\text{u}$.

سەھىرەپ، پارقراپ كېتىپتۇ.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت ۋە شېۋىلىرىنىڭ
جايلىشىش خەرىتىسى

ۋەتەن دىئالېكتى چىگرىسى
 شېۋىلەر چىگرىسى
 ئىككىنچى ئۈرۈمچى شېۋىسى
 ئاللاھبەكەر چىگرىسى

5. ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىغا ئائىت تېكىستلار توغرىسىدا

ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەكشۈرۈلگەندىن بۇيان، دۆلىتىمىزدە ۋە چەت ئەللەردە ئالدىن - كېيىن بولۇپ بىر قىسىم تېكىستلار ئېلان قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ھەجىمنىڭ چوڭلۇقى ۋە ژانىرلىرىنىڭ خىلمۇ خىل بولۇشى جەھەتتىن س.يې.مالوۋ، گ.ياررىك، ئە.ر. تېنىشېۋلارنىڭ ئەمگەكلىرىنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا تېگىشلىك.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرگە بولغان تەسىرىنىڭ كۈنسېرى كېڭىيىشى ۋە چوڭقۇر-لىشىشى ئارقىسىدا دىئالېكتلار بىلەن ئەدەبىي تىلىمىز ئوتتۇرىسىدىكى پەرق بارغانسېرى ئازىيىپ بارماقتا. شۇڭا بۇ تېكىستلار ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى تەتقىقاتى ئۈچۈن ئىنتايىن قىممەتلىك ماتېرىيال بولۇپ قالماقتا.

بىز 1955 - ۋە 1956 - يىللىرىدىن باشلاپ دۆلىتىمىزدە ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈشكە قاتنىشىپ، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن بىۋاسىتە تونۇشۇشقا مۇۋەپپەقىيەت بولدۇق ۋە بىزدىن بۇرۇن

چەت ئەللىك كەسپداشلىرىمىز تەكشۈرۈپ ئېلان قىلغان تېكىستلار ئىچىدە ترانسكرىپسىيەلىك خاتىرىلەش، تەرجىمە قاتارلىق جەھەتلەردە بەزى مەسىلىلەرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇق. بىرقانچە قېتىملىق دىئالېكت تەكشۈرۈشكە قاتنىشىش جەريانىدا تەكشۈرۈلۈۋاتقان دىئالېكت ياكى يەرلىك شېۋىلەرنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا نىسبەتەن تەكشۈرگۈچىلەرنىڭ تونۇشلۇق قىلىش كەم بولۇشى ۋە ئەمەلىي تەكشۈرۈش تەجرىبىسى قاتارلىق سەۋەبلەر ئارقىسىدا ئوخشاش بىر تاۋۇشنىڭ بىردە ئۇنداق، بىردە مۇنداق خاتىرىلىنىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى، شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممىلا تەكشۈرگۈچىنىڭ ماتېرىياللىرى (جۈملىدىن بىزنىڭمۇ ماتېرىياللىرىمىز) نى ياكى بىر تەكشۈرگۈچىنىڭ ھەممىلا ماتېرىياللىرىنى مۇتلەق توغرا خاتىرىلەنگەن، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا ۋە شۇ ئاساستا دىئالېكتلار توغرىسىدىكى خۇلاسەلەرنى چىقىرىشقا بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. دىئالېكتلار تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار، ئۇلارنى نەشر قىلغۇچىلار بۇ ماتېرىياللارنىڭ شۇ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا ئۇيغۇنلۇقى ياكى ئۇيغۇن ئەمەسلىكىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈشى، تېكىستلارغا تەنقىدىي قاراشتا بولۇشى كېرەك.

ئوخشاش بىر فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ تەرەققىياتى ھەلۈم دىئالېكت ياكى شېۋىدە ئوخشاش بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىر قانچە تاۋۇش بەرگۈچىدە بىرقانچە خىل ئېيتىلىشى، ھەتتا بىر شەخستىمۇ بىرقانچە خىل ئېيتىلىشى مۇمكىن. شۇڭا مۇنداق توختالمىغان فونېتىكىلىق ھادىسىلەرمۇ تەكشۈرگۈچى تەرىپىدىن بىرقانچە خىل خاتىرىلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [ع]

تاۋۇشنىڭ ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە ئاجىزلىشىشنى ① ئالساق، بۇ فونېتىكىلىق ھادىسىنىڭ تەرەققىياتى دىئالېكت ۋە شېۋىلەردە ئوخشاش ئەمەس. لوپنۇر دىئالېكتىدا بۇ تاۋۇش بىر قىسىم سۆزلەردە ئاجىزلاشمايدۇ، بىر قىسىم سۆزلەردە [E] گە، ئەدەبىي تىلنىڭ تەسىرىگە يولۇققان كىشىلەردە [e] گە ئاجىزلىشىدۇ؛ كۇچادا بىر قىسىم سۆزلەردە ئاجىزلاشمايدۇ، بىر قىسىم سۆزلەردە [e] گە، بىر قىسىم سۆزلەردە [i] گە ئاجىزلىشىدۇ؛ خوتەن دىئالېكتىدا كۆپ ھاللاردا [I] گە ئاجىزلىشىدۇ، I/z تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كۆپىنچە [i] گە ئاجىزلىشىدۇ، مەسىلەن، $\sim jitm\epsilon(n)$ — $jijtm\epsilon(n)$ — يەيمەن، $\sim diltm\epsilon(n)$ — $dijtm\epsilon(n)$ — دەيمەن، $\sim birtm\epsilon(n)$ — $bijtm\epsilon(n)$ — بېرىمەن، ئوخشاش. بۇ بىر ئەمەلىي ئەھۋال. مۇشۇنداق ئوچۇق بوغۇم شارائىتىدا [E] تاۋۇشنىڭ ئاجىزلاشقان شەكلىنى ئەھۋالغا قاراپ ئېگىز سوزۇق تاۋۇش بەلگىلىرىدىن [e]، [I]، [i] لار بىلەن ئىككى ياكى ئۈچ خىل خاتىرىلەش مۇشۇ دىئالېكت ياكى شېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي فونېتىكىلىق سىستېمىسىنى بۇزمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇڭا دىئالېكت تېكىستلىرىدىكى مۇنداق ئىككى خىللىقنى تامامەن چۈشىنىشكە بولىدۇ.

① سۆزنىڭ بىرىنچى ئوچۇق بوغۇمىدىكى [a] [E] تاۋۇشلىرىنىڭ ئومۇمەن ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا نۆۋەتلىشىشى بىر خىل ئاجىزلىشىش دېيەي، تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە دەيدىغان قاراشلارمۇ بار. بىزچە بۇ ھادىسە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا ئۇرغۇننىڭ ئاخىرقى بوغۇملارغا كۆچۈشى بىلەن يۈز بېرىۋاتقان فونېتىكىلىق ھادىسە. ئەگەر بۇ تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيە بولمىدىغان بولسا، ھەر ئىككى بوغۇمى [E] بىلەن قۇرۇلغان سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى [E] نىڭ تارىخىي يوسۇندا ئېگىز سوزۇق تاۋۇشلارغا ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى (مەسىلەن، $k'el\epsilon, e\j\epsilon k'$ — بىر خىل ئۆمەلگۈچى ھايۋان، $ter\epsilon k', e\epsilon'ek', n\epsilon m\epsilon, k'\epsilon r\epsilon k'$ قاتارلىقلار) چۈشەندۈرگىلى بولىمايدۇ.

يەنە بىر مىسال ئالساق، ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇمىدىكى [a]، [ε] تاۋۇشلىرى لوپنۇر دىئالېكتىدىن باشقا دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ خەلق قوشاقلىرىدا ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن ئاجىزلاشىغانلىقىنى (مەسىلەن، k'eledu، t'uradu، baradu، k'φredu) ھېسابقا ئالغاندا، ئادەتتە [i] غا ئاجىز-لىشىدۇ، لېكىن بۇ [i] تاۋۇشىنىڭ ئۆزىنىڭ ئالدى - كەينىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراش - ئۇچىرىد ماسلىق ئەھۋالى ئەمەلىيەتتە دىئالېكتلاردا بىر خىل بولماسلىقى، ھەتتا بىر تاۋۇش بەرگۈچىدەمۇ ئىككى خىل بولۇشى مۇمكىن. شۇڭا دىئالېكت تەكشۈرگۈچى بۇنى بەزىدە «k'φridu، t'uridu» تەرىزىدە، بەزىدە «k'φrydu، t'urudu» قىلىپ خاتىرىلەپ قويۇشى مۇمكىن. بۇمۇ [i] تاۋۇشىنىڭ مۇشۇنداق شارائىتتا ئىككى خىل ھالەتتە تۇرۇشى بولۇپ، دىئالېكتلارنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق سىستېمىغا تەسىر يەتكۈزۈمەيدۇ. شۇڭا مۇنداق ئىككى خىللىقنى ئىككى خىل قىلىپ خاتىرىلەشنىمۇ چۈشىنىشكە بولىدۇ. لەۋلىشىش بىلەن لەۋلەشمەسلىك ئارىلىقىدا تۇرغان مۇنداق ئىككى تەرەپلىمە تاۋۇشلارنى قۇلاقنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ توغرا خاتىرىلەپ كەتكىلى بولمايدۇ. بىزنىڭ قارىشىمىزچە سۆزنىڭ ئىككىنچى بوغۇملىرىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارغا مۇناسىۋەتلىك بولغان مۇنداق تۇراقسىز فونېتىكىلىق ھادىسىلەر تۈركىي تىللار، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلىرى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە ئەمەس.

لېكىن بەزى مەسىلىلەر باركى، ئۇلار دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا بېرىپ تاقىلىدۇ، بۇنداق خاتىرىلەشلەردىن كەسىپداشلار بەزى خاتا خۇلاسەلەرنى چىقىرىپ قويۇشى مۇمكىن بولىدۇ (مەسىلەن، ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى [i] لىق دىئالېكتلار

ۋە [ɣ] لىق دىئالېكتلار دەپ ئىككىگە بۆلگەندەك). بىز مانا مۇشۇنداق مەسىلىلەر ئۈستىدە بەزى پىكىرلەرنى بېرىپ ئۆتۈشنى زۆرۈر ھېسابلىدۇق.

ئالايلى، ئۇيغۇر تىلىدا، $k//q$ نۆۋەتلىشىشى بۇ تاۋۇش لارنىڭ مورفونېمىا بولۇپ كەلگەن شارائىتىدىلا (مەسىلەن، يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىلىرى « $ge, k'ε, ʋa, q'a$ »، يولاۋچى رەۋىشىداش قوشۇمچىلىرى « $getʃ, k'etʃ, ʋatʃ, q'atʃ$ »، سۈپەتداش قوشۇمچىلىرى « $gen, k'en, ʋan, q'an$ » قاتارلىقلاردا) مۇمكىن. ئادەتتىكى سۆزلەردە مۇنداق نۆۋەتلىشىش ئەدەبىي تىل بىلەن دىئالېكتلار ئارا، شۇنداقلا دىئالېكتلار بىلەن دىئالېكتلار ئارا پەقەت كۆرۈلمەيدۇ. لېكىن، ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ «ئۇيغۇرچە تېكىستلار» دېگەن ئەسىرىدە بىز ئادەتتىكى سۆزلەردە $k//q$ نۆۋەتلىشىشىنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن: « $k'at$ » (خوتەن دىئالېكتىدا «كارىۋات» مەنىسىدە) سۆزى « $q'at$ » خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 116 - بەت)، « $k'ejiq$ » (كېرىيىلىك) سۆزى « $q'eriliq$ » خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 116 - بەت)، « $k'āliqan$ » (كولىغان) سۆزى « $q'aligan$ » خاتىرىلەنگەن (مەزكۇر كىتاب 100 - بەت)...

ئەگەر مۇشۇنداق ئەھۋاللارغا قاراپ خۇلاسىە چىقىرىشقا توغرا كەلسە، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىكى [k] بىلەن باشلىنىدىغان سۆزلەر (ياكى بىر قىسىم سۆزلەر) خوتەن دىئالېكتىدا [q] بىلەن باشلىنىدۇ، دېيىش كېرەك. لېكىن بۇ ئەھۋال خوتەن دىئالېكتىنىڭمۇ، شۇنىڭدەك باشقا دىئالېكتلارنىڭمۇ ئەھۋالىغا ئۇيغۇن ئەمەس.

سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا (كۆپىنچە ئوچۇق بوغۇم) [e]، [o] تاۋۇشلىرىنى كېلىدۇ، دەپ قاراش ۋە شۇنداق خاتىرىلەشمۇ دىئالېكت تېكىستلىرى ئۈستىدە ئېيتىپ ئۆتۈشكە

تېكىشىلىك بىر مەسىلە. مۇنداق ئەھۋال س.بىي.مالوۋ ۋە ئەر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىدىكى ئەسەرلىرىدە ئېلان قىلغان ھەرقايسى دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ تېكىستلىرىدا ئۇچرايدۇ.

ئەگەر مۇشۇنداق ترانسكرىپسىيىنى مۇۋاپىق دەپ تونۇيدىغان بولساق، ئۇ چاغدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممىلا دىئالېكتلىرىدا سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى [i]، [u]، [y] لەرنى [e]، [o]، [φ] بىلەن خاتىرىلەش كېرەك. چۈنكى پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىدا جۈملىنىڭ ئاخىرى بولۇپ كەلگەن سۆزلەر ياكى يۈزتۇرا تۇرۇپ سورالغاندا بېرىلگەن جاۋابتىكى يەككە سۆز- لەردە مەيلى ئوچۇق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشسۇن، مەيلى يېپىق بوغۇم بىلەن ئاخىرلاشسۇن، ئوخشاشلا [i]، [u]، [y] تاۋۇشلىرى كەڭرەك ياكى [e]، [o]، [φ] گە يېقىن ئېيتىلىدۇ. مەسىلەن: alde ئەمەس، alde تەلەپپۇز قىلىنىدۇ.

” ” q'ilido ” ” q'ilidu

” ” yzφk' ” ” yzyk'

ئەر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرىدە مۇنداق سۆزلەردىن بىردە [u] بىلەن، بىردە [o] بىلەن، بىردە [i] بىلەن، بىردە [e] بىلەن خاتىرىلەنگەن سۆزلەر خېلى ئۇچرايدۇ. مەسىلەن: q'apt'o - قاپتۇ، q'ilipt'o - قىلىپتۇ (مەزكۇر ئەسەر 14 - بەت).

bolamdo - بولامدۇ، t'egemdo - تېگەمدۇ (مەزكۇر ئەسەر 15 - بەت)،

salidu - سالدۇ، t'ugmamdu تۇغمامدۇ (مەزكۇر ئەسەر 15 - بەت)، ek'eldoq' - ئەكەلدۇق، afurduq' - ئاشۇردۇق، t'ap'furduq'

تاپشۇردۇق (مەزكۇر ئەسەر 15 - بەت).

dejdö - دەيدۇ (مەزكۇر ئەسەر 19 - بەت).
 dejdu - دەيدۇ (// // 21 - بەت), k'øt'εmejdu
 كۆتۈرمەيدۇ (مەزكۇر ئەسەر 21 - بەت),
 aft'e - ئاشتى (مەزكۇر ئەسەر 21 - بەت),
 baglandi - باغلاندى, besir woldi (مەزكۇر ئەسەر، 28 -
 بەت) قاتارلىقلار.

مۇنداق ئەھۋاللار س. يې. مالوۋنىڭ تېكىستلىرىدىمۇ بار.
 مەسلەن:

keldi - كەلدى (مەزكۇر ئەسەر 25 - بەت)،
 emde - ھازىر (مەزكۇر ئەسەر 54 - بەت)،
 alat'o - ئالدى، salat'o - سالىدۇ (مەزكۇر ئەسەر 26 - بەت)،
 set'ipt'o - سېتىپتۇ (مەزكۇر ئەسەر 29 - بەت)،
 bolormo - بولارمۇ (// // 34 - بەت)،
 xawamudu - ھاۋامۇدۇر (// // 33 - بەت)،
 jagamudu - ياغامۇدۇر (// // 33 - بەت)،
 bermemdo - بەرمەمدۇ (// // 51 - بەت)،
 lajdo - لایدۇر (// // 33 - بەت)،
 k'erdoq' - كىردۇق (// // 55 - بەت)،
 boldum - بولدۇم (// // 40 - بەت)،
 قاتارلىقلار.

كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، «dur» ياردەمچى پېئىلى بىردە
 «t'o»، بىردە «du» قىلىپ، «mu» يۈكلىمىسى بىردە «mo»،
 بىردە «mu» قىلىپ، زامان ۋە شەخس قوشۇمچىسى بىرلىكتە
 «dum»، كۆپلۈكتە «doq'» قىلىپ خاتىرىلەنگەن.

بۇ مەسىلىلەرنى دىئالېكتلارنىڭ خۇسۇسىيىتى، دىئالېكتتا سۆزلىشىدىغانلار بۇ سۆزلەرنى مۇشۇنداق ھەر خىل تەلەپپۇز قىلىدۇ، دەپ چۈشەندۈرگىلى بولمايدۇ. بۇ يىالغۇز دىئالېكتلارغىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دىئالېكتلارغا ئاساسلىنىپ تۇرغان بىر پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق ۋە گرامماتىكىلىق سىستېمىسىغا بېرىپ تاقىلىدىغان مەسىلە.

بىزنىڭ قارىشىمىزچە پەقەت كونكرېت تىل شارائىتىدا سۆزلىگۈچى شەخسنىڭ ئىنتوناتسىيىسىگە ئالاقىدار بولغان، شۇنىڭدەك ئومۇمىي ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان بۇ ھادىسە دىئالېكتلارنىڭ فونېتىكىلىق خۇسۇسىيىتى بولماسلىقى كېرەك. چۈنكى، بۇ سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇمچىلار قوشۇلسا، بىز بۇ [o]، [φ]، [e] تاۋۇشلىرىنىڭ دەرھال [u]، [y]، [i] تاۋۇشلىرى بىلەن ئالمىشىدىغانلىقىنى، تۇراقسىزلىقىنى كۆرەلەيمىز. مەسىلەن:

alde — ئالدى، aldemu ئەمەس، aldimu
 q'ilido — قىلىدۇ، q'ilidogan ئەمەس، qilidigan
 set'ipt'o — سېتىپتۇ، set'ipt'omu ئەمەس، set'ipt'umu
 yzφk' — ئۈزۈك، yzφk'yim ئەمەس، yzyk'yim

ئوخشاشلار.

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆز ئاخىرىدىكى [o]، [φ]، [e] تاۋۇشلىرى [u]، [y]، [i] لەرگە نۆۋەتلىشىدىغان فونېتىكىلىق ھادىسە مەۋجۇت ئەمەس. شۇڭا بىز مۇنداق تۇراقسىز، ۋاقىتلىق فونېتىكىلىق ھادىسەنى مۇمكىنقەدەر خاتىرىلىمەسلىك، خاتىرىلىگەندىمۇ شۇ دىئالېكت ۋە شېۋىلەرنىڭ ئالاھىدىلىكى دەپ كۆرسەتمەسلىك لازىم، دەپ قارايمىز.

گ. ياررىڭنىڭ ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدە ۋە ئۇ ئېلان

قىلغان تېكىستلەردىمۇ مۇشۇنداق بەزى ئەھۋاللارنى ئۇچرىتىمىز. گ. ياررىڭ ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرىدە لەۋلەشمىگەن سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن a, æ, e, ε, i, ī بەلگىلىرىنى ئىشلىتىدۇ. لېكىن بۇلاردىن كۆپىنچە æ, e بەلگىلىرى قايسىلا شېۋىدە بولسا بولسۇن، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق قائىدىلەرگە نامۇۋاپىق ھالدا قوللىنىلغان. مەسىلەن: æ بەلگىسى [a]، [ε] ھەم [i] تاۋۇشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن:

ædawet — ئاداۋەت

æxlas — ئىخلاس

æjib — ئەيىب

æjril — ئايرىل -

e بەلگىسى [e] فونېمىسىدىن باشقا بەزىدە [ε] فونېمىسى ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: bede — بېدە، belwaq — بەلباغ، bera:ber — باراۋەر. ①

بىزنىڭ قارىشىمىزچە گ. ياررىڭنىڭ تېكىستلىرى بىلەن دەۋرىمىزدىكى شۇ دىئالېكت ياكى شېۋىلەر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ پەرقلەرنىڭ 50 — 60 يىل جەرياندا يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا بىز گ. ياررىڭنىڭ تېكىستلىرىغىمۇ تەنقىدىي قاراشقا ھەقلىقىمىز.

سانادەت چاغاتاي گ. ياررىڭنىڭ مۇنداق ئىنچىكە ترانسكرىپسىيە بەلگىلىرى ئۈستىدە توختالغىنىدا «de» پېئىلىنىڭ dejt'u, dejdu, desem, desem, degen شەكىللىرىدە ھەر-خىل خاتىرىلەنگەنلىكىگە تاسادىپىيلىك ھېس قىلىدۇ (ئەمەلىيەتتە بۇ يەردىكى [ε] تاۋۇشى æ, e, ε بىلەن ئېلىنغان بولسىمۇ، سانادەت چاغاتاي مەتبەئە قىيىنچىلىقى سەۋەبىدىن

① گ. ياررىڭ: «تۈركچە - ئىنگلىزچە لۇغەت»، 1964 - يىل، لوند.

مۇشۇنداق ئىككى خىل ھەرپ بىلەن كۆرسەتكەن). ①
 سائادەت چاغاتاي گ. ياررىڭ ئېلان قىلغان تېكىستلاردىن
 كەلتۈرگەن نەقىلدە «k'ynde — كۈندە» سۆزى ئوخشاش بىر
 كۆپلەپ خەلق قوشقىدا «k'unde, k'unde» شەكىلدە ئىككى
 خىل خاتىرىلەنگەن. نۇ يەردە «k'yn — كىۈن» سۆزىدىكى
 [k'] نىڭ [q'] بىلەن نۆۋەتلەشكەنلىكىنى ۋە [y] تاۋۇشىنىڭ
 بىردە u بىردە u خاتىرىلەنگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى، فونېتىكىلىق
 شەرتىنى چۈشەندۈرۈش مۇمكىن ئەمەس، ئورۇن كېلىش قوشۇم
 چىسى «dε» نىڭ بىردە، «dε»، بىردە «de» خاتىرىلەنگەنلىك
 كى پەقەت خاتىرىلىگۈچىنىڭ ئاڭلاش ئىقتىدارى تۈپەيلىدىن
 كۆرۈلگەن سەۋەنلىك.

مۇشۇ بىر كۆپلەپ خەلىق قوشقىدا «sanasen»
 «jat'emən» دېگەن ئىككى سۆز بار. ② ئالدىنقىسى «sanisaŋ»
 بولۇشى كېرەك. چۈنكى، «sana» دېگەن يېقىل يىلتىزغا شەرت رايى
 قوشۇمچىسى «saŋ» (sen ئەمەس) قوشۇلغاندا، قوشاقنىڭ
 ۋەزنى ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلىشىپ [i] بىلەن
 نۆۋەتلىشىشى تەلەپ قىلىدۇ. كېيىنكىسى «jat'imən» بولۇشى
 كېرەك، چۈنكى، «jat' — » دېگەن يېقىل يىلتىزغا رەۋىشداش
 قوشۇمچىسى «a» دىن كېيىن بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇم
 چىسى «mən» («men» قوشۇمچىسى پەقەت ئاتۇش شېۋىسىدىلا
 قوللىنىلىدۇ) قوشۇلغاندا، ئوخشاشلا قوشاقنىڭ ۋەزنى ئىككىنچى
 بوغۇمدىكى [a] نىڭ ئاجىزلىشىپ [e] بىلەن ئەمەس، [i]
 بىلەن نۆۋەتلىشىشى تەلەپ قىلىدۇ.

① سائادەت چاغاتاي، «تۈرك لەھجەلىرى ئۈزەرنە دېنەمەلەر»، 114 - بەت، 1978 - يىل، ئەنقەرە.

② سائادەت چاغاتاي، مەزكۇر ئەسەر، 115 - بەت.

ئوخشاش ئىككىنچى بوغۇمدىكى [a] تاۋۇشىنىڭ بىردە ئاجىزلاشتۇرۇلماي، بىردە ئاجىزلاشتۇرۇلۇپ [e] غا نۆۋەتلەشتۈرۈلۈشى، شەرت رايى فورمىسىنىڭ ئىككىنچى شەخستە «saŋ» شەكلىدە ئەمەس، «- seŋ» شەكلىدە ئېلىنىشى، بىرىنچى شەخس بىرلىك قوشۇمچىسىنىڭ «mən» ئەمەس «men» شەكلىدە ئېلىنىشى بىر پۈتۈن قەشقەر شېۋىسىگە، جۈملىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكىلىق سىستېمىسىغا ئائىت مەسىلە.

بۇنىڭدىن باشقا تېكىستلارنىڭ تەرجىمىسىدىمۇ خېلى مەسىلىلەر بار. مەسىلەن: س. يې. مالوۋ بالىلار ئەدەبىياتىغا خاس بولغان

t'aqq'a, t'uqq'a

zəndzir ʔalq'a

دېگەن بېيىتنىڭ بىرىنچى مىسراسىنى «توخۇ» دەپ چۈشەنگەچ كە «о курица курица» دەپ تەرجىمە قىلغان. ①

سائادەت چاغاتاي تېكىستلار تەرجىمىسى مەسىلىسىدە گ. ياررىڭنىڭ خاتالىرىنى تۈزەتمەكچى بولىدۇ ۋە نەتىجىدە قەشقەر تېكىستلىرىدىن ئېلىنغان:

məzlum k'i'niŋ gat'isidin,

p'ana bergil xudajim.

دېگەندىكى «gat'isidin» نى «نومۇسىز» مەنىسىدە چۈشەندۈرىدۇ. ئۇيغۇر تىلىدا بۇ سۆز «نومۇسىز» مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى «سۆز ئۆقتۈرالمىدىغان، تىلسىز» دېگەن مەنىدىكى سۆز بولۇپ، قوشاقنىڭ بۇ ئىككى مىسراسىنىڭ مەزمۇنى «گاچا خوتۇن بىلەن مەقسەتنى ئۇقۇشقىلى بولمايدۇ، چاتاق چىقىدۇ، شۇڭا خۇدايىم

① س. يې. مالوۋ: «شىنجاڭ ئۇيغۇر شېۋىلىرى»، 58 - بەت، 1961 - يىلى، موسكۋا.

مۇنداق خوتۇن بىلەن ئۆي تۇتۇشتىن ساقلىغىن» بولىدۇ.
 يەنە، سانادەت چاغاتاي گ. ياردىڭنىڭ خاتالىرىنى تۈزەت-
 مەكچى بولىدۇ، لېكىن تۈزەتمەكچى بولغان سۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر-
 چىدىكى مەنىسىنى چۈشەنمىگەچكە يەنە خاتاغا يول قويسىدۇ.
 مەسىلەن:

q'olaŋdiki εswimu?

bojnaŋdik'i t'εswimu?

q'ojap' berseŋ bolmamdu,

q'eri xot'un dεsmimu?

دېگەن قوشاقتىكى «εswi» نى «يارا» دەيدۇ، ئاخىرقى ئىككى
 مىسرانى بولسا «سېنى قويۇپ بەرسەم بولمامدۇ، سېنى قېرى
 خوتۇن دېيىشمەمدۇ؟» دەپ تەرجىمە قىلىشنى تەكلىپ قىلىدۇ. ①
 بىزچە، بۇ يەردىكى «εswi» سۆزى «يارا» مەنىسىدە ئەمەس،
 بەلكى بىر خىل ئاغرىقنىڭ سەۋەبىدىن كىشىنىڭ بەدىنىگە
 چىقىدىغان كىچىك بۆرتىمىلەر بولۇپ، بەزى شېۋىلەردە «ئەسۋى»،
 بەزى شېۋىلەردە «ئىلما» دەپ ئاتىلىدۇ.

قوشاقتىڭ ئاخىرقى ئىككى مىراسى پۈتۈنلەي خاتا
 تەرجىمە قىلىنغان. بۇ قوشاقتىڭ ئالدىنقى ئىككى مىراسىدىن
 قوشاقتىڭ بىر شەخستىن ئىككىنچى بىر شەخسكە قارىتىپ ئېيتىدۇ
 لىۋاتقانلىقى ئېنىق. شۇڭا ئىككىنچى مىراسدىكى «bersem» سۆزى
 بىزنىڭ تۈزەتكىنىمىزدەك «berseŋ» بولۇشى كېرەك. شۇنىڭدا
 ئۈچىنچى مىسرانىڭ مەنىسى «قويۇپ بەرسەڭ بولمامدۇ؟» بولىدۇ،
 تۆتىنچى مىسرا بولسا «قېرى خوتۇن ساڭا دەسمىدى» بولىدۇ،
 بۇ يەردىكى «دەسمى سۆزى پارىسچە «دست مايسە» سۆزىنىڭ

① سانادەت چاغاتاي، يۇقىرىقى ئەسەر 116 - بەت. بىز بۇ قوشاقتىڭ
 ترانسكرىپسىيىسىنى توغرىلاپ قويدۇق.

ئۇيغۇر جانلىق تىلىدىكى شەكلى بولۇپ، ① مسرا «قىبرى خوتۇنى دەسمايە ساقلىغاندەك ساقلاننىڭ نېمە ھاجىتى» دېگەن مەنىدە كەلگەن.

ئە. ر. تېنىشېۋ تېكىستلىرىدا بەزى سۆزلەر خاتا ئاڭلىنىپ، خاتا خاتىرىلەنگەنلىكتىن ئالدىنقى مىسرانىڭ تەرجىمىسىدىن ئىپادە قىلىنغان مەزمۇن كېيىنكى مىسرانىڭ مەزمۇنى بىلەن چىپىلاشمايدىغان ئەھۋاللارمۇ بار. مەسىلەن:

$\phi\text{lt}'\bar{y}(\text{r}) \text{sek}' \text{t}'\bar{\epsilon}\text{ndan } \text{k}'\phi\text{r}\bar{\epsilon}(\text{r})\text{miz}$

$\text{damli}\bar{\text{g}}\text{an ol j}\bar{\text{a}}\text{lini } ②$

دېگەن بېيىتىمكى « $\phi\text{lt}'\bar{y}(\text{r}) \text{sek}'$ » سۆزى « $\phi\text{lmisek}'$ » بولۇشى كېرەك ئىدى، يەنى بۇ بېيىتنىڭ مەزمۇنى «ئەگەر ئۆلمەيدىغانلا بولساق، سېنىڭ داملىغان يارىڭنى تېخى قانچە - قانچە قېتىم كۆرەرمىز؟» دېگەن بولىدۇ. شۇڭا بۇ ئىككى مىسرا كۆپ جايلاردا:

$\phi\text{lmisek}' \text{t}'\bar{\epsilon}\text{ndan } \text{k}'\phi\text{r}\bar{\epsilon}(\text{r})\text{miz}$

$\text{t}'\text{alliwal}\bar{\text{g}}\text{an jarini} \sim \text{jari}\bar{\text{q}}\text{ni}$

شەكلىدە قوللىنىلىدۇ.

مۇشۇ تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەن ھالدا مەن پۈتۈن ئۇيغۇر تىلىغا ئورتاق بولغان تۆۋەندىكى مەسىلىلەرنى تېكىستلارنى خاتىرىلەشتە ئومۇمەن كۆزدە تۇتىمىدىم.

(1) [i] فونېمىسىنىڭ ۋارىيانتلىرى، جۈملىدىن ɨ ۋە ɨ جاراڭسىز ۋارىيانتى i .

(2) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ تەبىئىي

① كى. ياردىڭ، يۇقىرىقى ئەسەر 84 - بەت. $\text{d}\bar{\epsilon}\text{smi}$ سۆزىنى ئىزاھلەماي، سوئال ئالامىتى قويغان.

② ئە. ر. تېنىشېۋ، يۇقىرىقى ئەسەر، 98 - بەت.

ئەلەپپۇزغا ئالاقىدار فونېتىكىلىق ھادىسىلەر؛

õnbir > ombir — ئاسسىمىلياتسىيىسى b/n①

at'sa > assa — " " s/t

a/sa > assa — " " s/ʃ

atʃ'sa > assa — " " s/tʃ'

onlap > ollap — " " l/n

aq'la - > axla - بوغۇم ئاخىرىدا 'x/q' نۆۋەتلىشىش

aq'sa > axsa,

tʃ'ɛk'lik' > tʃ'ɛk'lik' " " k°/k' " "

(3) كونكرېت نۇتۇق شارائىتىدا كۆرۈلىدىغان فونېتىكىلىق

ھادىسىلەر.

① سۆز ئاخىرىدىكى [i]، [u]، [y] لەرنىڭ [o]، [e]

[ϕ] ئېيتىلىشى.

② نۇتۇق شارائىتىدىكى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىشىشى:

nəgi wā(r)dɪŋ < nəge bā(r)dɪŋ.

③ نۇتۇق شارائىتىدىكى تۈرلۈك نۆۋەتلىشىش، تەسىر

قىلىشلار:

dəp p'oldum < dəp' boldum.

لوپنۇر خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار

1. لوپنۇر كۈزلەك يېزىسى بىلەن چارا يېزىسىنىڭ ئېيتىش شىئىرىدىن پارچە.

بۇ ئېيتىش تەخمىنەن XX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى چارى كىدە بولغان بولسا كېرەك. كۈزلەكتىن ئىسپات تونۇق ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى مۇسا بىر تەرەپ، چارادىن توڭنىياز ۋە ئۇنىڭ بالىسى بۆكۈر يەنە بىر تەرەپ بولۇپ قوشاق ئېيتىشقان. قوشاقنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى بىر - بىرىنى سىندۇرۇش، كەمسىتىش بولۇپ، لوپنۇر رايونىدا بۇ قېتىمقى ئېيتىش خېلى مەشھۇر بولغان. شۇڭا بۇ ئېيتىشنىڭ قوشاقلار تا ھازىرغىچە لوپنۇرلۇقلاردا ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ يۈرمەكتە. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ ئېيتىشتا ئوتتۇرىغا چىققان قوشاقلار بىرنەچچە يۈز كۆپلەپ بولسا كېرەك، ئامما بىز تەكشۈرگەن چاغدا بۇنى تولۇق بىلىدىغان ئادەم چىقمىدى. بۇ قوشاقلارنىڭ بىرىمۇنچە كۆپلەپ ئۆزىنىڭ ئەسلى ئورنىدىن ئاچراپ ئادەتتىكى قوشاقلارنىڭ قاتارىغا كىرىپ قالغان. شۇڭا ئە. ر. تېنىشپۇننىڭ «ئۇيغۇرچە تېكىستلار» دېگەن ئەسىرىنىڭ 140 - بېتىدىمۇ بۇ قوشاقلار پارچە ھالدا بېرىلگەن. بىزنىڭ خاتىرىلىگەنلىرىمىزمۇ ئانچە تولۇق ئەمەس. مەن ئاساسەن شۇ كىتابقا كىرگۈزۈلگەن قىسمىنى

بىرقەدەر تولۇقلاش ۋە ئىككى تەرەپنىڭ قوشقىنى ئايرىپ كۆرسىتىش ھەم بەزى سۆزلەرنىڭ ترانسكرىپسىيىسىنى توغرىلاش مەقسىتىدە مۇناسىۋەتلىك ئورۇنلىرىنى كۆرسەتتىم.

قوشاق ئېيتىشىش ئۇيغۇرلاردا، مۇ بىر خىل ئەنئەنە. بۇ ئەنئەنە ئۇيغۇرلاردا كۆپىنچە قۇمۇل، تۇرپان، لوپنۇر، دولان قاتارلىق جايلاردا كېيىنكى مەزگىللەرگىچە، ھەتتا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن. كۈزلەك بىلەن چاراننىڭ ئېيتىشىشى گەرچە بىر - بىرىنى كەمسىتىش مەزمۇنىدا بولسىمۇ، ئۇ شۇ ئەنئەننىڭ داۋامى. بۈگۈن كۈزلەكلىكلەر بىلەن چارالىقلار بىللە ياشىماقتا، مەن ئويلايمەنكى، ئىسمايىل تونۇقنىڭ ئەۋلادى بىلەن نىيازنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ بىللە ياشىماقتا. ئۇلار ھازىر بىر - بىرلىرىنى «قالماقلار»، «پاقا يەيدىغان كۆلچىلەر» دېيىشىمە كېرەك. مېنىڭ بۇ قوشاق لارنى ئېلان قىلىشىم لوپنۇرلۇقلار ئۈچۈن ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ئىسمايىل تونۇق ۋە نىياز قاتارلىق ئۇيغۇر قوشاقچىلىقىدا داخۇ چىقارغان ئاتا - بوۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنىشىگە ۋە ئۇلارنى چوڭقۇر مۇھەببەت بىلەن ئەسكە ئېلىشىغا سەۋەب بولۇپ قالار. ماڭا بۇ قوشاقنى 1960 - يىلى 7 - ئاينىڭ 17 - كۈنى كۈزلەك تارىم بويىدا كۈزلەكلىك نىياز قولى ئاتا (79 ياش) ئېيتىپ بەرگەن، بۇ چاغدا ئىسمايىل تونۇق كۈزلەكتە بولۇپ 110 ياشقا كىرگەن، كۆزى ئاجىزلىشىپ، قېرىلىق يەتكەنمەن. شۇڭا ئۆزىدىن سوراىش ئىمكانىيىتى بولمىغان.

كۈزلەكنىڭ چارىغا قارىتا قوشقان قوشقى

1. t'ʃariga sut'aŋ salip'
t'oqt'imett'i bal q'ilip'
t'oŋnijazzi mojnunu

liŋŋirtʃ'aqq'a q'al q'ilip':
liŋŋirtʃ'aq' t'oq'umasaj,
jagir tʃ'iq'ad(u) ulagij.
q'oʻsmodum dɛp' ʃert' q'ilip',
u bizge q'ilgan dzulagij.①
tʃ'iq'ragan q'oʻsɔgijŋu,
aŋlap' turadu q'ulagim.
q'oʻsɔqq'u ajt'ifali,
...tʃ'i anda t'urmagin.

2. q'oʻsɔqq'u ajt'ifali,
jigilifip' sorun bilen.
bir malleni q'oʻsulsaŋ.
koʻzɔladu urun bilen.
alt'iniga salipt'u
t'eri t'art'ip' juruŋ bilen
ilgeri ɕj bolmogon
seni inɛŋ tʃ'ulum bilen.

3. ilgeri ɕj bolmogon,
awalq'i t'ekk'en erige.
bawudun baj q'onuwalip',
seni inɛŋŋi sɛrige.
t'olo - t'olo maŋŋ(a) ɛrgigen

(ilgeri meni k'yjlegēn)
q'aŋq'idaq'i ergin t'ek'ε,
nal et'ip' k'yryn(i) alğan
t'āradaq'i osman ak'ε.
t'oqt'i begi dεjd(u) ajlasi,
(alğandaqi q'at'uni)
mēn ajlasam q'aŋq'a t'ek'ε,

x

x

① جۇلاق - سىلتاۋ، ھىيلە - نەيرەك.

تەرجىمىسى:

1. چاراغا شوتاڭ سېلىپ (چارا دېگەن جايغا شوتاڭ مەكتەپ سېلىپ) ئۇنىڭغا توختىمەت دېگەن كىشىنى باش قىلدى. توڭنىياز (چاراللىق، ئىسمايىل تونۇققا قارشى قوشاق ئېيتقۇچى) نىڭ بويىنى (توڭنىيازنىڭ بويىنى ئەگرى ئىكەن) لىڭگىرچاققا قاش قىلدى. لىڭگىرچاق سالمىساڭ، ئۇلغىڭ يېغىر بولىدۇ، بىزگە قارىتا قوشاق قوشىمىدىم دەۋاتىمەن، بۇ سېنىڭ بىزگە قىلىۋاتقان سىلتاۋىڭ، ھىيلە - نەيرەك. سېنىڭ توقۇغان قوشاقلرىڭنى قولىقىم ئاڭلاپ تۇرۇۋاتىمىدۇ، ھەي... چى (بۇ يەردە تىللىغان سۆز بار ئىدى) كەل، قوشاقنى ئېيتىشايلى، ئۇ يەردە تۇرمىغىن.

2. قوشاقنى يېغىلىپ، سورۇن بىلەن ئېيتىشايلى. سەن ئەگەر بىر مەھەللىنى قوشاققا قوشساڭ، ئۇران - جۇراتى بىلەن

(urun bilen) قوزغىلىپ كېتىدۇ. سىلەر تېگىڭلارغا تېرە - تەرسەك،
لاتا - پېتىلەرنى سالىسىلەر، سېنىڭ ئاپاڭ بۇرۇن چۈلۈم
دېگەن كىشى بىلەن ئۆي بولماي، ئايرىلىپ كەتكەنمۇ؟

3. سېنىڭ ئاپاڭ ئىلگىرى تەگكەن ئېرى بىلەن ئۆي بول
مىغان، (بۇ يەردىكى تىل - ھاقارەت مەزمۇنىدىكى ئىككى مىسرا
ۋە بىلەلمىگەن ئىككى مىسرا ئىسىم تەرجىمىدە تاشلىدىم، تېكىستقا
قارالسۇن)، چارىدىكى ئوسمان ئاكا نال سوقۇپ جان باقىدۇغۇ،
ئۇنىڭ ئاچىسىنى توختى بېگى دەيدىكەن، مەن ئاڭلىسام بىر
قاشقا تېكىگە ئوخشايدىكەن.

چارىنىڭ كۈزلەككە جاۋابى:

1. k'alani p'y'tȳ(j) sojup',
Jawazi t'unḡandin q'atf'ip'.
ḡulp'uluq' φjni t'f'aq'ip',
baq'(i)ak'εḡḡi jyk'yn atf'ip'.
metf'itt'i kī(g)zin alip',
maltf'ig'a utf'urap' q'atf'ip'.
awaḡḡ(i) a'ini t'f'iq'ar,
daʃ q'ajnat'ip' t'f'alma t'atf'ip'.

2. awaḡḡ(i) a'ini t'f'iq'ar,
aram(~h aram) k'alani jaβiḡa,
men seni q'Ol'mowidim.
ismajil adaʃ t'aβiḡa

<bɕzysalip' tʃ'idamaj
 t'akar jɕɪmɕɪt'u aɪɪka
 qa'runani q'apt'agan
 zur(a) ajlaŋŋi t'aziɪa.

3. silerge des k'ett'imu,
 olornu q'aqq'an t'aq'asi.
 jegerŋe t'yger' q'alɪan,
 k'ɕltʃ'ylɪrni p'aq'asi.
 ajlammi zzy k'ɕzyk',
 nɛride bardur q'al'qasi.

تەرجىمىسى:

1. كالنى تۇلۇمچە قىلىپ سويۇپ، شاۋازا دېگەن تۇڭگان
 دىن قاچقاندىڭلار. قۇلۇپلاپ قويغان ئۆينى چېقىپ كىرىپ،
 باقى ئاكا دېگەن كىشىنىڭ يۈك - تاقىنى ئېلىپ قاچقا-
 ندىڭلار، مەسچىتنىڭ كىگىزىنى ئوغرىلاپ چىققىنىڭلاردا بىر مال
 چىغا ئۇچراپ قېلىپ قېچىپ كەتكەندىڭلار، داش قاينىتىپ،
 ئۇماچ ئېتىپ داداڭنىڭ نەزىرىنى بەرگىن.

3. ھارام كالنىڭ يېغىنى ئىشلىتىپ داداڭنىڭ نەزىرىنى
 بەرگىن، ئاداش ئىسمايىل! مەن تېخىچە ساڭا قوشاق
 قوشىمىغانىدىم. سىلەر ئىشتىنىڭلارنىڭ ئېغىغا بۆز ئېلىپ
 سېلىشقا چىدىماي، تاغارنى يۆمىگەن ئەمەسمۇ؟ سەن زورا ئايلاڭ
 (ئىسمايىل تونۇقنىڭ ھەدىسى بولسا كېرەك) نىڭ بېشىدىكى

ئازغا قارۇنا (ئۆردەكتىن يوغان، رەڭگى قارا، دائىم سۇدا يۈرۈپ
بېلىق تۇتۇپ يەيدىغان بىر قۇش) نى قاپلىغان ئەمەسمۇ؟

3. ئۇلارنىڭ سوققان ئاقسىدىن سىلەرگە نېمە دەز كەت-
تى؟ سىلەر — كۆلچىلەر (كۆلدە يۈرۈپ جان باقىدىغانلار)
پاقلارنىمۇ يەپ تۈگىتىۋەتتىڭلار، مېنىڭ ئايلام (ھەدەم) نىڭ يۈزى
كۆيۈپ قالغان، نەدە قاشقىسى بولىدۇ؟

كۈزلەكنىڭ چارىغا قارىتا قوشقان قوشمىسى:

minip' tʃi'qt'im t'ɕgɕny t'ajlaŋɪɣa,
nezmi saldim serdzunu q'almaŋɪɣa.
zuwanimda ikk'i aŋiz maxladim,
jaŋŋi t'as bolɣon ik'en ajmaŋɪɣa

تەرجىمىسى:

مەن تۆگىنىڭ تايلىقىغا مىنىپ چىقتىم، سەرجۇ(لخاسا تە-
رەينى، يەنى موڭغۇللارنىڭ كەبىسىنى دېمەكچى — ئاپتور)نىڭ
قالىقىغا نەزمە سالدىم، ئۇنى ئۆز ئاغزىم بىلەن ئىككى ئېغىز
ماختاپ قوياي: پۈتۈن ئايىمىقى بىلەن يېڭىدىن تاز بولغان
ئىكەن ئەمەسمۇ؟

چارىنىڭ كۈزلەككە جاۋابى:

jaŋŋi t'as bolɣon ik'en k'imiwiz,
(jaŋŋi t'azɣa bürup' k'etk'en k'imiwiz)
q'arlap' t'urup' t'ekt'iŋizzi biliŋiz,

at'aqlā(r)din silergē miras q'alğaŋ
t'oŋŋus at'ip' t'erisige k'iriŋiz.

تەرجىمىسى:

بىزنىڭ كىمىمىز يېڭىدىن تاز بويۇتۇ؟ سىز ئوبدان قاراپ ئۆزىڭىزنىڭ تەكتىنى بىلىۋېلىڭ! سىلەرگە ئاتاڭلاردىن مىراس قالغان نەرسە شۇ، توڭگۇزنى ئېتىپ تېرىسىگە كىرىڭ، يەنى توڭگۇزنىڭ تېرىسىگە ئۆزىڭىزنى ئېلىڭ (كۈزلەكتە توڭگۇزلىق دېگەن بىر ئورۇن بار، شۇڭا ئۇلارنى توڭگۇز يەيدۇ، دېشىدۇ).

2. قارا قوشۇنلۇقلار قوشقى.

بۇ قوشاقنىڭ چىققان ۋاقتى مەلۇم ئەمەس، قوشاقنىڭ مەزمۇنىغا قارىغاندا، لوپنۇرنىڭ دۇرال دېگەن يېرىگە ئاشلىق توشۇلغان ۋاقىتتا بولسا كېرەك. قوشاق ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ بەرگەن مەلۇماتىغا قارىغاندا يېڭىسۇلۇق ياۋاقاسىم تەرىپىدىن چىقىرىلغان. مەن ئۇنى مىرەندىكى ئابدۇرېھىم بايىدىن خاتىرىلىگەن.

بۇ قوشاق قانداقتۇ بىر ئەپسانىۋى مەزمۇنىدا ئەمەس، بەلكى ئاپتور چاقىلىقتىن كېمە ئارقىلىق دۇرالغا ئاشلىق توشۇۋېتىپ، ئۆز يارىنى يادىغا كەلتۈرگەن ۋە ئۇنى مەدھىيىلىگەن، خالاس.

بۇ قوشاق ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ قىسقارغان ۋە بەزى نۇقتىلىرى ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. ئە. ر. تېنىشېۋنىڭ يۇقىرىقى ئەسىرى 156 - بەتتە بۇ قوشاق بەك قىسقا بېرىلگەن. مەن ئۇنى قىسمەن تولۇقلاش ۋە بەزى نۇقتىلىرىنى توغرىلاش مەقسىتىدە ئۆز خاتىرەمگە ئاساسەن كۆرسىتىپ ئۆتتۈم. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلالىغان نۇقتىلارنى تەرجىمە قىلدىم، چۈشىنەلمىگەن نۇقتىلارنى قالدۇردۇم.

دۇم. كەسىپداشلارنىڭ، لىۋېنۇرلۇق يولداشلارنىڭ سېلىشتۇرۇپ
كۆرۈشىنى ۋە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

قوشاق تېكىستى:

1. myz assida k'yn p'at'ip',
dyjaŋŋa k'eldim uxt'amaj.
sol itf'imdek'i ƒajmanim,
maxt'aw at'iŋŋi q'uſt'amaj.
jaj k'φzy xumaj.
2. jaj k'φzy xumaj idi,
bajnuŋ(a) asq'an t'umaj idi.
bult'ujq'u ƒabdaldaq'i,
sol q'ijamεt' dunja idi.
t'ijajiŋ bφlφg dzosun.
3. bφlφg dzosun t'ijajiŋ,
sendela bajmudu dzafan.
t'yzge t'iq'ip' q'itf'q'ijaj.
ſu gεp'immi ajit'asam.
beglĒ(r) q'at'aj xiliga.
4. beglε(r) q'at'aj, xiliga,
t'φllφ(r) su bolkon jikimka.

ayātʻalā(r)dek siniqlā(r),

namda basqan iziqlā(r).

mis tʻaxsida tʻʻiniqlā(r).

5. mis tʻaxsiŋ tʻʻini bilen,
kʻeldim baqʻipʻ jasi bilen.
men munda φldym dejmu,
nomuj syjmej jaxsi bilen.

dzan tʻilej baxtʻim bilen,

6. baxtʻimmi jani tʻatʻipʻ,
kʻφjmφj pʻajsiz edzilimge.
qʻujkujum kojos tʻaqʻapʻ,
jana kʻeluj sejilige.

qʻojmodu φz mejlige.

7. qʻojmodu φz mejlige,
kʻettʻ(i) ajaqqʻa bizzin tʻojupʻ.
xʻendzejge sandzilali,
bizma zojoxandeg bolupʻ.

tʻaldzilaj suxsuj bojuŋ.

8. tʻaldzilaj suxsuj bojuŋ,
tʻajazu qʻilmadi xijal.

tf'inladin zewiŋŋ(i) aŋlap',
anda xanlā(r) k'ejgen p'ila.

fol dzamaett'in suja.

لۇغەت:

1. myzassi — مۇڭگۈز ئاستى، تىكەنلىك بىلەن چاقىلىق ئارىلىقىدىكى بىر جاي ئىسمى.
2. dyjaŋ — دۇرال بولسا كېرەك. r/z ۋە l/ŋ نۆۋەتلەشكەن.
3. ŋabdal — مېرەننىڭ شىمالىدا جاي ئىسمى.
4. jaŋi — جاي ئىسمىمىكىن؟
5. p'ajsiz — چىدىمايدىغان، چىدىغىلى بولمايدىغان، ئوتغا پايلىسمايدىغان.
6. edzil — يار، ئېجىل.
7. ɣojos t'aq'ap' — ياسىنىپ، خورازدەك بولۇپ.
8. suxsuj — سۇخسۇر.
9. zewiŋ — زېمىن، جاي، ئورۇن؛ ئىنچ - ئامانلىق.
10. p'ila — پىلە، يىپەكلىك رەخت.

تەرجىمىسى:

1. (چاقىلىقتىن كىيىمە بىلەن كېلىۋېتىپ) مۇڭگۈز ئاستى دېگەن يەرگە كەلگەندە كۈن پاتتى، مەن دۇرالغا ئەل ياتار ۋاقتى بىلەن كەلدىم. يارىم سېنى ماختاپ، سېنىڭ داڭقىڭنى چىقارسام دېگەن ئارمانىم بار.
يارىمنىڭ كۆزى خۇمار.

2. ياردىنىڭ كۆزى خۇمار ئىدى،
 بويىغا ئاسقىنى تۇمار ئىدى.
 بۇلتۇر ئابدال دېگەن يەردە،
 قىيامەت بىر ئىش (بۇ بىزگە مەلۇم ئەمەس) بولغانىدى.
 سېنىڭ چىرايىڭ ئالاھىدىلا.
3. سېنىڭ چىرايىڭ ئالاھىدىلا (سەن ئالاھىدە چىرايلىق)،
 پۈتۈن جاھان سەندىلا مۇجەسسەملەنگەنمىكىن؟
 مەن مۇشۇ گېيىمىنى ئېيتماقچى بولسام،
 تۈز يەرگە چىقىپ توۋلايمەن.
 مېنى بەگلەر ئۆز قاتارىغا قوشار.
4. بەگلەر ئۆز قاتارىغا قوشار،
 چۆللەر مېنىڭ يېشىم بىلەن سۇ بولۇپ كەتتى،
 سېنىڭ سىياقىڭ ئاغىچىلارغا ئوخشايدۇ،
 نەم يەرگە باسقان ئىزىڭ (بۇ مىسىرانىڭ مەنىسى
 ئانچە ئېنىق ئەمەس)،
 چىنەڭ مىس تەخسىنىڭ ئۈستىدە.
5. مىس تەخسىنىڭ چىنە بىلەن بىللە،
 مەن (jali — بۇ سۆزنىڭ مەنىسى ئېنىق ئەمەس)
 ياشى بىلەن قاراپ كەلدىم.
 مەن بۇ يەردە ئەمدى ئۆلدۈم دەيمۇ
 ياخشى بىلەن بىللە ئۆمۈر سۈرمەستىن؟
 بەختىمنى ساڭا ئاتاپ، ئامانلىقىڭنى تىلەي.

6. بەختىمنى ساڭا ئاتاڭ (؟)
نېمىشقا ساڭا — مەن ئاشىقى بىقارار بولغان يارىمغا
كۆيمەي؟

مېنىڭ يارىم ياسىنىپ،
يەنە سەيلىگە كېلىدۇ.
ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويۇشىمىدى.

7. ئۇنى ئۆز مەيلىگە قويمىدى،
ئۇ ئاياق تەرەپكە بىزدىن تويۇپ كەتتى.
خەنجەرگە سانجىلايلى (خەنجەرنى ئۆزىمىزگە سانجايلى)،
بىزمۇ زۆھرادەك بولۇپ،
سۇخسۇردەك بويۇڭنى تالدەك دەپ بىلەي.

8. سۇخسۇردەك بويۇڭنى تالدەك دەپ بىلەي،
ئۇلار توغرا پىكىر قىلىشىمىدى (توغرا ئويلاشىمىدى)،
راست يېرىڭنى ئاڭلىدىم (تىنچ — ئامانلىقىڭنى ئاڭلىدىم؟)،
ئۇ يەردە خانلار كىيگەن يىپەكلىك رەختلەر (بۇ
مىسرانىڭ مەزمۇنى ئانچە ئېنىق ئەمەس)
شۇ جامائەتتىن سوردىغىن.

2. ماقال — تەمسىل، تېپىشماق، جۈملىلەر:

△ onoq' onoqq'a k'elmedi, arq'adaq'i jē(r)
q'onoqq'a k'elmedi

ئوناق ئوناققا كەلمىدى، ئارقىدىكى يەر قوناق تېرىشقا
يارىمىدى.

△ alwaŋŋi k'im q'iladu — galwaŋ, ormonu k'im

oradu — arq'ada q'alğan.

ئالۋاننى كىم قىلىدۇ؟ — گالۋاڭ،
ئورمىنى كىم ئورىدۇ؟ — ئارقىدا قالغان.

△ jaman t'agā(r) jamaqt'iq', jaman k'ifi
dimaqt'iq'.

يامان تاغار ياماقلىق، يامان كىشى دىماغلىق.

△ alemmi su basip' k'etse, φrdφkk'y t'φly
jφlymejdu.

ئالەمنى سۇ بېسىپ كەتسە، ئۆردەكنىڭ توشى ھۆل
بولمايدۇ.

△ ajmaqq'i begi bilen, q'at'unnu eri bilen.

ئايماقنى بېگى بىلەن، خوتۇننى ئېرى بىلەن.

△ erge bersetem q'atf'asen, elli tf'iwilligini
atf'asen.

ئەرگە بەرسەم قاچسەن، خەقنىڭ پاشلىقىنى ئاچسەن.

△ namaz φt'φgφn isi joq' k'ifi, orozo t'utq'an
afi joq' k'ifi.

ناماز ئۆتىگەن ئىشى يوق كىشى، روزا تۇتقان ئېشى
يوق كىشى.

△ t'ilimmi q'isuqt'ugu, sejitt'i k'itf'ikt'igi.

تېلىمنىڭ قىسقىلىقى سېپىت (بالىسىنىڭ ئىسمى) نىڭ
كىچىكلىكى.

△ usfaq' t'alli t'erip' bolmas,

q'att'iq' k'φnny egip' bolmas.

ئۇششاق تالنى تېرىپ بولماس.

قاتتىق كۆننى ئېگىپ بولماس.

(تېپىشماق — يۇلتۇز ۋە بۇلۇت)

△ uzun suruq', k'ϕlϕgϕsy joq'.

ئۇزۇن شورۇق كۆلەڭگىسى يوق.

(تېپىشماق — يول)

△ salammi sap'i, imanni q'ap'i, ett'εjat'unu
jan jıgat'i.

سالامنىڭ سېپى، ئىماننىڭ قېپى، ئەتتەھىياتۇنىڭ
يان ياغىچى.

(تېپىشماق — قول، ئېغىز، پۇت)

△ q'ulaɣi q'urugunu q'afida, ytl'y(j)si q'ur-
saɣini t'afida.

قۇلقى قۇيرۇغىنىڭ قېشىدا، ئۇچىيى قورسىقىنىڭ تېشىدا.

(تېپىشماق — راۋاب)

△ k'ϕk' ujum k'ϕgϕndϕ tl'oŋujadu.

كۆك ئۇيۇم كۆگەندە چوڭىيىدۇ.

(تېپىشماق — قوغۇن)

△ hawa at'l'uq', juldaz tl'at'l'uq'.

ھاۋا ئوچۇق، يۇلتۇز چېچىق.

(تېپىشماق — ئوماچ ۋە ئۈستىدىكى جىگدە)

△ lopp'os, ojnudun q'opp'os.

لوپپاس، ئورنىدىن قوپماس.

(تېپىشماق — تونۇر، مېرەندىن خاتىرىلەنگەن)

△ q'ij basida q'izil bojos.

قىر بېشىدا قىزىل غوراز.
(تېپىشماق — يېڭى چىققان ئاي، مېرەندىن خاتىرىلەنگەن)

△ anammima t'ugulgan jeri [ūt'aŋ.

ئانامنىڭمۇ تۇغۇلغان يېرى شوتاك (يەر ئىسمى).

△ atf'inip' itf'almajsilē(r)

مەززە قىلىپ ئىچەلمەيسىلەر.

△ at'aŋizğa xat' jazip' t'urğuluq'siz?

دادىڭىزغا خەت يېزىپ تۇرىدىغانسىز؟

△ at'amalā(r) q'afığa barip' k'eledimən.

داداملارنىڭ قېشىغا بېرىپ كېلىمەن.

△ basim agirt'ip' t'uradu bygyn.

بۈگۈن بېشىم ئاغرىپ تۇرىدۇ.

△ bizzi Efekk'i nēge baglap' q'ojduŋ.

بىزنىڭ ئېشەكنى نەگە باغلاپ قويدۇڭ؟

△ bizzi ajalli oğut'up' - oğut'upt'a t'uradu.

بىزنىڭ ئايال ھۆ بولۇپ - ھۆ بولۇپلا تۇرىدۇ.

△ biz sonuŋ bilen t'ygydimik'in dept'iwiz.

بىز شۇنىڭ بىلەن تۈگىدىمىكىن، دەپتىمىز.

△ xijaliŋğa nEmEnE k'etf'ti

خىيالىڭغا نېمە كەلدى؟

△ ilgiri ysypp'y ot'oq' q'ilgan dzajynini
bilemisen?

ئىلگىرى يۈسۈپنىڭ ئوتاق قىلغان جايىنى بىلەمسەن؟

△ dzaniŋŋi tʃ'iq'aramɛn, jaŋliŋ bilen tʃ'ɔgynny
t'utq'aniŋŋa.

ياغلىق بىلەن چۆگۈنى تۇتقىنىڭ ئۈچۈن جېنىڭنى چىقىرىمەن!

△ dzawagajim tʃ'awurt'up' q'alipt'u.

جاۋغىيىم چاۋۇرۇپ قاپتۇ.

△ k'esɛlim ɛrdɛmsip' q'alidi.

كېسىلىم كۈچىيىپ قالدى.

△ k'ɔntʃ'i bina bo(l)ɔnda meni nobɛr
ɣaq'tim idi.

كۆنچى بىنا بولغاندا نوبەر (ياش) ۋاقتىم ئىدى.

△ ma ɛʃɛkk'i k'ɔt'ɔrsɔŋ maŋŋa bodolɔ
k'elesɛn dedim.

مۇنۇ ئېشەكنى كۆتۈرسەڭ، ماڭا تاقابىل كېلەلەيسەن، دېدىم.

△ muntʃ'ɛlik'ma q'ilip' q'ojmoso bolmojdu.

مۇنچىلىكىمۇ قىلىپ قويىمىسا بولمايدۇ.

△ nemiq'ap' q'alipt'u.

نەملىشىپ قاپتۇ.

△ tʃ'ap'aniŋŋi jɛŋlɛn.

چاپنىڭنىڭ يېڭىنى ساپ.

△ sup'arani gɔwyp' q'oj.

سۇپرنى قېقىپ قوي.

△ siz andaŋ - mundaŋ q'ilgutʃ'ɛŋizze u jet'ip'
k'eledu.

سىز ئانداق - مۇنداق قىلغۇچىلىك ئۇ يېتىپ كېلىدۇ.

△ t'ist'eri q'almagan, gep'i salp'a t'liq'adu.

چىشلىرى قالمىغان، گېپى كەمتۈك چىقىدۇ.

△ t'oqq'uz at'ağa urwajdi.

توققۇز ئاتغا يۈز تۇتتى.

△ t'yn̄(gy)nma aq'elli juz baliğ idi.

تۈنۈگۈنمۇ كەم دېگەندە يۈز بېلىق ئىدى.

△ ut'up' φtsφ φtk'ylykt'u, bij j'ēge t'yf-

k'ynyny k'φrmφdyk'.

ئۇچۇپ ئۆتسە ئۆتىدىغاندۇ، بىر يەرگە چۈشكىنىنى كۆرمىدۇق.

△ n̄ej, maŋ, ineŋ t'ānda t'uradu.

ھەي، ماڭ، ئاپاڭ ئاۋۇ يەردە تۇرىدۇ.

△ q'at'ʃ'an q'oju p'beret'ʃ'i bolso, alip'q'alarsilē(r).

قاچان قويۇپ بېرىدىغان بولسا، ئېلىپ قالارسىلەر.

△ φt'ʃ'εʃmēŋlā(r) meniŋ bilen.

مېنىڭ بىلەن ئۈچەشمەڭلار.

△ φzyny φzy azğuruwat'adu.

ئۆزىنى ئۆزى ئازدۇرۇۋاتىدۇ.

خوتەن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن پارچىلار

(1956 - يىلى 11 - ئاينىڭ 27 - كۈنى كېرىيىدە ئابابەكرى
نىيازىدىن خاتىرىلىگەن)

bir p'adifaniŋ ytʃ' wiziri bejk'ən. p'adifa ytʃ'
wizirimni sorap' baq'aj dep' aldiga q'at'ā(r)
olt'ū(r)guzdi. p'adifa t'urup' mandag bāla t'orusq'a
q'arap' tʃliq' t'ep' k'ij dıdi. ھeliq'i wizir jugū(ru)p'
t'alaga tʃixti. t'alada ap't'ap'liq' uq'ū(r)q'a bir jaliŋatʃ'
olt'urapt'ik'ən, ij wizir nēge barise(n) dıdi. ھeliq'i
wizir «tʃliq' t'ep' k'ijgin, dıdi.» dıbdi, nımige
q'ā(r)lap' dıdi, dıbdi, bāla t'orusq'a q'ā(r)lap',
dıdi. ھeliq'i jaliŋatʃ' «xāret' ek'ijgin» dıdi. ھeliq'i
wizir tʃliq'ip' xāret'ni elip' k'ijdi. ھeliqi jaliŋatʃ'
«ij xāret' nēge barise(n) dep' sō(r)di. xāret' p'adifa
q'itʃ'irimiʃ dıdi. jaliŋatʃ': «sen k'irip, ɸjnyŋ wasisi
tʃy(ʃy)p' k'etk'ən oxʃajt'u, gep' q'ilmaj ʃuni q'exip'
bırip' tʃliq'saŋ p'adifa gep' sō(r)majt'u» dıdi. xāret'
k'ijip' gep' sō(r)maj wasini q'exip' bırip' gep'

q'ilmaj t'fik'ett'i. jini bir wizarini t'amğa bij
 q'ā(r)lap' «t'iq', t'ep' kijgin» dıdı. ħeliq'i jalıqat'
 t'urup' «ij wizar nēge barisē(n)» dep' sō(r)di. wizar
 t'urup' «p'adisa t'iq', t'ep' k'ijgin dıdı» dıdı.
 nımige q'ā(r)lap', dıdı. «t'amğa q'ā(r)lap'» dep'
 dzuwap' bē(r)di. ħazir bir sugaqt's'i ekijgin, dıdı.
 wizar sugaqt's'ini elip' k'iribdi, ħej sugaqt's'i nēge
 barisē(n) dep' sō(r)di. sugaqt's'i: «p'adisa
 q'it'iript'imis» dıdı. sen ħalga lajni itip' gep'
 q'ilmaj k'irip', sugağ t's'y(sy)p' k'etk'en ox'aj't'u,
 ſuni sugap birip' t'iq', p'adisa sendin gēp'
 sō(r)maj't'u, dıdı. jana bir wizarıge saq'ılıni bir silidi,
 befini bir silidi, t'iq', t'ep' k'ijgin, dıdı. wizar
 jugrup' t'alaga t'iq'ti. ħeliq'i jalıqat', «ħej wizar
 nēge barisē(n) dep' sō(r)di. wizar t'urup' ejtt'ik'i,
 p'adisa t'iq', t'ep' k'ijgin, dıdı. jalıqat' nımige
 q'ā(r)lap', dep' sō(r)di. saq'ılıni bir silidi, befini
 bir silidi, dıdı, ħeliqi wizar. sen t'iq'ip' saqili
 q'ara, befiniñ t'yk'i aq' edemdin bijni ek'irgin,
 dıdı. ħeliq'i wizar t'ā(r)suniñ it's'ini jugurup' ist'ep'
 k'ilitt'i, bir k'ot's'idin bir edem t'iq't'i. ol edemniñ
 ut's(us)it'a ſyk' jydyglyg, q'olida ħasa, pāt's'iq'ida
 t'ūruq'. q'ā(r)lisa u edem saq'ili q'ara befiniñ

t'yk'i aq' edemk'ën. ij edem, sizni p'adisa q'it'irit'u, dep', hëliqi edemni elip' k'eldi. jaliqat' sō(r)dik'i, ij edem siz nēge barisiz? p'adisa q'it'iriptimis, dep' dzuwap' bē(r)di. siz q'ō(r)q'maŋ, p'adisa sizdin gep' sorutu: sizniŋ saq'iliŋiz q'arik'ën, beŋizniŋ t'yk'i aqk'ën: sewep'nime dep', saq'ilimdin beŋimniŋ t'yk'i jigi(r)m(i) beŋ jaŋ t'ŋ, deŋ, dıdı. hëliq'i edem essalamu elejk'um, p'adisaji alem dep' p'adisaniŋ aldiga k'ijdi. p'adisa t'urup' ejttik'i, ij edem sizniŋ beŋizniŋ t'yk'i aqk'ën; bu saq'iliŋiz q'arik'ën, sewep' nime dep' sō(r)di. hëliq'i edem dıdik'i, saq'ilimdin beŋimniŋ t'yk'i jigi(r)m(ε)beŋ jaŋ t'ŋ. sewep' nime dep' padisa jana sō(r)di. hëliq'i edem anamdin t'uŋulŋan waq'timda beŋimniŋ t'yk'i bilen tu'ŋuluptimenk'ën, jana jigi(r)m(ε)beŋ jaŋq'a k'ijgen waq'timda saq'ilim aq'irit'u dep' hëliq'i edem t'i(q'ip)k'etti. p'adisa ejtt'iki, ij wizirlā(r)saŋa buni k'im ygyt'yp' q'ojdi? dıbdi, wizirla(r) dıdik'i yzymiz bildyk'. ij wizir sen miniŋ dilimdik'i iŋni q'ajdaŋ bilisē(n), dep' sijaset q'ibdi, wizirlā(r) t'urup' ejtti: t'alada bir jaliqat' olt'urut'u, ŋu ygyt'yp' q'ojdi. p'adisa dıdik'i, hazir jaliqat'ni elip' ekiŋin,

dəp' emir qildi. wizir jugrup' jaliqat's'niq'e's(i)q'a
t's'iq't'i. ij edem sini p'adisa q'it's'q'irit'u, dıdı.
q'ajdağ q'i(li)tk'en p'adisa mını, mınıq q'uqamda
t'ambal bō(l)musa, ut's'amda k'φηlek' bō(l)musa, mən
jaliqat's' p'adisanıq jeniqa k'ijmεjtmən, dıdı. wizir
k'irip' p'adisağa aqlatt'i. p'adisağa aqlitibdi, p'adisa
ij wizir, βezinige k'irip' igin et's'iq'ip' k'ijgyzyp'
ek'ijgin, dəp' emir q'ildi. wizrılā(r) βezinige
k'irip' birsi aldi alt'un nē'lej yt'ek', birsi aldi
q'oluğa alt'un t'adz, bijsi aldi jaxsi bir t'on, birsi
aldi q'oluğa alt'un k'emεr, et's'iq'ip' jaliqat's'q'a
k'ygyzdi, jaliqat's' p'adisa sypett'e bir jigiti boldi.
p'adisanıq q'e's(i)q'a k'irdi. essilamu elεjkym, ij p'adisa
alem, wa elεjk'ym essalam, ij adem siz nēdin dəp'
sō(r)di. heliq'i jigiti dıdiki, mən musu seherdin.
siz k'imniq balisi? dəp' sō(r)di. mən p'alani
bij bajniq balist'im, biz yt's'e'jle(n) bij
t'uqq'andyk', jigili joq', k'ijgili joq', bir ak'am
ğora jigili berip ɓoruga q'ej(i)lip' φlep' q'ā(l)ɓan,
bir ak'am yzme jigili berip' yzmige q'ej(i)lip'
φlep' q'ā(l)ɓan, mən isliniğ apt'apliq' oq'ū(r)da
olt'urubdim dıdı. siz t'alada olt'urup' mınıq
dilimdik'i isni q'ajdağ bildiñiz, dəp' sō(r)di. bāla

torusq'a q'ā(r)lap' tš'iq', t'ep' k'ijgin dēbdi, wasisi
 tš'y(jy)p' k'etk'entš'agwā(r) xāret ek'ijgin dēbdim,
 jana bir wizir t'amğa q'a(r)lap' tš'iq' t'ep' k'ijgin
 dēbdi, t'amniņ suwiq'i tš'y(jy)p' k'etk'enge oxšajt'u,
 bir suwagtš'i ek'ijgin dēbdim, jana bir wizir
 beš(i)ni bir silidi, saq'ilini bir silidi, tš'iq' t'ep'
 k'ijgin dēbdi, beš(i)niņ t'yk'i aq, saq'ili q'ara bir
 adem ek'ijgin dıdım. p'adisa t'urup' dıdı: sen
 najiti eq'illig ademk'en, dēp' ytš' wizirniņ ō(r)nuğa
 ħeliq'i jalıñatš'ni wizir q'ildi. ij wizir sizniņ
 et'iqiz nıme dēp' sō(r)di. miniņ etim ajas dıdı.
 wizir bilēn p'adisa beš - on k'yn bir φjde
 olt'ū(r)di. wizir t'urup' dıdik'i, ij p'adısaji alem,
 isle jezidik'i φ(j)ge tš'iq'ip' bō(l)ğutš'ilekk'i bir
 zot'un ep' bē(r)sek' bolamt'ik'i dıbdi, p'adisa
 ejtt'iki, najiti jaxši bolut'u. wizir bir k'ynlē(r)de
 jolğa tš'iq'ti. bir ademniņ ā(r)q'is(i)t'in jett'i. ij
 ak'a nēge barisiz dēp' sō(r)di. ħeliqi adem φ(i)ge
 baritme(n) dıdı. bille k'ıtili ak'a dēp' bille mañdı.
 bir jē(r)ge berip' ak'a bir t'aj - t'φk'yn t'ut'up'
 minip k'etsek' dıdı. ħeliq'i adem dıdı: bijede
 igē(r), jygen bō(l)musa elliniņ k'φndē(r)migen
 t'ejini q'ajdā(ğ) minip k'ıt'ise(n)? jene bir jē(r)ge

bā(r)di, hēliq'i wizir t'urup' ejtt'i: ak'a, mijē(r)ge
 bir k'ewryk' se(li)p' q'(oj)ap' k'etsek', dīdi. hēliq'i
 adēm didi: ja bijēde t'ot' bō(i)musa, ja k'ēk'ē
 bō(l)musa, jē jeq'inda dirax bō(l)musa,
 bijege q'ajda(β) k'ewryk' se(li)p' q'(oj)ap' k'itise(n),
 dīdi. jēne bir jē(r)ge bā(r)di. ak'a φjyηizniη dīmi
 bā(r)ma? – dep' sō(r)di. hēliqi adēm dīdik'i, hōj,
 bu dīmi joq' φjmu bā(r)mik'in, dīdi. jēne bij
 jē(r)ge bā(r)di. ak'a φjηizniη t'irīq'i bā(r)ma dep'
 sō(r)di. t'irīq'i joq' φjmu bā(r)mik'ēna, dep'
 najit'i atst'īglidi. hēliq'i adēm φjge bā(r)di. unuη
 najit'i t'irajliη bir q'izi bejdi. q'izi sō(r)dik'i, ij
 dada hēr dajimda bij jē(r)ge bā(r)sila t'irajliη
 kī'litt'ile, bu nowett'ē najit'i atst'īglap' kī(li)pla,
 bi(j)k'(i)si bilēn birnīme dij(i)šip' q'allimik'i dep'
 sō(r)di. dadisi dīdi: bir jē(r)ge k'ē(l)sem, bir ogri
 ā(r)q'āmdin jett'i. dep' wizirniη q'ilganlirini
 q'iziba debdi, qizi t'urup', ha, dada sunuηβimu
 atst'īglap'la, t'aj – t'yk'yn t'ut'up' minip k'etsek',
 dīgini birdin hāsa elip' t'ej(i)nip' k'etsek' dīgini,
 k'ewryk' se(li)p' q'ojsaq' dīgini, siz joγank'ēn, mēn
 k'it'ikk'ēn, mēn jydywalaj dīgini, φjyηizniη dīmi
 bā(r)mu dīgini, jaman sīgīηiz bā(r)mu, dīgini,

hē, ek'iliŋ, xeniŋiz nimidep' iwet'ti? didek t'urup'
 didik'i, hawa manam, julduz kelibe, aj p'ayt'yn
 dep' iwett'i. xeniŋizba iwetk'ili hēf nē(r)sem joq',
 afu sōgett'in bir siq'im siwiq' ek'iliŋ dıdı. didek'
 berip' bir siq'im siwiq'ni elip' k'eldi. dost'uganğa
 j̄φ(r)gep', xeniŋiz gep' q'ilmisa, gep' q'ilmaj
 φ(j)ge ek'irip' q'ojaŋ, dost'uganni nimidep' bē(r)di,
 diŋe, hawa ot'ı'ıq', julduz t'ot'ı'ıq',
 aj p'ut'ı'ıq' dep' bē(r)di, deŋ dıdı.
 hoj didek, sen k'φmet'ı'niŋ p'ut'ı'ıq'ini,
 aŋniŋ jyz jeŋi bilen t'φp'ini nēge bē(r)diŋ, dep'
 dost'ugandiki siwiq'ni elip' hēliq'i didek'ni ū(r)di.
 dadisi uxlugan jē(r)din q'op'ap' arit'ı'iliwatt'i. u
 wizir jenip' jē(r)ge k'i(ri)p' k'ett'i. p'adiŋa t'urup'
 ejtt'ik'i, ij wizir nēge bā(r)diŋiz? wizir: silige
 xot'un gep'leŋk'ili beribdim, dıdı. men bō(l)sam
 bir k'att'a p'adiŋa bō(l)sam, siz bō(l)siŋiz yt'
 wizirniŋ ō(r)nuğa bō(l)ğan, bir wizir bō(l)siŋiz,
 miniŋ at' - āwujumni buzup' p'ijade t'ı'iq'ip'siz,
 bunuŋ bijni hērgiz andā(γ) iŋni q'ılmaŋ, dıdı.
 jana bēf - on k'yn φtt'i, wizir t'urup' xot'unni
 bir gep'liŋip' k'ijsem bolamt'ik'i dıdı. p'adiŋa,
 t'oxt'aŋ, dep' yzi minit'q'an jazıfı at'ni t'oq'up'

bē(r)di. wizir atq'a minip' q'izniŋ q'eŋ(i)q'a tŋ'iq'ip'
 t'ojluq'ni ytŋ' dane goŋerge geŋ'lip' k'ijdi.
 p'adiŋa ejtt'i, ij wizir tŋ'iq'ip' k'eldiŋizmu? waj
 tŋ'iq'ip' k'eldim. ij wizir at' jaxŋi, abdan at'mik'ēn?
 wizir: waj p'adiŋaji aŋem, najit'i jaxŋi, bilēn atk'ēn,
 ŋugunisi, bir k'ala imip' semmidik'i deŋtme(n)
 didi. p'adiŋa ejtt'i: ŋazir at'ni ā(l)ŋan adēmn
 q'itŋ'irip' elip' k'ijgin, didi. u at'ni ā(l)ŋan edēn
 k'eldi. ij adēn, at'ni q'ajdā(ŋ) beq'ibdiŋiz didi. ol
 adēn ejtt'ik'i, waj p'adiŋaji aŋem, bu at'niŋ anisi
 φlep' q'elip', bir zat'lig k'alimiz bejdi, ŋuni
 imit'ip' beq'ibdyk', didi. p'adiŋa ejtt'i, ij wizir
 bunuŋ k'ala emgin(i)ni q'ajda(ŋ) byldyŋ, didi. wizir
 ejtt'i: ij p'adiŋaji aŋem, sudin tŋ'iq'ip' bolap'
 ā(r)q'a p'ātŋ'iq'ini silk'ijtk'ēn, ŋuŋa k'ala imip'
 semmidik'i dıdim. p'adiŋa miŋeŋe nan etŋ'iqiŋlā(r)
 didi. nanni ŋep' olt'urup' wizir: ij p'adiŋaji aŋem,
 isle bir nawajniŋ balisimidilik'in didi. egizdin
 tŋ'iq'ā(r) ŋaman p'adiŋa ŋazir anamni q'itŋ'(i)riŋlā(r)
 didi. anisi jt'ip' k'eldi. p'adiŋa: ij ana! mēn
 k'imniŋ balisi, didi. anisi: waj balam, siz miniŋ
 balam, dadiŋiz p'alani p'adiŋa didi. p'adiŋa
 rastiŋizni deŋ, mēn ŋizni φlt'rytmē(n), didi. anisi

waj balam, mēn p'adifadin bir k'am q'ex dane q'iz
t'uqq'an, jana eβi(r) q'att'im, p'adifa isk'arga maŋdi,
emdi sen q'iz t'uqsan, yzeŋnimu k'φmytme(n),
balaŋnimu k'φmytme(n) dep' emir q'ilgan. p'adifa
isk'ardin k'ē(l)gytʃ'e q'iz t'uq̄dum, aβiz(i)ga
emtʃ'ek' sā(l)maj bazā(r)niŋ itʃ'ini baxsam, bir
nawajniŋ xot(u)ni ogal tugupt'u. sunuŋga t'igisip'
baqq'an. sizniŋ esli t'φrelgen jiriŋiz nawajniŋ
balisi, aβziŋizga emtʃ'ek' selip' baqq'an aniŋiz mēn,
dadiŋiz p'alantʃ'i p'adifa, didi. p'adifa ejtt'i: ij
wizir, mīniŋ nawajniŋ balisiliq'imni q'ajdag bildiŋ
didi. wizir ejtt'i: ij p'adifaji alem, nanniŋ oŋ
jyzige bij, t'et'ȳ(r) jyzige bij q'ā(r)lap' beqip'
jejtlik'en, suŋa nawajniŋ balisimik'in deβdim didi.
beʃ - on k'yn φtt'i. wizir: ij p'adifaji alem,
xot'unni ek'e(l)sek' bolamt'ik'i, didi. p'adifa: jaxʃi
bolut'u, dep' βezinidin ytʃ dane goħer epp'ē(r)di.
p'adifa: ij wizir goħer jaxʃimik'en didi. wizir waj
p'adifaji alem, najiti jaxʃi, bilen goħerk'en, muʃu
bijsiniŋ itʃ'ide bij dzandā(r) bā(r)mik'i deβtme(n)
didi. p'adifa goħerni tʃ'eq'inlā(r) didi. wizir: ij
p'adifaji alem, goħerni tʃ'aq'misaq', bir goħer
diŋen bir seħerniŋ baħasi, didi. p'adifa: jaq',

ts'eq'inlā(r) dīdi. goḥerni ts'aqt'i. itś'idin bir dane
q'urut' k'φk' majsa ts'isleglig ts'iq't'i. p'adisa: ij
wizir, ja dezi bō(l)musa, ja ts'ek'i bō(l)musa,
bunuḡ itś'ide dzandā(r) bā(r)liq'ini q'ajda(ḡ)
byidyḡ, dīdi. q'olamḡa issiḡ urunubdi, šuḡa
dzandā(r) bā(r)mik'i dībdim dīdi. p'adisa bilek'
jēne bir goḥer e(li)p' bē(r)di. p'adisa: ij wizir,
xot'unni ek'ilemsiz, dīdi. wizir: ek'ilej dīdi.
p'adisa: emise. xot'unni ek'iliḡ, iginma k'ijmysyn,
jaliḡatś'ma k'ē(l)misyn, p'ijadima maḡmisun,
ulaqq'ima minmisyn, syk'igima ts'iq'misun,
p'alt'ukt'ima t'ū(r)misun dīdi. wizir jaxsi bolut'u dep'
q'assap' baziriḡa bā(r)di, beś - t'φt' q'oḡnuḡ t'aś
it'ini sojdā(r)di, sejp'uḡ q'eś(i)q'a bā(r)di, yts' -
t'φt' jē(r)din q'adap' bij ts'ap'an t'ejjā(r) q'ildi.
xāret' q'eś(i)q'a bā(r)di, bir p'elt'eḡni t'ejjā(r)
q'ildi. q'izniḡk'ide bā(r)di, q'izniḡ itś'ige ḥer
t'yrlyḡ igin - ajaglā(r) k'ijgyzdi, t'eś(i)q'a goś
ts'ap'anni k'ijgyzdi. q'izni p'elt'eḡge aldi, wizir
ikk'i t'irept'in t'ut'up' k'φt'ē(r)di. ap'irip'
p'adisaḡniḡ p'alt'uk'is(i)t'a q'oḡdi. p'adisa šundag
q'ā(r)lidi, q'epq'izil goś k'φrēndi, jana bir q'ā(r)
lidi ḥer q'isma igin bilen k'φrēndi, jana bir

q'ā(r)lidi, ja syk'yge tʃ'iqmapt'u, ja p'ut'i
 p'alt'ukt'a t'ū(r)mapt'u. ʃuni k'φ(r)di. wizer q'izni
 p'adifağa nik'a q'ildi, ulā(r) boluʃap ʃu φjde.
 q'alidi.

x x x

تاپسا — paltuk

سۇپا — sykε

بەلدىڭ — pelteŋ

خوتەن ئېلچى ناھىيە ئاقتاش رايونى، سەئىدى مەھمەت
 (ياغ) دىن خاتىرىلەنگەن قوشاقلار:

1956 - يىل 9 - ئاينىڭ 17 - كۈنى

φst'εŋ bojida k'āt'u,

ajimxan dut'ā(r) tʃ'āt'u. (<tʃ'alit'u)

ajimxan dut'ā(r) tʃ'ā(l)sa,

jaʃ ballā(r) ʃεj(r)an q'at'u (<q'alit'u).

mən bu jē(r)ge k'elmejttim,

baʃlap' k'ε(l)gen ʃul jaʃim,

aʃiq' bilən mεʃuq'ni,

aʃiwetk'ən xudajim.

beʃ - alt'ε zaman boldi,

alēm tʃ'φ(r)gilej dejt'u.

jyɛkt'ik'i zɛɾdap su,
q'anɣa ,φ̄(r)gilej dejt'u.

φst'ɛŋ beɟ(i)t'in ɟax k'essɛm,
sajliɟili bā(r)ɟum joq'.
ot' k'ɛtsun ɟu melleŋɛ,
ojniɟili ɟarim joq'.

bir baqq'a anā(r) saldim,
bir baqq'a ɟalaŋ t'āɟatɟ'.
tɟ'φ̄(r)ɟylyp' k'it'ɛlmijsɛn,
k'φŋlyŋni eliwalɟatɟ'.

siniŋ mɛna, siniŋ mɛn,
siniŋ ɛmɛs k'imniŋ mɛn.
ɟɛɟidane xot'ɛnde,
set'iwalɟan q'uluŋmɛn.

isik' aldi ɟulɟunluq',
tɟ'φ̄risi q'izil gulluq'.
afina t'ut'aj diɟɛm,
ɟandzuq'umda bij p'ul joq'.

latɟ'in soqq'an t'oɟq'anniŋ,
dzanɟalda uwasi bā(r).

ʒot'enlig jigit'lē(r)niŋ,
fu fē(he)rde nimesi bā(r):

anam mini t'illajt'u,
beq'ip' ā(l)gan balis(i)t'ek'.
t'illap' bolap' aldajt'u,
jeŋi baɣniŋ almis(i)t'ek'.

maŋsaq' jollā(r) tʃ'amɣuluq',
tʃ'amɣuluqtʃ'e maŋɣuluq'.
jeŋi t'utq'an jaʃimniŋ,
bij q'ā(r)liʃi jambuluq'.

t'elp'ik'im sekk'iz t'ala,
t'φt'i ala, t'φt'i q'ara.
sekk'iz aj ot'uŋda k'φjsem,
bilmigɛn k'φŋli q'ara.

ojniɣili uz jaɣʃi,
t'erilɣili muz jaɣʃi, (t'ejiɣili)
bolā(r) – bolmas sol jā(r)din,
jandzuqt'ik'i p'ul jaɣʃi.

aq' tʃ'ek'mɛn, q'izil tʃ'ek'mɛn,
jeŋde(<reŋde) borigan(<bojigan) tʃ'ek'mɛn.

jal ballidin bi xewē(r),
tʃ'ok'anlā(r) bolā(r) detmen.

if(i)k' ajliḡdin øtk'enge,
k'ørep' q'alit'u demsen.
mendin balq'a jari joq',
ølep' q'alit'u demsen.

at'im atq'a oxʃajt'u,
jarim jatq'a oxʃajt'u,
jā(r)niḡ k'øḡli siḡājan,
jā(r) t'utq'anga oxʃajt'u.

1956 - يىل 10 - ئاينىڭ 15 - كۈنى خوتەن قارد
قىشتا ئابدۇسايىت ۋە ئايۇپئاخۇن، مەمىتئاخۇنلاردىن خاتىرە
لەنگەن قوشاقلار:

if(i)k'ajliḡka men bā(r)dim,
segletinḡe jalwā(r)dim,
tʃ'iqmajse(n) t'ala - t'yzge,
zεp'irēḡdej sagā(r)dim.

aq' t'elp'ek' q'ara t'elp'ek',
men k'εjsēm jarafamt'u,

t'afilig kafamzade,
ja'imni t'alafamt'u?

eriq'ingga su k'eldi,
azma - azma fā(r)q'irap',
miniñ ja'im saj k'eldi,
t'olan ajdeej p'ā(r)q'irap'.

ياقا يۇرتلۇق. — t'afilig •

شارقيراتما. — azma

هېلى — saj

eriq' bes(i)q'a φj saldim,
itʃ'i - t'es(i)ni suwatmaj
tʃ'ok'anlā(r) sφjej dijt'u,
agzi - bes(i)ni juwatmaj.

aq' q'utʃq'atʃ' q'aʃa q'utʃq'atʃ',
aq' budajga t'ojdaŋmu?
xot'enniñ sitenliri,
jaʃ balliga t'ojdaŋmu?

mak'uj φst'eŋ bojida,
ynypt'u ē(r)men ja'ilaq',

zo't'enni ist'isem joqt'ur,
miniñ jařimdej jumulaq'.

øt'yk'em majmaqqa k'ett'i,
sim beχiniñ dē(r)dige.
on dzenimniñ bijsi joq',
sen xenimniñ dē(r)dige.

men bazā(r)ğa bā(r)misam,
æpt'ide k'elmejt'u bazā(r).
sen xenimni k'φ(r)misem,
gelimdin øtmejt'u ħiza.

q'økun t'eridim t'oñda,
sojma tš'yšyt'u oñda.
ojanni t'ola ojnarp',
t'ambal q'ā(l)midi q'oñda.

waj xenim mut' k'etmisyn,
øgzexge šūt'uñ jetmisyn.
sen yzeñ ħajat' t'urup',
k'øjgenliřim mut' k'etmisyn.

men bu joltš'e mañmajtt'im,
mañsam æ(r) t'irept'e jol.

dost'un t'olik'en dylmen,
jā(r) yzεŋge agā(h)bol.

a t'irept'e bij t'omts'aq'.
ma t'irept'e bij t'omts'aq',
[u k'emdik'i sit'eŋlē(r),
dεlgyde* q'ā(l)ŋan k'φk' q'omts'aq'.

aq' saŋajdin xot'un aldim,
osmisi ō(r)ŋaqt's'e bā(r).
q'ejnat'am zē(r)dā(r) edem,
k'etmini t'ā(r)ŋaqt's'e bā(r).

φzi k'ε(l)syn demmit'u,
sφzi k'ε(l)syn demmit'u.
q'ariq'al dejjasida,
eq'ip' φlsyn demmit'u.

aq' saŋajga k'ijgyt's'e,
t'oqq'azni aldim janŋut's'e.
bā(r) - joq'amni jıwalaj,
t'uŋmas xot'unğa q'alŋut's'e.

ħaħaħ itʃ'sem mēs emēs.
mejzep' itʃ'sem mēs emēs.
baldij sɔjgen jaħimni,
emdi sɔjmek' t'es emēs.

p'ijalminiŋ joli joq',
jol salā(r)niŋ ō(r)ni joq'.
k'ē(l)sē k'ē(l)syn k'ē(l)misē joq',
men barā(r)niŋ ō(r)ni joq'.

itʃ'mejmen musellesni,
mēs q'ilmajtk'en k'is(i)ni.
ɔzidin. tʃ'oŋni jā(r) t'utsa,
k'ɔzige ilmajtk'en k'is(i)ni.

bā(r)sam isik' demleglig,
jan jaħatsq'a jemleglig.
jaħim bē(r)gen t'amak'u,
k'ɔz jaħida nemdeglig.

men barajmu bā(r)majmu,
q'ojtʃ'i bajniŋ gē(r)mis(i)k'e.
jaħimni t'igismejmen,
ħot'enliŋniŋ ħemmis(i)k'e.

eriq'ingğa su k'eldi,
tānijiñdin φt'mεjt'u.
mıniñ jarım φjde joq',
ajlimğa jolaq'majt'u.

k'it'ibdiñ k'elmidıñ jarım,
jolañğa bā(r)ğudej boldum.
q'olamğa q'ol p'it'ıaq' alıp',
jyrek'ni jā(r)ğudej boldum.

jarım bazā(r)ğa bā(r)majt'u,
εεrgiz bazā(r)din q'ā(l)majt'u.
bir dziñ gołma a(l)majt'u,
εεpt'ε gołsiz q'ā(l)majt'u.

ot'ıuq'añniñ dept'i joq',
q'ol k'φt'ek' salğan xenim.
t'ap'iniñniñ jıñi joq',
awığa q'ol salğan xenim.

atq'a mindim p'ust'añsiz*,
at'ni t'oq'up' mingensiz.
xot'nini mendin k'ynleptu',
εεedik'i ist'ansiz.

šini deĵmu sini deĵmū,
sini k'φ̄(r)mij φlermenmu?
sini k'φ(r)mij φlep' k'etsem,
miradimğa jit'erimenmu?

bizniŋ φjni sō(r)sila,
q'aq'ligdijaq', q'ājaŋdijaq',
jenisimni sō(r)sila,
ŋenbi k'yni p'isindijaq'.

aq' t'ŋogunğa t'ŋaj saldim,
t'ŋaj t'ŋogunğa t'ŋaj nēde.
aŋnaŋ talğa t'ŋiq'ipt'u,
sizdeĵ jā(r)ğa ē(r) nēde.

t'ŋinini sunuq' dimeŋ,
k'φŋnem t'ŋinidin sunuq'.
jā(r) q'esiŋda bolmusa,
alem maŋa q'aŋaŋbuluq'.

iŋŋiq'lima guŋundzi,
darask'alma guŋundzi.
ŋu k'emdiki t'ŋok'anlā(r),
φt'yk'emge oŋundzi.

hawris(i)niñ oq'i k'ymyl,
jā(r) nımısq'a k'elmejmis.
jā(r) φzi k'ılıj dıse,
φjdiki majmaq' q'ojmajmis.

t'φginiñ balisi t'ajlaq',
t'alniñ ut's'ini jijt'u.
q'añiq'afniñ lıwınları,
k'φzniñ jegini jijt'u.

φgzige t's'iqt'im kem bilē(n).
p'at's'aqq'a saldı dem bilē(n).
agrısi bek' agrıdı'
men sedzijip' t'ū(r)ğan bilē(n).

İapt'ulumniñ İaxı pes,
ıgip' baq'sam ıgilmes.
afnam gujniñ k'φñli pes'
k'im gep' q'ılsa jaq' dımes.

1956 - ییل 10 - ئاینک 24 - کونی خوتەن قاردا
قاشتتا نىزامىدىن خەلىپىدىن خاتىرىلەنگەن قوشاقلار:

İawip'imniñ k'āsisi,
k'ek'lik' q'efi, jılan besı.

ist'isem t'ep'ilgudej,
sek'ilekniņ mundek' besī.

ilt'iniņ ijanida,
q'ātš'i bilēn t'usalla.
baš bε(r)migen sek'ilek'ni,
joġan k'alt'ekt'ε rusalla.

t'ynygen tš'ys waq't'ida,
t'ynykk'ε k'eldi ġorulaj.
bu meħel sumdaġ meħel,
suŋq'ā(r)ni aldi ġorulaj.

men φt'εŋge bā(r)majʔmε(n),
ot' q'ojwε(r)dim φt'εŋge.
dzuwan ašna t'utmajʔmε(n),
dzigde saldi bφk'εmge.

q'ejnāt'am abdan gadaj,
hap'atš' it'ip' baqq'um k'e(li)t'u,
q'izini q'ošap' b ē(r)mise,
tš'išliřini tš'aqq'um k'e(li)t'u.

tš'ogun bō(1)sa dzodzallig,
tš'aj itš'itu' q'ajnašlig.

keq'idaflig jariņ bō(l)sa,
t'āq' ajlist'a q'ā(r)laflig.

men k'it'ε(r) boldum zenim,
deſ(t)mu deſ(t) q'umni sanap'.
anda jarim q'ā(l)gudej,
aj bile(n) k'ygni sanap'.

k'φηnik'ēη joq'mu zenim'.
k'εjsenſ'u k'φηnek' jāq'ilap'.
adisiņ joq'mu dzuwan,
jyrysē(n) φst'ēη jāq'ilap'.

φtmigen jollā(r) bilen,
φtt'i jeſil t'onlag zenim.
bu jyrek'ε ot'ni sā(l)gan,
gunt'ε bojlag ſu zenim.

rawip'im t'iſiņ - t'iſiņ,
it'ide maſ bā(r)mikin?
bizni k'φjdergen zenimniņ,
bağrıda t'aſ bā(r)mikin?

p'axt'a baj - a p'axt'a bā(r),
k'omzek' t'oraņda p'axt'a bā(r).

φst'εηγε ηαλδ(ρ) t'f'y/se,
jyz bejimγα p'ajda bā(ρ).

aqsu jolida k'φ̄(ρ)deηmu,
falga jajβan t'f'ek'menni.
fu xot'ende k'φ̄(ρ)deηmu,
sendej, mendej detmenni.

t'f'ilan k'alt'ik'i nēde,
t'f'ilan k'āliγan jē(ρ)de.
ojnugili q'ojmamsen,
k'φ̄ηnem xāliγan jε(ρ)de.

if(i)k' ajlist'a naxf(a)ejsam,
dawz(a)ajlist'a t'ιηfajt'u.
ā(ρ)q'ida maγap' t'urup',
baγ surγut'f'q'a baflajt,u.

eηiq'ιηni oj ojma,
bφk'εηni q'ιηā(ρ) q'ojma.
men sιniη xiliη emes,
xiliηni t'ep'ip' ojna.

t'f'oη t'f'iraḡni jandufup',
k'it'f'ig t'f'iraḡni t'f'andufup'.
emdi dē(ρ)diη t'f'iq̄t'imu,
q'araηβuda jol maηdufup'.

پايدىلىنىلغان ئەسەرلەر

- «قۇمۇل شېۋىسى» 1954 - يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.
- «لوپنۇر دىئالېكتى» 1956 - يىل، فرونزى.
- «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى» 1961 - يىل، موسكۋا.
- «سېرىق ئۇيغۇر تىلى» 1957 - يىل، ئالمۇتا.
- «ئۇيغۇرچە - ئىنگلىزچە لۇغەت» 1964 - يىل، لوند.
- «شىنجاڭ ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى»، 1963 - يىل، «سوۋېت تۈركولوگىيە تەتقىقاتى».
- «ئۇيغۇرچە تېكىستلار» 1984 - يىل، موسكۋا.
- «دولانلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى» 1965 - يىل، «ئۇيغۇر تىلى تەتقىقاتى».
- «تۈركىي تىللار تەتقىقاتىغا كىرىش»، خەنزۇچە نەشرى، 1982 - يىل، بېيجىڭ.
- «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ ئاتالغۇلىرىنى ئىشلەش» (دوكلات)، 1956 - يىل، ئۈرۈمچى.
- «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرى ۋە مىللىي ئەدەبىي تىلىمىزنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى ھەم نورمال تەلەپپۇزى»، «民族语文» ژۇرنىلى، 1980 - يىل.
- «ئۇيغۇر تىلىمىنىڭ مەركىزىي دىئالېكتى ھەم ئۇنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى، قوشۇمچە: ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمىنىڭ ئاساسىي دىئالېكتى» «中国民族语言论文集» 1986 - يىل، سېچۈەن.
- «ئۇيغۇر تىلى چەرچەن شېۋىسىدىكى شېۋىگە خاس

س. يى. مالوۋە

گ. يارىمك:

ئە. ر. تېنېشېۋ:

ئىمىن تۇرسۇن:

ئامىنە غايپار:

لى سەك:

چىن زۇجىن:

سۆزلەر»، «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1985 - يىل.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى كېرىيە شېۋىسىنىڭ تەلەپپۇزى توغرىسىدا»، 1984 - يىل.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ قۇمۇل شېۋىسى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

«لوپنۇر دىئالېكتىنىڭ فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلىرى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

«ئۇيغۇر تىلى دىئالېكتلىرىنى بۆلۈش مەسىلىسى توغرىسىدا (تۈركىي تىللار ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتىنىڭ 4 - قېتىملىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىغا سۇنۇلغان ماقالە، 1985 - يىل)»

«خوتەن دىئالېكتىدىكى زۆرۈرىيەت رايى توغرىسىدا» 1986 - يىل.

«كەلپىن شېۋىسىنىڭ ئالاھىدىلىكى توغرىسىدا»، 1985 - يىل.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى دىئالېكت سۆزلەرنىڭ تۈرلىرى ۋە ئۇنىڭ دىئالېكتلارنى ئايرىشتىكى ئەھمىيىتى»، 1985 - يىل.

«مۇرتۇق شېۋىسى توغرىسىدا» 1985 - يىل.

«تۈركىي تىللار»، 1986 - يىل، بېيجىڭ، مىللىي نەشرىياتى.

«تۆت تۈرلۈك يېڭى تەتقىقاتقا باھا»، 1986 - يىل.

«ئومۇمىي تىلشۇناسلىق دەرسلىكى»، 1980 - يىل، بېيجىڭ.

«تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1979 - يىل.

«تىلشۇناسلىق مۇقەددىمىسى»، 1981 - يىل.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» I، II، III توم، 1981 - يىل.

«ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سوزۇق تاۋۇش فونېمىسى [i] ۋە ئۇنىڭ ۋارىيانتلىرى توغرىسىدا» 1982 - يىل، 5 - سان، «**民族语文**»

چىن شائىي:

ئارىلان ئابدۇللا:

گاۋ شىجىي:

گاۋ شىجىي:

مەدە تىرىپىم سايم:

ئابدۇھەت مامۇت:

لى جىنخۇي:

مۇھەببەت قاسىم:

ن. ئا. باسكاكوۋ:

ر. ف. خەن:

ف. د. سوشور:

گاۋ مىنگەي، شى ئەنشى:

ما شۇلېلا:

مەھمۇد ئەشقرى:

چاڭ خۇئىي، مېن داڭكە:

مۇھەممەت ھەيدەر گورگان، «تارىخى رەشىدى»، 1985 - يىل، ئۈرۈمچى،
خەنزۇچە نەشرى.

ئۆمەر جان روزى: «ئىپارخان ۋە ئۇچتۇرپان قوزغىلىڭى — قوشۇم
چە ئاق تاغلىق خوجىلار نەسەبنامىسى»،
1986 - يىل. «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلىرى
تەتقىقاتى» (ئىچكى ژۇرنال).

ئىچكى موڭغۇل داشۇسى تەرىپىدىن تىزىۋلگەن موڭغۇلچە - خەنزۇچە لۇغەت،
1976 - يىل.

ۋ. ۋ. پارتولد: «يەتتەسۇ تارىخىنىڭ ئوچىر كلىمى (موڭغۇلىستان
ۋە قالماقلار قىسمى)»، ئۇيغۇر سايرانى تەرجىمىسى.
«شەرقىي تىمىنشان بىلەن نەشەنگە ساياھەت»،
1949 - يىل، موسكۋا.

ماچاڭشۈ: «تۈركۈتلەر ۋە تۈركۈت خانلىقى»، 1957 - يىل.
سېن جۇڭمېن: «ئۇمۇمىي تۈركۈت تارىخى».
ليۇ يىتال: «ئۇيغۇرلار ھەققىدىكى تەتقىقات».

ئەندۇجىيەنقۇ: «غەربىي ئۇيغۇر دۆلىتىنىڭ تارىخى ئۈستىدە
تەتقىقات» 1985 - يىل، شىنجاڭ خەلق نەش
رىياتى، شۈي بەيغۇ تەرجىمىسى.

گۇ باۋ: «قەدىمكى كۇچا مۇزىكىسىنىڭ زور تۆھپىسى ۋە
ئۇنىڭ چوڭقۇر تەسىرى» 1979 - يىل، شىنجاڭ
ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى خەۋەرلىرى،
9 - سان.

ئا. م. شېرباك: «X — XIII ئەسىرلەردىكى شەرقىي تۈركىستان
يېزىق يادىكارلىقلىرىنىڭ گرامماتىكىسى»، 1961 -
يىل، موسكۋا - لېنىنگراد.

ھازىرقى زامان «ئۆزبېك تىلى گرامماتىكىسى»، 1957 - يىل، تاشكەنت.
دۇرۇڭكۇن، بەي سۈيچىڭ: «غەربىي موڭغۇل تارىخى تەتقىقاتى»، 1986 -
يىل، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى.

مائادەت چاغاتاي: «تۈرك لەھجەلىرى ئۈزۈرەنە دىنەمەلىرى»،
1978 - يىل، ئەنقەرە.

ۋ. كارلگرېن:

ئەختەم ئۆمەر:

خەنزۇچە - ياپونچە لۇغەت.

«دولان مەشرەپىدىكى دراماتىك خۇسۇسىيەتلەر توغرىسىدا، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1985 - يىل

4 - سان.

«تۇرپان شېۋىسى توغرىسىدا»، «شىنجاڭ داشۆ

ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1987 - يىل.

رەۋەيدۇللا ھەمدۇللا:

现代维吾尔语方言学 (维吾尔文)

米尔苏力唐 著

编辑: 安沙尔丁

责任编辑: 乌斯满

新疆青少年出版社出版

(乌鲁木齐市建设路九号)

新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷

850×1168毫米 32开本 8.875印张

1989年6月第1版 1990年7月第1次印刷

印数: 1—1.700

ISBN7-5371-0423-9/H·4 定价: 2.00元